

Глава. I. ЭВАЛЮЦЫЯ ДЗЕЙНАСЦІ ОРГАНАЎ СЯЛЯНСКАГА САМАКІРАВАННЯ (1861–1914 гг.)

Утварэнне органаў сялянскага самакіравання ў Беларусі ў выніку рэформы 1861 г. Рэформа 1861 г. была важным крокам у дэмакратызацыі грамадства. Пасля абвяшчэння Маніфеста 19 лютага 1861 г. аб вызваленні былыя прыгонныя сяляне атрымалі асабістую свабоду: іх нельга было прадаваць, перасяляць ды інш. Акрамя таго, яны набылі і шэраг правоў – свабоду ўступлення ў шлюб, самастойнае заключэнне грамадзянскіх здзелак і вядзенне судовых спраў, права займацца прамысловасцю і гандлем, адлучацца з месца жыхарства, паступаць у любыя вучэбныя ўстановы, пераходзіць у іншыя станы. Яны афіцыйна набылі права самакіравання, якім фактычна валодалі да рэформы 1861 г., дзе важная роля адводзілася сельскай грамадзе. Гэта даказвае структура “Агульнага палажэння аб сялянах, якія выйшлі з прыгоннай залежнасці” (“Агульнае палажэнне”) [1, № 36657]. Пераважная большасць артыкулаў гэтага дакумента ці непасрэдна прысвечана, або так ці інакш звязаны з сялянскім самакіраваннем. Такім чынам, сялянскае самакіраванне стаяла ў цэнтры рэформы і было адным з інструменаў яе правядзення, а таксама з’яўлялася гарантам як правоў, так і абавязкаў сялян.

“Агульным палажэннем” стваралася двухузроўневая сістэма, па якой сяляне для вырашэння гаспадарчых інтарэсаў аб’ядноўваліся ў сельскія грамады, а для бліжэйшага кіравання і суда – у воласці (арт. 17). Сельская грамада спачатку не атаясамлівалася з той самакіруючайся пазямельнай сялянскай абшчынай, якая існавала ў памешчыцкіх сялян у мясцовасцях з абшчынным землекарыстаннем. Такая абшчына, на думку заканадаўцаў, павінна была знікнуць з ліквідаваннем абшчыннага землекарыстання. Менавіта сельскую грамаду планавалася спачатку зрабіць адзінай гаспадарча-адміністрацыйнай адзінкай сялянскага самакіравання. Аднак у ходзе распрацоўкі заканадаўства, з аднаго боку, абшчыннае, ці мірскае самакіраванне атрымала права на існаванне і пасля знішчэння абшчыннага землеўладання, таму што ў сялян ўсё роўна засталіся б агульныя гаспадарчыя інтарэсы. З другога боку, адбывалася паступовая трансфармацыя той адміністрацыйнай адзінкі, якая была задумана як сельская грамада, у воласць. Гэта было больш штучным аб’яднаннем сялян, якое ўтваралася ў адпаведнасці з колькасцю сялянскага насельніцтва. У такіх умовах стала непазбежнай перадача часткі адміністрацыйна-паліцэйскіх функцый ад воласці абшчыне, ці мірскай грамадзе як аб’яднанню, што звязвала сялян больш арганічна, і пераўтварэнне апошняй ў ніжэйшую ступень зараз ужо двухступеньчатага сялянскага самакіравання. Заключным акордам стала новае найменне мірскай грамады, якую назвалі сельскай грамадой. Такім

чынам, сельская грамада, ідэя якой ўзнікла апрача і нават насуперак абшчыне, нарэшце стала толькі яе заканадаўчым замацаваннем.

Сельская грамада аб'ядноўвала сялян, якія жылі на зямлі аднаго памешчыка, у адным ці некалькіх паселішчах. Акрамя таго, рознапамесным сялянам аднаго паселішча ці некалькіх маланаселеных дазвалялася аб'ядноўвацца ці далучацца да іншых грамад з іх згоды. Такім чынам, закон прадастаўляў сялянам пэўную свабоду самім рэгуляваць структуру сельскай грамады. Адзінай цвёрдай умовай было сумеснае карыстанне зямлёй ці іншымі ўгоддзямі ці якая-небудзь гаспадарчая карысць. Воласць павінна была пераважна аб'яднаць сельскія грамады, якія належалі да адной парафіі і ўключаць ад 300 да 2000 рэвізскіх душ (Раздзел II, гл. I).

Кіраванне ў межах сельскай грамады ўскладалася на сход гаспадароў двароў і сельскага старасту, які абіраўся на сходзе (Раздзел II, гл. II). У воласці гэта быў валасны сход, які складаўся з сельскіх і валасных службовых асоб і выбарных ад кожных 10 двароў, валасны старшыня з валасным праўленнем і валасны сялянскі суд (Раздзел II, гл. III). Валасны старшыня і валасныя суддзі абіраліся на валасным сходзе, а валасное праўленне складалася з валаснога старшыні, сельскіх старастаў і некаторых іншых выбарных пасадак. Такім чынам, фарміраванне валаснога і сельскага кіраўніцтва адбывалася на падставе дэмакратычнага пачатку – выбараў. Аднак яны заставаліся пад кантролем міравога пасрэдніка.

Міравыя пасрэднікі ўводзіліся Палажэннем аб губернскіх і павятовых па сялянскіх справах установах [1, № 36660] (“Палажэнне”, арт. 97–120) для ўладжвання спрэчак паміж сялянамі і памешчыкамі, а таксама для арганізацыі і кантролю сялянскіх валасцей. На першыя тры гады яны выбіраліся з мясцовых дваран-памешчыкаў. Міравыя пасрэднікі павінны былі зацвярджаць на пасады і прыводзіць да прысягі валасных старшынь, а таксама мелі права часова вызваляць іх з пасады, замяняць валасных старшынь і прызначаць новых па патрабаванні памешчыка (арт. 122 “Агульнага палажэння”). У 1861 г., калі толькі пачаўся падзел павеатаў на міравыя ўчасткі, на якія распаўсюджвалася ўлада пасрэдніка, ў склад участкаў ўваходзілі ад 2 да 9 валасцей. Пазней, у сувязі з паўстаннем 1863 г., склад і валасцей, і міравых участкаў значна змяніўся (гл. ніжэй) і звычайна ўключаў 5–7 валасцей. Ва ўнутраных губернях інстытут міравых пасрэднікаў быў скасаваны ў 1874 г., а ў Віленскай і Гродзенскай губернях дзейнічаў да 1904 г. У Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях міравыя пасрэднікі дзейнічалі да 1878 г., калі за дзейнасцю органаў сялянскага самакіравання сталі назіраць неад’емныя члены павятовых па сялянскіх справах устаноў, а з 1901 г. – земскія ўчастковыя начальнікі [2, с. 462].

Кіраўніцтва арганізацыяй сялянскіх валасцей па арт. 20 “Агульнага палажэння”, ускладалася на губернскія па сялянскіх справах установы, якія паўсюдна сталі стварацца ў сакавіку 1861 г. Яны ўключалі старшыню –

начальніка губерні, губернскага прадвадзіцеля дваранства, кіраўніка палатай дзяржаўных маёмасцей, губернскага пракурора, двух членаў з мясцовых дваран-памешчыкаў, прызначаных міністрам унутраных спраў, і двух членаў з мясцовых дваран, абраных сходам губернскага і павятовых прадвадзіцеляў дваранства. (“Палажэнне”, арт. 115–116). Пад кіраўніцтвам павятовых устаноў стваралася асобная камісія пад старшынствам павятовага прадвадзіцеля дваранства для складання праекту ўтварэння валасцей. Праект ішоў на зацверджанне губернскай установы, пасля чаго міравыя пасрэднікі павінны былі ўтвараць воласці (“Палажэнне”, арт. 11).

На сваіх першых пасяджэннях губернскія ўстановы прымалі рашэнні аб паскарэнні працэсу стварэння валасцей. У маі–чэрвені 1861 г. у беларускіх губернях у асноўным завяршылася складанне праектаў размеркавання паселішчаў былых прыватнаўласніцкіх сялян па сельскіх грамадах і валасцях. Праекты гэтыя пазней удакладняліся і змяняліся, а ў сакавіку–маі 1862 г. губернатары рапартавалі аб заканчэнні размеркавання губерняў на міравыя ўчасткі і воласці. [3, л. 1–3; 4, л. 24, 77, 90, 97, 121]. Аб значэнні, якое надавалася ў рэформе 1861 г. размеркаванню валасцей, сведчаць аб’езды губернатарамі валасцей часоваабавязаных сялян на працягу 1862 г. і ў больш позні перыяд [5, л. 15, 121–124].

У сувязі з паўстаннем 1863–1864 гг. у Польшчы, Літве і Беларусі адбыўся новы падзел павеятаў на міравыя ўчасткі і воласці. Гэта было выклікана палітычнымі матывамі. У цыркуляры Віленскага генерал-губернатара ад 2 лютага 1864 г. адзначалася, што пры ўвядзенні ў дзеянне Палажэнняў 19 лютага 1861 г. стварэнне валасцей і сельскіх грамад аказалася ў руках дваранства, якое прытрымлівалася толькі сваіх інтарэсаў. Таму ў многіх павеатах “воласці і сельскія грамады вельмі дробныя, у іншых размеркаванні сельскіх грамад па валасцях зусім нязручна для сялян; з гэтых прычын – слабасць і разрозненасць сялянскага грамадскага кіравання; між тым, маючы на ўвазе цяперашнія палітычныя падзеі, пажадана было б, каб урад меў апору ў аднадушным дзеянні больш буйных адміністрацыйных адзінак” [6, л. 6]. Па загаду М.М.Мураўёва ад 10 кастрычніка 1864 г. дробныя воласці і грамады аб’ядноўваліся ў больш буйныя, якія складаліся не менш як з 1000 рэвізскіх душ, але з адлегласцю паміж паселішчамі і валасным праўленнем не больш 12 вёрст [7, л. 6; 8, с. 46; 9, с. 232]. Памяншалася і колькасць міравых участкаў, якія аб’ядноўвалі воласці ў межах губерняў [10, л. 33–33 зв.]. Такім чынам, арганізацыя сельскіх грамад і валасцей ставілася ў залежнасць ад палітычных меркаванняў цэнтральных і мясцовых улад, што не ішло на карысць развіццю ўсведамлення сялянамі неабходнасці стварэння гэтых адміністрацыйных адзінак. Менавіта ў гэты час, верагодна, быў пакладзены пачатак працэсу атаясамлівання, з аднаго боку, сельскай грамады з адзінкай сапраўднага самакіравання, а, з другога боку, воласці – толькі з

адміністрацыйнай адзінкай. У далейшым гэта прывяло да змяншэння актыўнасці большасці сялян пры ўдзеле ў валасных сходах, чым у сельскіх.

У 1865 г. пры аб'ездзе валасцей Мінскі губернатар быў абураны яўным “ксяндзоўскім уплывам”, калі ў адной з валасцей валаснога старшыню прадставіў і рэкамендаваў губернатару ксёндз. Вынікам стала распараджэнне аб “неадкладным пераўтварэнні тых валасцей, дзе валасныя ўпраўленні ўладкаваны пры касцёлах” [5, л. 186–186 зв.]. Падобныя пераўтварэнні валасцей для сялян былі звязаны з дадатковымі выдаткамі на будоўлю новых дамоў валасных праўленняў ды інш., аднак рабіліся па загаду Віленскага генерал-губернатара “у інтарэсах сялянскай справы” [5, л. 186 зв.; 11, с. 46]. Меркаванні саміх сялян у гэтым выпадку звычайна ў разлік не прымаліся. Так, у Мінскай губ. колькасць валасцей і сельскіх грамад у 1865 г. у параўнанні з 1861 г. скарацілася амаль удвая, аднак адлегласці ад валаснога праўлення да паселішчаў значна перавышалі азначаныя ў цыркуляры [7, л. 4, 6–19, 62–66 зв., 67–67 зв., 71 зв., 76, 79–86, 98, 102–103, 107]. Новае размеркаванне толькі ў некаторых выпадках дапускала задавальненне інтарэсаў сялян [6, л. 6; 11, с. 333–334]. У выніку рэалізацыі гэтай пастановы і ў наступныя гады колькасць і склад валасцей значна змяняліся [Д. 1].

Акрамя азначаных прычын, імкненне да павелічэння памераў валасцей ўзнікла з мэтай палягчэння дзеянняў царскай адміністрацыі, якой прасцей было назіраць за знешнім парадкам у невялікай колькасці валасцей. Важным было і змяншэнне выдаткаў па ўтрыманню валаснога ўпраўлення. Таму, як уяўлялася, уладкаванне такіх валасцей палягчала задачу кіравання. Да стварэння больш буйных валасцей і грамад установы па сялянскіх справах ставіліся адносна аб'якава, таму што пад іх кантроль і ўздзеянне падпадалі па большасці валасныя ўпраўленні. Ад дзеянняў апошніх залежаў знешні парадак, а на сельскіх сходах абмяркоўваліся пытанні ўнутранага жыцця сельскага насельніцтва.

З многіх міравых участкаў пры новым размеркаванні валасцей паступалі да губернатараў і нават да Віленскага генерал-губернатара скаргі сялян на няправільнае ці нязручнае размеркаванне валасцей, якія часта самімі міравымі пасрэднікамі прызнаваліся слушнымі [12, л. 1, 6–19]. Цыркуляр Віленскага генерал-губернатара ў лютым 1865 г. загадваў “дапушчаць аб'яднанне валасцей не інакш, як па просьбах саміх сялян, якія жадалі аб'яднацца, і па неабходнасці такога аб'яднання” [14, л. 10–10 зв.]. Да лістапада 1865 г. валасці і грамады губерні былі поўнасцю пераўтвораны, пры гэтым часта вёскі, якія складалі раней адну грамаду, увайшлі ў склад некалькіх грамад. Тым не менш, змены ў размеркаванні валасцей працягваліся, таму што ў гэты час па загаду М.М.Мураўёва перагляд межаў валасцей быў часова прыпынены па прычыне рэкруцкага набору, бо ў гэтай справе здараліся недакладнасці [14, л. 5, 7, 37; 13, л. 1–2]. Такое “новае размеркаванне” тычылася тых паселішчаў, жыхары якіх удзельнічалі ў

паўстанні ці проста падтрымлівалі паўстанцаў, а таксама там, дзе валасныя ўпраўленні былі ўладкаваны пры касцёлах [5, л. 186–187]. Аналагічнае становішча было ўласціва і для іншых беларускіх губерняў. Такім чынам, размеркаванне складу сельскіх грамад і валасцей у беларускіх губернях часта рабілася не на карысць сялянам, як гэта абвяшчалася ў многіх пастановах і цыркулярах царскай улады, а з мэтай больш зручнага кіравання гэтымі новаўтворанымі адміністрацыйнымі адзінкамі пры памяншэнні выдаткаў дзяржавы на гэтыя патрэбы.

Пры рэалізацыі рэформы дзяржаўных сялян 1866 г. Дзяржаўны Савет дазволіў толькі ў крайнім выпадку аб'ядноўваць іх у адной воласці з былымі прыватнаўласніцкімі сялянамі. Каб папярэдзіць цяжкасці, якія маглі б узнікнуць пры рэалізацыі названай рэформы ад паўсюднага змянення складу валасцей, змяненне гэтае “на першы час было дапушчальна толькі пры асаблівай неабходнасці”: калі паселішча дзяржаўных сялян знаходзілася на вельмі далёкай адлегласці ад галоўнай групы паселішчаў, уваходзіла ў склад воласці, што ўжо існавала; ляжала бліжэй да валаснога праўлення былых прыватнаўласніцкіх ці ўдзельных сялян. Такім чынам, змяненне межаў валасцей ва ўсіх выпадках, названых у законе, было адкладзена да канчатковага прыёму дзяржаўных сялян да ведамства Міністэрства ўнутраных спраў. Пазней МУС даручыў губернатарам “распачаць уладкаванне валасцей па тэрытарыяльнай прыкмеце” [15, л. 48, 58–59].

Паселішчы аднадворцаў на падставе закона 19 лютага 1868 г. таксама прылічваліся да ўжо існаваўшых грамад, нягледзячы на тое, што аднадворцы прасілі ўтварыць асобныя [16, л. 57–58, 77–78].

Сяляне не заставаліся раўнадушнымі да складу валасцей і сельскіх вобшчастваў. На падставе арт. 43 і 44 “Агульнага палажэння”, а таксама цыркуляра МУС ад 17 і 19 ліпеня 1862 г., дапушчалася аб'яднанне дробных валасцей і грамад у больш буйныя. Сяляне з многіх грамад і валасцей падавалі прашэнні ў сувязі з новым размеркаваннем валасцей, аднак задавальняліся амаль толькі тыя, якія змяшчалі просьбы аб аб'яднанні грамад і валасцей [17, л. 57–58]. Мінскі губернатар у кастрычніку 1864 г. адзначаў у цыркуляры да міравых пасрэднікаў, што ад сялян пастаянна паступалі прашэнні аб захаванні папярэдняга складу валасцей, часам з малой колькасцю насельніцтва – да 500 і менш рэвізскіх душ. Аднак воласці з насельніцтвам да 1000 рэвізскіх душ дапушчаліся толькі ў выключных выпадках – па асабліва важных прычынах ці па геаграфічным стане мясцовасці ды інш., але абавязкова міравыя пасрэднікі павінны былі растлумачыць такое адступленне ад новай нормы [14, л. 3–3 зв.].

Пасля аб'езду валасцей Барысаўскага павета ў 1865 г. Мінскі губернатар звярнуў увагу на тое, што некаторыя воласці (Латыголіцкая і Свядская) па два разы пераводзіліся з аднаго міравога ўчастка у другі, пры гэтым прычыны падобнага перавядзення ён лічыў беспадстаўнымі – міравому

пасрэдніку было нязручна прыязджаць у названыя воласці. Губернатар адзначыў, што гэтыя воласці знаходзіліся ў значным заняпадзе ў параўнанні з іншымі валасцямі павета, а былы міравы пасрэднік наведваўся ў названыя воласці толькі два разы. У Латыголіцкай воласці, якая складалася толькі з 515 рэвізскіх душ, з-за беднасці жыхароў не было магчымасці пабудаваць валасное праўленне, і таму паселішчы гэтай воласці былі прылічаны да двух іншых валасцей [5, л. 185–186].

Увогуле колькасць і склад валасцей былі рознымі ў розных губернях і паветах. У Віцебскай губ. сельскія грамады складаліся з сялян, якія да адмены прыгону адносіліся да аднаго маёнтку і ў большасці выпадкаў па колькасці атрыманых надзелаў не ўтваралі буйной абшчыннай адзінкі. Аднак пазней грамады гэтыя былі згрупаваны, акруглены і такім чынам узніклі грамады з больш-менш значнай колькасцю сялян, якія часта належалі да розных веравызнанняў і, на думку Віцебскай губернскай нарады па перагляду заканадаўства аб сялянах, “не мелі агульных інтарэсаў”, таму што па-першае, валодалі зямлёю па асобных актах землеўладкавання і таму не былі адказнымі адзін за аднаго пры ўнясенні выкупных плацяжоў ды іншых грашовых збораў, а па-другое, размеркаванні зямлі паміж асобнымі сялянамі ў такіх грамадах адбывалася не па прыгаворах цэлай грамады, а па прыгаворах асобных груп паселішчаў [18, с. 7–8, 84]. Грамады гэтыя складаліся з мноства паселішчаў, раскіданых на значных адлегласцях адно ад аднаго: былі такія, што налічвалі ад 5 да 10 двароў, і нават 2–3. Таму сельскаму старасце, які адначасова часта выконваў і функцыю зборшчыка падаткаў, было немагчыма выконваць свае службовыя абавязкі. Адначасова ўвесну і ўвосень сяляне, што жылі ў аддаленых ад цэнтра воласці паселішчах, не мелі магчымасці прысутнічаць на валасных сходах і вырашаць свае асабістыя і абшчынныя пытанні [19, л. 36]. Трэба дадаць, што некаторыя воласці губерні складаліся больш чым з 3 тыс. рэвізскіх душ, а ў іншых не налічвалася і 1 тыс. [18, с. 8–9]

У астатніх губернях краю сельскія грамады таксама складаліся з вёсак, якія належалі да аднаго маёнтка, і таму ў іх склад звычайна ўваходзіла некалькі паселішчаў, раскіданых на далёкіх адлегласцях, з насельніцтвам 100 і больш участкавых двароў, не звязаных паміж сабою гаспадарчымі і іншымі інтарэсамі, акрамя былой прыналежнасці да аднаго памешчыка, а другія з 1–2 вёсак ці паселішчаў з 10–15 двароў [20, л. 30; 21, л. 28]. У сваю чаргу, сельскія грамады таксама размяркоўваліся паміж валасцямі нераўнамерна: ад больш за 800 участкавых двароў да менш за 150. У Магілёўскай губ. у канцы XIX ст. пераважалі дробныя паселішчы, і толькі 25 сельскіх грамад налічвалі больш за 500 рэвізскіх душ. Адначасова на кожную воласць тут прыходзілася каля 3854 душы мужчынскага полу, што значна перавышала норму арт. 43 “Агульнага палажэння”, а некаторыя воласці даходзілі да 7 тыс. рэвізскіх душ. У 1909 г. у Магілёўскай губ. да 2046 сельскіх грамад (146 валасцей)

было прыпісана 784.356 душ мужчынскага полу, ці ў сярэднім па 5.372 душы м.п. у воласці, а ў 1911 г. да 2063 сельскіх грамад (146 валасцей) было ўжо 812.063 наяўных душ м.п. (1.421.660 душ абодвух полаў) – у сярэднім па 5.562 душы м.п. (па 9.737 душ абодвух полаў) [22; 23].

Прычына ўзнікнення такога нязручнага для сялян становішча была ў тым, што пры размеркаванні сельскіх грамад паміж валасцямі ў многіх выпадках аддаленасць паселішчаў ад цэнтральнага кіравання не была прынята ва ўвагу, таму што грамады складаліся з паселішчаў, якія належалі аднаму маёнтку, а кожны маёнтак з усімі сваімі паселішчамі абавязкова прыпісваўся да адной якой-небудзь воласці. У выніку ў Віцебскай губ. часта сустракаліся вёскі, якія адлягалі ад валаснога праўлення на 20 і 25 вёрст, часта ў межах іншых валасцей, ад валасных праўленняў якіх знаходзіліся менш як за 5 вёрст. У Мінскай губ. былі яшчэ больш яскравыя прыклады. У Пінскім павеце, у Хатыніцкай вол. вёскі Светніца і Боркі адлягалі ад валаснога праўлення першая на 120, а другая на 70 вёрст, між іншым гэтыя ж вёскі знаходзіліся значна бліжэй ад Астроўскага валаснога праўлення Навагрудскага павета; у Ігуменскім павеце ад Далжанскай воласці да г. Ігумена было 125 вёрст, а ад Пукаўскай воласці – 130 вёрст, адначасова адлегласць да г. Магілёва была адпаведна 40 і 25–30 вёрст. У Мазырскім павеце Чучэвіцкая вол. знаходзілася ў 244 вярстах ад г. Мозыра, і адначасова з усіх бакоў абкружалася землямі Круговіцкай вол. Слуцкага павета і злучалася з тэрыторыяй Мазырскага павета толькі вузкім перашыйкам шырынёй не больш за 3 вярсты, а ад г. Слуцка адлягала на 60–65 вёрст. У Гродзенскай губ. таксама воласці размяшчаліся нязручна, і шмат з іх былі дробнымі [21, л. 318–318 зв.; 24, л. 13 зв.; 18, с. 14, 21–22].

Падобнае размеркаванне выклікала цяжкасці рознага характару: у сувязі са значнымі прасторамі паміж паселішчамі ў многіх вялікіх грамадах і валасцях у выкананні сельскімі старастамі і валаснымі старшынямі службовых абавязкаў – па правядзенню ў дзеянне пастановаў валаснога суда і іншых судовых устаноў, па збіранню сельскіх і валасных сходаў, па спагнанню разнастайных плацяжоў, павіннасцей і нядоімак і г.д. Кіраванне вялікімі валасцямі было немагчыма для малапісьменных службовых асоб. У тых выпадках, калі грамада складалася з некалькіх шматлюдных паселішчаў, паміж некаторымі з іх узнікаў антаганізм, які праяўляўся пры выбарах службовых асоб сельскай адміністрацыі, а таксама пры размеркаванні падаткаў і павіннасцей. Абмеркаванне спраў на шматлюдных сходах нярэдка адлюстроўвалася на правільнасці іх вырашэння. У Магілёўскай губ., напрыклад, прыгаворы валасных сходаў складаліся часта па загадах начальства, часам супраць волі сходаў, як было пры няўдалай спробе палепшыць жывёлагадоўлю шляхам уладкавання пры валасных праўленнях на плямя жарабцоў і бугаёў. У сваю чаргу, у грамадах з малой колькасцю насельніцтва цяжкасці сустракаліся пры выбары кандыдатаў на пасаду

старасты і старшыні, у прызначэнні жалавання службовым асобам, вельмі цяжкіх выдаткаў па адбыццю фурманачнай павіннасці і ўтрыманню валасных праўленняў, у залішняй перапісцы валаснога праўлення і справаздачнасці і г.д.

У першыя гады пасля паўстання 1863–1864 гг. колькасць валасцей у краі скарацілася з 921 да 755 (у сярэднім на 18%) і больш за ўсіх у Мінскай губ. – з 369 да 214 (у сярэднім на 42,0%). Пры гэтым да валасцей былых памешчыцкіх сялян у 1863 г. далучыліся ўдзельныя сяляне, а ў 1866 г. – дзяржаўныя, а ў наступныя гады і іншыя катэгорыі сялянства. [25; 26, с. 32, 34,38, 44, 46; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33, с. 23–30, 57–61, 95–103] [Д. 1]. Да 1891 г. колькасць валасцей у Беларусі скарацілася на 25,8 %, а колькасць сялянства за гэты ж перыяд павялічылася з 2565,5 тыс. чал. у 1866 г. да 4962,5 тыс. чал. у 1897 г. – амаль на 51,7% [34, с. 42]. Такім чынам, люднасць валасцей павялічвалася, але гэта не прыводзіла да ўтварэння новых валасцей.

Звяртае на сябе ўвагу значнае адрозненне ў лічбах, што адлюстроўваюць люднасць валасцей. У 1881 г. у сярэднім па пяці беларускіх губернях яна складала 4802 чал. у воласці, адначасова ў Віцебскай губ. – 3654 чал., а ў Магілёўскай – 6087 чал. Гэтая ж тэндэнцыя захавалася і да 1891 г.: у Віцебскай губ. было па-ранейшаму ў параўнанні з сярэднімі лічбамі (5468 чал. у воласці) найменшая люднасць валасцей – 4102 чал., а ў Магілёўскай – 7076 чал. у воласці ў сярэднім [24, с. 32, 34,38, 44, 46; 33, с. 23–30, 57–61, 95–103].

Разам са зменамі ў колькасці валасцей змяняўся і іх склад. Сельскія грамады таксама аб'ядноўваліся ў больш буйныя [Д. 2]. У кожнай сельскай грамадзе ў 1881 г. налічвалася ў сярэднім 524 чал., а ў 1891 г. – 601 чал.

З 1864 па 1891 г. колькасць сельскіх грамад скарацілася ў 5 заходніх губернях на 17,9% (з 7570 грамад да 6212). Змянялася і колькасць сельскіх грамад у валасцях. У адных губернях гэтая велічыня змяншалася: у Віленскай губ. у 1864 г. у склад адной воласці ўваходзіла ў сярэднім каля 7,6 сельскіх грамад, а ў 1891 – 5,5 (на 27,6%), а ў іншых павялічвалася: у Мінскай – у сярэднім 6,8 сельскіх грамад у воласці ў 1864 г. і 8,1 грамады ў 1891 г. (на 11,9%. Увогуле ў 5 заходніх губернях колькасць сельскіх грамад у воласці павялічылася ў сярэднім на 11,0%, што адлюстроўвае тэндэнцыю да аб'яднання сельскіх грамад у больш буйныя адміністрацыйныя адзінкі [Д. 2] [25; 26, с. 32, 34,38, 44, 46; 33, с. 23–30, 57–61, 95–103; 28, с. 76–84, 94–109, 118–129]. Да 1911 г. колькасць валасцей ў краі практычна не змянілася.

Трэба дадаць, што на валасной тэрыторыі жылі не толькі сяляне, прыпісаныя да яе складу. У 70-я гг. XIX ст. па 5 заходніх губернях да воласці было прыпісана 80,7% ад усяго насельніцтва, якое жыло на яе тэрыторыі. Гэтыя паказчыкі ў губернскім разрэзе вагаліся ад 76,6% у Мінскай губ. да 83,8% у Гродзенскай і Магілёўскай губернях [33, с. 23–30, 57–61, 95–103]. Такім чынам, пры роўным размеркаванні земскіх падаткаў і павіннасцей на

ўсё насельніцтва, што пражывала на тэрыторыі воласці, беларускія сяляне плацілі б іх амаль на 20% менш. Пры гэтым многія валасныя праўленні знаходзіліся ў мястэчках і гарадах, жыхары якіх па шматлікіх пытаннях звярталіся да органаў сялянскага самакіравання. Адначасова сяляне не мелі магчымасці ўздзейнічаць на непрыпісанае да воласці насельніцтва. Шматлікае насельніцтва іншых саслоўяў не плаціла мірскіх збораў, не несла цяжару натуральных павіннасцей, але карысталася тым, за ўтрыманне чаго плацілі сяляне. У земскіх губернях выдаткі на ўтрыманне паліцыі, духавенства, пошты, дарог, народных вучылішчаў, медыцыны ды інш. спаганяліся з усіх саслоўяў адносна раўнамерна, а ў Паўночна-Заходнім краі, дзе земствы да 1911 г. адсутнічалі, увесь цяжар земскіх і мірскіх павіннасцей ускладаўся на сялян. Прагрэсіўная інтэлігенцыя прапаноўвала ідэю ўсесаслоўнай воласці, аднак яна не была падтрыманая ўрадавымі коламі.

Такім чынам, у створанай у парэформенны перыяд структуры сялянскага самакіравання ў Беларусі знайшлі сваё ўвасабленне як традыцыйныя формы арганізацыі сялянскага жыцця (сельскія грамады), так і новыя (воласці), якія адлюстравалі імкненне царскіх уладаў забяспечыць над імі дзейсны адміністрацыйны кантроль пры мінімальным фінансавым затратах. У гэтым накірунку праводзіліся і ўсе рэарганізацыі сялянскага самакіравання ў другой палове XIX ст.

Службовыя асобы сялянскага самакіравання. Нягледзячы на тое, што ўся аперацыя па ўтварэнню валасцей адбывалася па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам царскай адміністрацыі, сяляне сустракалі новае ўладкаванне з жаданнем і гатоўнасцю ў ім удзельнічаць. Трэба асабліва адзначыць самастойнасць і настойлівасць многіх сялянскіх грамад у пытанні аб выбары службовых асоб. Ні міравыя пасрэднікі, ні прадстаўнікі адміністрацыі не маглі разлічваць на поўны кантроль, а ў выпадку ўціску на сялян тыя аказвалі адпор. Такім чынам, пазіцыю сялян ў выбары старшынь і старастаў аказалася цяжка ўкласці ў тыя межы, якія былі прадугледжаны аўтарамі заканадаўства. У сувязі з гэтым паўстае пытанне аб ролі службовых асоб у сялянскім самакіраванні ў парэформенны перыяд.

Сельскае грамадскае кіраванне складалі сельскі сход і сельскі стараста, акрамя таго грамады маглі абіраць пры неабходнасці зборшчыкаў падаткаў, вартаўнікоў хлебных магазінаў, вучылішчаў і бальніц, лясных і палявых вартаўнікоў, сельскіх пісараў і г.д. Стараста абіраўся на сельскім сходзе, які складаўся з сялян-гаспадароў дамоў, што належалі да складу сельскай грамады, і ўваходзіў у склад валаснога праўлення. *Валасное ўпраўленне* складалі валасны сход, валасны старшыня з валасным праўленнем і валасны сялянскі суд. Адной з функцый валаснога схода было абіранне валаснога старшыні і іншых валасных службовых асоб. Абраны старшыня зацвярджаўся міравым пасрэднікам і прыводзіўся да прысягі на вернасць

службы [1, № 36657]. Тэкст прысягі быў аднолькавым для ўсіх службовых асоб, чытаўся ўрачыста і падпісваўся абранай асобай [36, л. 615].

Пастанова Мінскай губернскай па сялянскіх справах установы ад 3 мая 1861 г. загадвала прадвадзіцелям дваранства, каб яны, не чакаючы часу заканчэння палявых работ, адразу пасля зацвярджэння міравых пасрэднікаў прыступілі да выбарна сельскіх і валасных старшынь, а пасля выбарна дапусцілі іх да выканання абавязкаў [37, л. 1 зв.]. Гэта сведчыць аб вялікім значэнні, якое надавалася службовым асобам сялянскага самакіравання ў правядзенні рэформы.

Як паведамляў у пачатку 1862 г. Віцебскі губернатар, сяляне сталі адразу падпарадкоўвацца сваім уладам і выконвалі іх загады і распараджэнні, а Віленскі і Віцебскі губернатары адзначалі, што ўзнос дзяржаўных падаткаў адбываўся сялянамі самастойна значна лепш, чым у папярэднія гады [38, л. 104, 107, 108]. Тым не менш, у шматлікіх апублікаваных дакументах, што тычацца сялянскіх хваляванняў другой паловы XIX ст., часта адзначаюцца выпадкі нежадання сялян абіраць са свайго асяроддзя валасных старшынь і сельскіх стараст пры фарміраванні валасцей. Гэтыя звесткі далі некаторым даследчыкам падставу для высновы, што сяляне былі настроены негатыўна ў адносінах да свайго самакіравання. Магчыма, такія адносіны сялян спачатку былі выкліканы тым, што да выдання Палажэнняў аб сялянах памешчыкі для выканання загадаў прызначалі ад сябе старшынь, як то: старастаў, цівуноў, войтаў ды іншых, і асоб гэтых вызвалілі ад паншчыны [37, л. 6]. Многія міравыя пасрэднікі ў пачатку 60-х гадоў адзначалі, што не ўсе сяляне адразу зразумелі, што ад іх патрабуецца. Аднак пасля таго, як ім растлумачваліся больш падрабязна іх правы і абавязкі, яны не толькі дастаткова актыўна ўключаліся ў працэс выбараў, але бывалі выпадкі, калі сяляне скардзіліся ў павятовыя міравыя з'езды і губернатарам на тое, што памешчыкі і міравыя пасрэднікі самі прызначалі валасных старшынь ("пакідалі на пасадзе супраць жадання сялян") [39, л. 37, 71] і абаранялі сваіх кандыдатаў [40, л. 1 зв.; 59].

Прычынай частых непаразуменняў паміж міравымі пасрэднікамі і сялянамі было тое, што два бакі па-рознаму разумелі сэнс словаў "нядбанне па службе". Для губерніскіх і павятовых па сялянскіх справах устаноў галоўным было выкананне распараджэнняў начальнікаў, а для сялян – клопат аб дабрабыце аднаабшчыннікаў. Таму службовыя асобы сялянскага самакіравання апынуліся ў складаных умовах.

Найбольш супярэчлівай аказалася пасада сельскага старасты. Яго абавязкі можна умоўна падзяліць на грамадскія і фіскальна-паліцэйскія. Грамадскі інтарэс мелі наступныя абавязкі: прывядзенне ў выкананне рашэнняў сельскага сходу; назіранне за спраўнасцю дарог, мастоў ды інш., якія знаходзіліся на тэрыторыі грамады; назіранне за парадкам у вучылішчах, бальніцах і багадзельнях, што былі на ўтрыманні дадзенай грамады; заведванне мірскай гаспадаркай і мірскімі грашыма. Сярод паліцэйскіх

функцый старасты былі такія, як абавязак кіраваць дапамогаю пры пажарах, эпідэміях, падзяжы жывёлы і іншых стыхійных бедствах, а таксама праводзіць папярэдняе дазнанне і затрымліваць вінаватых у выпадках здзяйснення злачынства. Некаторыя іншыя абавязкі старасты, звязаныя з забеспячэннем адбыцця сялянамі падаткаў і павіннасцей, кантролем іх ад'езду за межы воласці, аховай уласнасці памешчыка ды інш., а таксама з затрыманнем і дастаўленнем у земскую паліцыю валацугаў, беглых і ваенных дэзертыраў былі нават варожымі ў адносінах да "міру". Асобныя функцыі пасады сельскага старасты часткова дубліравалі абавязкі валасных старшынь, насілі толькі бюракратычны характар і не мелі ніякага значэння для нармальнага функцыянавання грамадскага кіравання (напрыклад, збор і роспуск сельскага схода, азначэнне пытанняў, якія на ім разглядаліся ды інш.). Таму грамады імкнуліся скараціць выдаткі на ўтрыманне гэтых службовых асоб. Падставай для гэтага службы артыкул 123 "Агульнага Палажэння", які дазваляў грамадзе на свой погляд прызначаць жалаванне ці іншае ўзнагароджанне службовым асобам. Сяляне некаторых валасцей наогул нічога не плацілі сельскім старастам, а часам і валасным старшыням [7, л. 68]. Старшыня і старасты Белкаўскай воласці Навагрудскага павета Мінскай губ. у дакладной запісцы на імя ад'ютанта Мінскага ваеннага губернатара адзначалі, што для іх "прывабна службыць на карысць грамады ... але праз гэта мы робім вялікі недагляд па заняпалай нашай гаспадарцы" і прасілі, каб з якіх-небудзь крыніц ім была прызначана дапамога. Падобных заяў было шмат [41, л. 12].

Каб абараніць інтарэсы службовых асоб, Мінская губернская па сялянскіх справах установа загадала міравым пасрэднікам абвясціць грамадам, што калі сяляне самі дабрачынна не прызначаць жалавання, то яно будзе прызначана па непасрэднаму распараджэнню ўрада [37, л. 7]. Аднак міравыя пасрэднікі адзначалі, што права прызначэння сялянамі жалавання валасным старшыням і сельскім старастам прыводзіла да нядбайнасці і невыканання ўскладзеных на іх абавязкаў, таму што грамады "павялічваюць такім, каторыя ім патураюць, а памяншаюць ці наогул нават адмаўляюць такім, якія неадступна прытрымліваюцца выканання ўскладзеных абавязкаў" [40, л. 44–44 зв.].

Утрыманне службовых асоб сялянскага самакіравання з'яўлялася галоўным абавязковым расходам воласці і сельскай грамады. Выдаткі на гэтыя мэты амаль усюды значна перавышалі ўсе астатнія мірскія расходныя артыкулы. Так, на жалаванне службовым асобам воласці ў 1881 г. у розных паветах і валасцях Магілёўскай губ. выдаткоўвалася каля 40–50% усіх мірскіх расходаў, а ў Віленскай губ. адзначалася самая малая лічба па ўсёй Расійскай імперыі – 22,7%. Адначасова ў цэнтральных губернях на гэтыя мэты выдаткоўвалася больш за 50–60% усіх мірскіх расходаў [33, с. 22–23]. У 1911 г. у Магілёўскай губ. з 634,6 тыс. р. усіх валасных расходаў на

ўтрыманне службовых асоб воласці выдаткоўвалася ў сярэднім 50% ад усіх валасных расходаў [23, П. 20].

Памер жалавання службовым асобам воласці залежаў ад прыгавору валаснога сходу і з'яўляўся для сялян адным з рычагоў уздзеяння на гэтых асоб. Калі дзеянні старшыні адпавядалі пажаданням сялян ці іх уплывовай часткі, то жалаванне прызначалася большым і наадварот. Зразумела, памеры яго залежалі і ад эканамічнага становішча воласці і значна вагаліся нават у адным павеце, а ў межах губерняў такое разыходжанне бачна яшчэ ясней. У 1870 г. у беларускіх паветах 60 валасных старшынь увогуле не атрымлівалі жалавання. У 90-я гг. XIX ст. і ў пачатку XX ст. у беларускіх паветах падобных выпадкаў афіцыйнай статыстыкай не зафіксавана, а ў астатніх губернях еўрапейскай Расіі іх было 70 чалавек. Такім чынам, сяляне паступова сталі ўсведамляць значэнне пасады валаснога старшыні для дзейнасці валаснога праўлення і адміністрацыйнага ладу вёскі.

Эканамічны стан воласці часткова залежаў ад колькасці сялян, што ўваходзілі ў яе склад. У 1891 г. найбольшы памер жалавання валасным старшыням – 193 р. у год – выдаткоўваўся менавіта ў Магілёўскай губерні, дзе адзначаецца і найбольшая колькасць насельніцтва ў воласці. Адначасова найменшае жалаванне ў сярэднім прызначалася ў Віленскай (74 р.) губ. Уяўляецца, што такія памеры былі ў некаторай ступені звязаны з тым, што тут пераважала падворная форма землекарыстання, большы індывідуалізм, а таксама тое, што ў гэтых мясцовасцях яшчэ існавала пасада міравога пасрэдніка, паўнамоцтвы якога ў адносінах да сялянскага самакіравання былі значна абмежаванымі, і, як адзначалі губернатары і міністр унутраных спраў, уздзеянне гэтых асоб на сялян у канцы XIX ст. было мінімальным [42, л. 5 зв., 6, 8, 9]. Разам з тым у Віцебскай губ. сярэдняя колькасць насельніцтва ў воласці была найменшай, але сярэдні памер жалавання валасным старшыням быў большым, чым у Віленскай і Гродзенскай губернях. Магчыма, прычына ў тым, што ў Віцебскай губ. захавалася абшчынная арганізацыя, якой не было ў названых губернях.

Многія службовыя асобы сельскага кіравання, і нават старасты, часта выконвалі свае абавязкі без усякай узнагароды, адначасова ў валасным кіраванні такія выпадкі сустракаліся значна радзей. На жалаванне службовым асобам сельскага кіравання ў беларускіх губернях выдаткоўвалася менш за палову усіх расходаў сельскай грамады. У тых мясцовасцях, дзе пераважалі дробныя сялянскія паселішчы, з прычыны недастатковасці сродкаў большасць асоб служылі бязвыплатна. У 1881 г. на жалаванне сельскім старастам выдаткоўвалася ў Віленскай губ. – да 48% усіх сельскіх расходаў, у Гродзенскай – менш за 10% [33, с. 37]. Такое становішча сведчыць, з аднаго боку, аб адносінах сялянства да пасады сельскага старасты як да нязначнай, а з другога – аб слабай зацікаўленасці сялян у дакладным выкананні абавязкаў, якія вельмі абцяжарвалі гэтых службовых асоб.

“Валасныя старшыні, судзі і старасты нічым не адрозніваюцца ад астатніх сялян па разумовым развіцці, не ўсведамляюць сваіх абавязкаў і адчуваюць цяжар ад іх; таму яны карыстаюцца вельмі невялікім, амаль нязначным уплывам сярод народа” [7, л. 10]. Але “пасада [валаснога] старшыні лічыцца ў сялян ганароваю; асобы, што абіраюцца на гэтыя пасады, даражаць сваімі месцамі. Інакш глядзяць на сваё прызначэнне сельскія старасты. Сяляне звычайна імкнуцца прызначыць на гэтыя пасады людзей маладых, кемлівых, якім было б лягчэй несці ўсе абавязкі... сельскага старасты. Самі абраныя глядзяць на свае абавязкі як на прыгнёт і заўсёды просяць звольніць іх. Па пасадзе сваёй не карыстаюцца ніякай павагай і значэннем...” – адзначаў адзін з міравых пасрэднікаў Мінскага павета [7, л. 28].

Сапраўды, па “Агульным палажэнні” валасны старшыня знаходзіўся ў больш выгадным становішчы, чым сельскі стараста. Па артыкуле 124 службовыя асобы сялянскага самакіравання на тэрмін службы пазбаўляліся ад нясення ўсіх павіннасцей і цялеснага пакарання. Валасны старшыня, акрамя таго, карыстаўся выключнай льготай, па якой ён разам са сваёй сям’ёй пазбаўляўся на час службы ад рэкруцкай павіннасці, за два трохлецця бездакорнай службы ён вызваляўся асабіста назаўсёды, а за тры тэрміны – ён асабіста назаўсёды і адзін з яго сваякоў па выбары (арт. 124) [1, № 36657]. Гэта была вельмі значная льгота. Прэстыж валаснога старшыні падымаўся і па іншых прычынах. Для воласці, якая часам уключала ў сабе да некалькіх дзесяткаў паселішчаў, сапраўды неабходнай была службовая асоба, адказная за збор валаснога сходу, абвешчэнне парадку дня і яго распук. У законе ясна паказана прызначэнне гэтай пасады: “валасны старшыня адказны за захаванне агульнага парадку ў воласці” (арт. 81).

У фарміраванні адносін сялянства да асоб, якія займалі выбарныя пасады, немалаважным было тое, што ў вачах “іншых саслоўяў... службовыя асобы зусім не маюць ніякага значэння, пры выкананні сваіх абавязкаў іх не толькі не слухаюцца, але нават зневажаюць непрыстойнымі словамі” [7, л. 68]. Акрамя таго, “улада старшынь і стараст над асобамі [падатнымі] абмяжоўваецца адным назіраннем” [3, л. 8 зв.].

У выніку складаных і цяжкіх абавязкаў валасных старшынь склаліся такія абставіны, што валасныя старшыні часцей абіраліся з бедных сялян, якія не мелі ніякага значэння і ўплыву сярод аднаабшчыннікаў. Яны як бы наймаліся для выканання гэтай грамадскай павіннасці ад міру і знаходзіліся ў поўнай залежнасці ад яго. “Добрыя і заможныя гаспадары пазбягаюць выбарна на грамадскія пасады, каб не разладзіць сваіх асабістых спраў і гаспадаркі ці не раздражняць грамаду дакладным выкананнем сваіх абавязкаў”, – адзначалася на паседжанні Камісіі 1873 г. па даследаванню становішча сельскай гаспадаркі [43, с. 36].

За несвоечасовае выкананне распараджэнняў начальства, а таксама нязначныя правіннасці па службе валасныя старшыні, іх памочнікі і сельскія старасты падвяргаліся па распараджэнні міравых пасрэднікаў заўвагам, вымовам, штрафам да 5 рублёў ці арышту да сямі дзён і нават суду (арт. 125). Тыя асобы, якія не змянялі сваіх адносін да выканання абавязкаў, звальняліся са службы.

Часта ініцыятарамі звальнення былі сяляне, незадаволеныя старастамі ці старшынямі. Па закону, скаргі ад грамад і ад сялян на сельскіх і валасных службовых асоб прыносіліся міравому пасрэдніку. У яго кампетэнцыі было вырашэнне пытанняў аб сельскіх службовых асобах, а аб валасных – павятовага міравога з’езда (арт. 127). Такім жа чынам вырашалася і пытанне аб пазбаўленні ад пасады службовых асоб сялянскага кіравання.

Скаргі сялян на дзейнасць валасных старшынь і старастаў сведчаць не толькі аб тым, што некаторыя з гэтых асоб не карысталіся павагай сярод сваіх аднаабшчыннікаў, але і аб тым, што сяляне хацелі бачыць на гэтых пасадах сапраўды дастойных людзей. “Сорамна мець такіх старшынь” – заканчвалася адна са скарг на валаснога старшыню Тонежскай воласці Мазырскага павета Баланчука [44, 170 зв.]. Аднак сяляне не толькі скардзіліся, а і падавалі прашэнні на ўзнагароджанне сваіх выбраннікаў. Напрыклад, сяляне Болецкай сельскай грамады Віцебскай губ. хадайнічалі аб узнагароджанні старшыні Парфёнава “за садзейнічанне распаўсюджанню пісьменнасці” [45]. Акрамя таго, большасць міравых пасрэднікаў і іншых асоб, якія абавязаны былі назіраць за ходам сялянскай справы ў паўночна-заходніх губернях, адзначалі, што “валасны старшыня... сярод народа карыстаецца павагай, што ж тычыцца іншых службовых асоб, то бывалі выпадкі непаважных адносін да іх з боку сялян” [7, л. 108].

Ацэнкі дзейнасці органаў сялянскага самакіравання і яго службовых асоб сучаснікамі падзей носяць суб’ектыўны характар і часта супрацьлеглыя па сэнсе. Аднак аналіз дакументаў сведчыць аб росце актыўнасці сялян ў выбары сельскіх стараст і валасных старшынь, нягледзячы на ўціск з боку губернскіх і павятовых па сялянскіх справах устаноў, міравых пасрэднікаў ды інш. Такім чынам, можна сцвярджаць, што для сялян іх саслоўнае самакіраванне было не проста фармальнасцю, а важнай часткай грамадскага жыцця.

Наглядаць за ходам сялянскага самакіравання павінны былі міравыя пасрэднікі з мясцовых дваран. У прыватнасці, яны павінны былі зацвярджаць кандыдатуры асоб, абраных на пасады валасных старшынь, сельскіх старастаў ды інш. З гэтай прычыны лічылася, што службовыя асобы сялянскага самакіравання былі абраны пад кіраўніцтвам і ўплывам польскай шляхты. “Многія пасрэднікі... пастараліся ў першы год сваёй дзейнасці ўвесці ў арганізацыю валасных праўленняў магчыма большую колькасць элементаў, здольных аддаляць сялян ад думкі, што яны жывуць на рускай

зямлі... На пасады валасных старшынь абіраліся толькі асобы рымска-каталіцкага веравызнання, гатовыя выконваць волю міравых пасрэднікаў” [46, Т. 1, с. LXXXV]. Нават тое, што жонка праваслаўнага старшыні была каталіцкага веравызнання, давала падставы для падазрэнняў у “неблаганадзейнасці” [47, л. 1; 48, л. 3–4]. Таму, не чакаючы заканчэння трохгадовага тэрміну дзеяння папярэдніх выбараў, у чэрвені 1863 г. М.М.Мураўёў загадаў ажыццявіць новыя выбары на пасады валасных старшынь і сельскіх старастаў пад наглядом павятовых ваенных начальнікаў, каб гэтыя выбары “былі праведзены без усякага ўплыву памешчыкаў” [11, с. 120].

Па цыркулярах і інструкцыях Віленскага генерал-губернатара ў сельскіх грамадах і валасцях забаранялася абіраць на пасады “асоб польскага паходжання”, перавага аддавалася асобам праваслаўнага веравызнання: “у тых валасцях, дзе ў складзе грамады знаходзяцца праваслаўныя, прызначаць старшынь і сельскіх старастаў абавязкова таксама праваслаўных” [49, л. 1 зв.].

Па цыркуляры Віленскага генерал-губернатара і на падставе артыкулаў 42, 50, 70, 76 і 94 “Агульнага палажэння” [1, № 36657], з ліпеня 1865 г., у беларускіх губернях з “мэтай памяншэння ўплыву каталіцтва” пасля паўстання 1863–1864 гг., сельскія і валасныя сходы склікаліся па большасці ў паселішчах, дзе знаходзілася менавіта парафіяльная (прыходская) царква, у асабліва прызначаны тэрмін “пераважна ў дні нядзельныя і святочныя”. З мэтай умацавання праваслаўя валасныя і сельскія сходы і валасныя суды пачыналі сваю работу “не інакш, як пасля заканчэння богаслужэння ў парафіяльнай царкве” [50, л. 30].

У Паўночна-Заходнім краі павятовымі па сялянскіх справах установамі практыкавалася не зацвярджэнне, а “прызначэнне валасных старшынь у тых выпадках, калі ў валасцях, дзе насельніцтва складаецца з праваслаўных і раскольнікаў, не адбудуцца выбары на гэтую пасаду з ліку праваслаўных” [51, л. 2 зв.]. Пры аб’яднанні сельскіх грамад і валасцей частка стараст і старшынь аказаліся пазбаўленымі сваіх абавязкаў. У гэтых умовах на валасных сходах сяляне маглі выбіраць новых старастаў і старшынь [40, л. 22–23; 25; 52]. У выніку выбараў 1866 г. на пасады валасных старшынь у Мінскай губ. былі абраны выключна асобы праваслаўнага веравызнання, многія валасныя старшыні і сельскія старасты – на другі ці трэці тэрмін [49, л. 4–61].

Міравыя пасрэднікі часта не спяшаліся зацвярджаць на пасаду валаснога старшыні няздольных людзей, прапаноўваючы іншыя кандыдатуры з ліку сялян воласці. Напрыклад, у адказ на скаргу сялян Іолчанскай воласці Рэчыцкага павята Мінскай губ. на злоўжыванні старшыні Філіпа Бабровіка, міравы пасрэднік звольніў яго. Міравы з’езд, які павінен быў зацвярджаць выдаленне валасных старшынь, пастанавіў: “звольніць старшыню

Бабровіка... а кандыдат¹ Іван Товен па маладосці, нявопытнасці і асабліва бесталковасці, пасады гэтай займаць не можа, а па сэнсе агульных законаў бесталковасць ёсць разумовая немач, якая перашкаджае грамадзянам несці дзяржаўную ці грамадскую службу” [40, л. 5–6].

Пераважная большасць сельскіх старастаў і валасных старшынь у другой палове XIX ст. былі непісьменнымі. З гэтага паходзіла іх залежнасць ад валасных пісараў, якія часта карысталіся сваёй пасадай і ўплывам на сялян у асабістых інтарэсах. Таму “у некаторых валасцях службовымі асобамі, часткова па новасці справы, часткова па непісьменнасці, а часам па несумленнасці, – растрочаны грамадскія грошы, аб чым сяляне даведаліся толькі пры... новым фарміраванні валасцей” [53, л. 108]. Больш-менш адукаваны чалавек карыстаўся вялікай павагай і ўплывам на дзейнасць валаснога праўлення. Амаль па ўсіх пытаннях і спрэчках сяляне звярталіся да пісараў. Акрамя таго, шмат валасных пісараў да 1864 г. былі дваранскага паходжання [54], што па звычай адразу ставіла іх у больш карыснае становішча, чым нават валасных старшынь. Усе распараджэнні ўрада, генерал-губернатара, губернатара ды іншых службовых асоб зачыталіся на валасных сходах. Дакументы гэтыя былі абавязковымі для выканання. Несвоечасовае выкананне загадаў начальства прыводзіла да пакарання сельскіх старастаў і валасных старшынь. Інструкцый і цыркуляраў гэтых было так многа, што неадукаваныя сяляне проста не маглі іх усе ведаць. Валасныя праўленні абавязкова павінны былі выпісваць газету “... Губернские ведомости”, але атрымлівалі іх толькі пісар ды непісьменны старшыня, і таму карысці ад гэтых выданняў было няшмат [55, ч. I, с. 36]. У прыватнасці, у 1905 г. на выпіску афіцыйных і нішых выданняў валаснымі сходамі было выдаткавана 12, 9 тыс. р. – па 19,2 р. у сярэднім у кожнай воласці [56, с. 289, 305].

Увогуле ў валасцях рабілася шмат запісаў, вялася вялікая перапіска з разнастайнымі ўстановамі. Тут выдаваліся адпускныя білеты і пашпарты негарадскому насельніцтву, пасведчанні і білеты на дробны гандаль, заключаліся здзелкі і пагадненні. Па закону 9 лютага 1865 г. аб пошлінах за права гандлю і промыслаў, назіранне за правільнасцю гандлю і промыслаў у паселішчах, а таксама ў заштатных гарадах і мястэчках, у якіх не існавала гарадскога грамадскага кіравання, ускладалася на валасныя праўленні [57, л. 70–71]. 4 лістапада 1865 г. міністр фінансаў зацвердзіў Інструкцыю аб парадку выдачы пасведчанняў і білетаў на права гандлю і промыслаў, якая дазваляла валасным і сельскім упраўленням выдаваць азначаныя дакументы [10, л. 19]. Аднак гэтыя ўстановы сялянскага самакіравання імкнуліся пазбегнуць складаных абавязкаў, звязаных з дадатковымі выдаткамі на заказ

¹ На пасаду валаснога старшыні, яго памочніка і сельскіх старастаў выбіраліся па две асобы (напрыклад, старшыня і кандыдат) на выпадак адсутнасці, цяжкай хваробы, смерці, выдалення з пасады ды інш. – арт. 118 “Агульнага Палажэння”.

адпаведных бланкаў і вядзенне справаводства [57, л. 70–71 зв.]. У 1880 г. у адным толькі Глускім валасным праўленні было выдадзена 156 пасведчанняў на права гандлю і білетаў на гандлёвыя і прамысловыя ўстановы, пры гэтым выдаваліся яны галоўным чынам не сялянам [58, л. 39]. У сувязі з паўстаннем 1863–1864 гг. у валасных праўленнях вяліся яшчэ і абывацельскія кнігі [58, л. 155, 168–168 зв.].

Да ведама валасных праўленняў адносілася і выдача пашпартаў. У 80-я гады XIX ст. на 1 тыс. сельскага насельніцтва 5 заходніх губерняў выдавалася штогод у сярэднім 48 часовых пашпартаў і адпускных білетаў, у 90-я гады – ад 60 да 83 [59, ч. I, с. 4, 6, 244, 227; 34, с. 57–58]. Адыходніцтва атрымала найбольшае распаўсюджванне ў Віцебскай і Магілёўскай губернях, а ў канцы XIX ст. – і ў Гродзенскай [34]. У 1891 г. за пашарты і адпускныя білеты воласці 5 беларускіх губерняў атрымалі даходу на 2,4 тыс. р., ці па 3,5 р. на воласць. За засведчанне здзелак валасных праўленняў атрымалі 2,8 тыс. р., (па 4,1 р. на воласць) [26, с. 112–115, 118–119, 124–125]. У беларускіх паветах Віленскай губ. валаснымі праўленнямі ў 1893–1895 гг. было выдадзена 27,1 тыс. пашпартаў [60, с. 11]. Павелічэнне колькасці выдадзеных пашпартаў сведчыць аб паглыбленні развіцця капіталістычных адносін у беларускай вёсцы, якое праяўлялася праз сацыяльную дыферэнцыяцыю сялянства, рост адыходніцтва, фарміраванне класа наёмных работнікаў.

Справаводства ў валасных праўленнях ускладнялася, выдаткі з мірскіх збораў на яго вядзенне павялічваліся. У прыватнасці, губернскія па сялянскіх справах установы за мірскія сродкі адсылалі ў валасныя праўленні кнігі для запісаў разнастайных спраў. У 1867 г. такіх кніг было 10, а ў 1869 г. па “прапанове” Віленскага генерал-губернатара ў валасныя праўленні краю былі разасланы ўжо 13 форм кніг для валасных праўленняў, па 1 р. за кожную [16, л. 168 зв.–170; 57, л. 78]. Мінскі губернатар у 60-я гады XIX ст. адзначаў, што формы гэтых кніг на практыцы аказаліся даволі складанымі для валасных пісараў, асабліва кнігі для запісаў рашэнняў валасных і трацейскіх судоў, а таксама прыходу і расходу сум, таму што “не ўсякі пісар у стане запісаць па прыналежнасці, што куды трэба” [5, л. 192]. Віленская губернская па сялянскіх справах установа заўважала, што плацёжныя кніжкі былі нязручнымі для сялян і валаснога пісара, таму што плацельшчыкі лёгка гублялі іх і забывалі пры ўзносе грошай і г.д. [61, с. 548]. Адначасова Мінскі губернатар лічыў, што азначаныя кніжкі аказаліся вельмі практычнымі, і сяляне імі задаволены [20, л. 31].

У валасных праўленнях беларускіх паветаў Віленскай і ў Мінскай губерняў колькасць дакументацыі таксама ўзрастала. Колькасць уваходных папер у сярэднім на воласць з 1871 да 1878 г. павялічылася ў Віленскай і Мінскай губернях адпаведна з 370,2 да 494,8 (на 33,6%) і з 301,4 да 572,8 (на 86,4%) папер штогод, а выходных – адпаведна з 490,9 да 610,6 (на 24,4%) і з 377,5 да 737,5 (на 90,3%) [62, л. 25–26]. Азначаная статыстыка мае

адрывачны характар, але дазваляе прасачыць тэндэнцыю і прыйсці да высновы аб росце значэння валасных праўленняў у жыцці краіны.

Гродзенская нарада прадвадзіцеляў дваранства і міравых пасрэднікаў у 1899 г. адзначала, што дзейнасць валаснога праўлення “ўскладнілася да немагчымасці” з увядзеннем агульнай воінскай павіннасці. У некаторых валасцях колькасць выходных папер дасягала трох тысяч, і столькі ж папер было ўваходных. Не было ні адной установы, якая не звярталася б за тымі ці іншымі звесткамі да валаснога праўлення [63, с. 10–12]. Таму выдаткі на канцылярскія расходы таксама былі значнымі і ўзрасталі.

У 1881 г. выдаткі на канцылярскія патрэбы склалі 47,5 тыс. р., ці ў сярэднім 69,3 р. на валасць. Найбольшымі яны былі ў Мінскай губ. – амаль па 130 р. на валасць, а найменшымі – у Віцебскай – па 46,6 р. [33, с. 236–237, 240–241, 246–247]. У 1891 г. у 5 заходніх губернях выдаткі на канцылярскія расходы складалі ўжо амаль 92 тыс. р. (каля 134 р. на валасць), пры гэтым самыя вялікія сумы выдаткоўваліся на азначаныя патрэбы ў Віцебскай губ. (138 р. на валасць), а найменшыя – у Гродзенскай (90 р. на валасць) [26, с. 32–81]. Такім чынам, канцылярскія расходы раскладаліся адносна раўнамерна на ўсіх прыпісаных да валасці. За 10 год выдаткі на канцылярскія расходы ў 5 беларускіх губернях ўзраслі амаль удвая. У 1905 г. выдаткі з валасных сум сялян Мінскай губ. на канцылярскія і паштовыя расходы дасягнулі 46,7 тыс. р. (у сярэднім па 230,8 руб. у валасці), а ў Магілёўскай – 36,1 тыс. р. (у сярэднім па 238,9 руб.) [56, с. 289б 305]. Гэтыя грошы выдаткоўваліся пераважна з валасных сум.

Адначасова з ростам разнастайнай перапіскі ў валасці ўзрастала роля валаснога пісара ў валасным праўленні. Гэта адлюстравалася на росце жалавання валасным пісарам. З 1881 да 1891 г. сярэдні памер жалавання валасным пісарам узрос з 298 р. да 356 р. (на 19,4%). Пры гэтым самы высокі аклад прызначаўся валасным пісарам ў Віцебскай губ. (828 р.), а самы нізкі – таксама ў Віцебскай і Мінскай губернях – 100 р. штогод [33, с. 24; 64, с. 6–16]. Аднак, акрамя жалавання грашымі, сяляне давалі пісарам кватэру з ацяпленнем і асвятленнем, рабілі ссыпку хлебаў ды інш. Як ужо адзначалася, колькасць разнастайнай дакументацыі, якая вялася ў валасных праўленнях, з цягам часу і ўскладненнем гаспадарчай і адміністрацыйнай дзейнасці валасці павялічвалася. З гэтай прычыны ў пачатку ХХ ст. з’явілася неабходнасць наймаць памочніка пісара для вядзення справаводства. У прыватнасці, у Мінскай і Магілёўскай губ. гэтыя пасады былі практычна ва ўсіх валасцях, і выдаткі на жалаванне валасных пісараў і іх памочнікаў у 1905 г. у Мінскай губ. складалі адпаведна 96,2 тыс. р. і 42,8 тыс. р. (па 476,2 і 211,7 руб. у сярэднім на валасць), у Магілёўскай – 75,1 тыс. р. і 67 тыс. р. (514,3 і 458,7 руб. у сярэднім на валасць) штогод. Увогуле ў беларускіх губернях сялянамі на жалаванне валасным пісарам і іх памочнікам у 1905 г. было выдаткавана 427 тыс. р., па 630,1 руб. у валасці [56, с. 288, 304]. Часта пісары атрымоўвалі дадатковае ўтрыманне ад чужых асоб, калі выпісвалі ім неабходныя паперы.

Такім чынам у парэформенны перыяд сялянскае самакіраванне ў 5 беларускіх губернях зазнала значную трансфармацыю. Дэмакратычнае ўладкаванне, якое ў 60-я гады XIX ст. з гатоўнасцю падтрымала сялянства, з цягам часу паступова пераўтварылася для яго ў цяжар. З развіццём капіталістычных адносін, ростам адыходніцтва і мабільнасці насельніцтва абавязкі органаў сялянскага самакіравання ўскладняліся. Паралельна з павелічэннем колькасці насельніцтва ўскладняліся эканамічныя адносіны. Звычайнае права не магло адпавядаць новым эканамічным адносінам у вёсцы, а малапісьменнае сельскае насельніцтва не магло дзейнічаць у адпаведнасці з агульнымі законамі і па прычыне выключэння сялянскага саслоўя з дзеяння названых законаў, і з-за няведання ім гэтых законаў. Колькасць спраў у валасных судах павялічвалася. Адначасова ўскладнялася і канцэлярскае справаводства, а таксама расла лічба тых, хто звяртаўся ў валасное праўленне за разнастайнымі паперамі. Увядзенне пасады земскіх начальнікаў у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях значна звузілі магчымасці сапраўднага сялянскага самакіравання па прычыне больш шчыльнага бюракратычнага кантролю за дзейнасцю службовых асоб з боку земскіх начальнікаў. У прыватнасці, у 1878–1901 гг. У Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях кантроль за дзейнасцю сялянскага самакіравання быў даручаны неад’емным членам павятовых па сялянскіх справах устаноў. У кампетэнцыю кожнага з іх уваходзіла назіранне за справамі ў сярэднім 16–18 валасцей. А з 1901 г. у названых валасцях кожны земскі начальнік наглядаў за 3–4 валасцямі.

Мінскі губернатар граф А.А.Мусін-Пушкін у 1904 г. адзначаў, што “валасная арганізацыя грамадскага кіравання не мае пад сабою гістарычнай глебы. Воласць ёсць установа часовая, створаная ў пераходную эпоху рэформы і выпадкова перажыла некалькі дзесяцігоддзяў. У цяперашні час валасное праўленне з’яўляецца не самастойнаю самакіруючайся саслоўнаю адзінкаю, а толькі выканаўчым органам агульнага кіравання – канцэлярыяй, – і можа быць зусім скасавана з размеркаваннем усіх яго функцый паміж земскімі начальнікамі, паліцыяй, падатковымі інспектарамі і іншымі агульнадзяржаўнымі ўстановамі. Сума, якая выдаткоўваецца на ўтрыманне асабістага складу валаснога праўлення, ўяўляецца ў выніку грамаднай і хутка прагрэсіруе. У цяперашні час у 47 губернях Еўрапейскай Расіі выдаткоўваецца на ўтрыманне валасных праўленняў каля 20 мільёнаў р. штогод. ...Само насельніцтва лічыць воласць органам непатрэбным і больш ахвотна дае сродкі на сельскія патрэбы, чым валасныя” [65, л. 8–8 зв.]. Н.Г.Матвееў, член Мінскай губернскай нарады па перагляду законапалажэння аб сялянах, выказаў думку, што, ”магчыма, воласць не задавальняе свайму прызначэнню як самакіруючая адзінка, але добрая як кіруючая” [65, л. 9 зв.].

У 60-х гг. XIX ст. абсолютную большасць сельскага насельніцтва складалі сяляне, але з развіццём капіталізму на тэрыторыі воласці пасяліліся рабочыя, прадстаўнікі іншых класаў і саслоўяў, якія набывалі зямлю, засноўвалі прамысловыя і гандлёвыя прадпрыемствы. У выніку воласць паступова пераўтварылася ў адзінку, якая вымушана была абслугоўваць інтарэсы не толькі сялян, а ўвогуле сельскага насельніцтва адпаведнай тэрыторыі і дзяржавы. Аднак грошы на ўтрыманне гэтай “канцылярыі” выдаткоўваліся выключна сялянамі. Відавочна, што прадстаўнікі ліберальнай апазіцыі мелі рацыю, калі настойвалі на пераўтварэнні валаснога сялянскага самакіравання ў валасное земства. Нават міністр унутраных спраў І.Л.Гарамыкін у запісцы, прадстаўленай імператару ў канцы XIX ст., абараняў земствы. Ён сцвярджаў, што развіццё земстваў, мясцовага самакіравання не толькі не з’яўляецца процілеглым прынцыпам манархіі, але садзейнічае ўмацаванню “гістарычнай улады”, што трэба працягваць рэформы. Міністр абараняў сумяшчальнасць прынцыпаў супрацоўніцтва самадзяржаў і самакіравання і спасылаўся на заснавальнікаў славянафільства і почвенікаў. Ён прапаноўваў паступова ўводзіць земствы ва ўсіх раёнах краіны, дзе яно яшчэ адсутнічала, і лічыў, што земства павінна стаць агульнарасійскім [66, с. 13].

Увогуле ж неабходна адзначыць, што структура сялянскага самакіравання, якая склалася ў Беларусі ў другой палове XIX ст., адпавядала іх інтарэсам і мэтам сацыяльна-эканамічнага развіцця парэформеннай вёскі. І толькі бюракратычная апека дзяржаўных органаў улады, якая значна ўзмацнілася з увядзеннем у беларускіх губернях пасады земскіх начальнікаў, не дазваляла гэтаму самакіраванню рэалізавацца ў поўнай меры.

Ажыццяўленне кіраўніцкай функцыі. “Агульнае палажэнне” 1861 г. зацвердзіла адзінае для ўсіх былых памешчыцкіх сялян абшчыннае ўладкаванне. З выданнем законаў 1863 г. (аб удзельных сялянах) і 1866 г. (аб дзяржаўных сялянах) усе катэгорыі сялянства падпарадкоўваліся абшчыннаму ўладкаванню. Яно прадугледжвала самастойнасць у кіраванні ўнутраным жыццём воласці. Урад разглядаў абшчыну ў якасці фактара, які стабілізаваў парадак у вёсцы, і пры гэтым з боку дзяржавы не патрабавалася дадатковых выдаткаў. Менавіта з гэтай прычыны павышалася роля кіраўніцкай функцыі сялянскага самакіравання, якое складалася з наступных структурных элементаў: падтрымка ўнутрыабшчыннай дысцыпліны, звычайна-прававых нормаў жыцця і маралі; санкцыяніраванне шлюбаў, разводаў і сямейных падзелаў; кантроль за сексуальнай мараллю, за правільнасцю падзелу і наследавання маёмасці; вырашэнне ўнутрысямейных канфліктаў па апеяцыі сялян і г. д. – кіраванне тымі аспектамі жыцця сялян, якія да 1861 г. не падпадалі пад дзеянне закону. Уся гэтая дзейнасць ажыццяўлялася ў форме неафіцыйнага сацыяльнага кантролю, праз сходы і абраных на іх службовых асоб па звычайу. Пасля адмены прыгону кіраўніцкая функцыя захавалася ў поўнай меры, аднак яна стала ў значна большай

ступені абাপірацца на інструкцыі і закон і прымаць форму афіцыйнага сацыяльнага кантролю. Адначасова з гэтым сацыяльны кантроль становіўся менш строгім, асабліва ў мясцовасцях, ахопленых адыходніцтвам, дзе сялянская грамадская думка стала больш вольна адносіцца нават да такіх з’яў, як аборт, адзюльтэр і прастытуцыя. Паступова развівалася цярпліваць да адхіленняў ад традыцыйных норм паводзін, што садзейнічала развіццю самастойнасці і ініцыятывы ў пакалення, якое расло пасля адмены прыгону [67, с. 435, 467].

“Агульнае палажэнне” падпарадкавала закону і рэгламентавала многія бакі кіраўніцкай функцыі сялянскага самакіравання. Далейшыя распараджэнні, цыркуляры і да т.п. акты ўзмацнялі афіцыйны бок жыцця валасцей і сельскіх грамад.

Сямейны побыт беларускіх сялян ахоўваўся традыцыямі, і змены ў ім праходзілі вельмі марудна і паступова. Кантроль сельскіх грамад за аднаабшчыннікамі ажыццяўляўся пастаянна. Сяляне шанавалі сваю рэпутацыю ў аднавяскоўцаў і адначасова ўважліва назіралі за маральнасцю іншых. Важную ролю ў гэтым кантролі адыгрывалі традыцыйныя патрыярхальныя сем’і. Унутрысямейныя адносіны будаваліся на падставе іерархізму.

Сяляне строга сачылі за маральнасцю сваіх аднаабшчыннікаў і для гэтага выкарыстоўвалі разнастайныя сродкі. Напрыклад, Мінскаму губернатару дакладалі, што “ноччу з 14 на 15 мая Сталпецкі сельскі староста Цыўко разам з сялянамі адправіўся аглядзець грамадскае вучылішча, дзе знайшоў Сталпецкага парафіяльнага свяшчэнніка Іаанна Янушкевіча з сялянкаю в. Нікольшчыны Марыяй, якія падазраваліся ў процізаконным сужыцці” [44, л. 53]. Свяшчэннік атрымаў меры спагнання ад свайго начальства, а аб лёсе сялянкі звестак няма. Аднак можна быць упэўненымі, што калі староста і сяляне ноччу пайшлі аглядаць вучылішча, то лёс яе быў сумны. Звычайна ў падобных выпадках расплата бывала жорсткай.

Кантроль за чысцінёй маральнасці ў вёсцы пачынаўся яшчэ з дзяцінства і працягваўся ўсё жыццё. Калі дашлюбныя палавыя сувязі становіліся вядомымі аднаабшчыннікам, то моладзь уладкоўвала парадыйныя злыя “вяселлі”, у час якіх галаву дзяўчыны пакрывалі хусткай, але па-асабліваму, каб было відаць, што яна не замужняя жанчына і не дзяўчына. Спакусніка секлі розгамі. Калі дзяўчына нараджала ўняшлюбнае дзіця, то часцей за ўсё бацькі адракаліся ад дачкі і ўнука, і яна вымушана была пераязджаць на жыхарства ў іншае месца. На час вяселля былі выпрацаваны асаблівыя спецыяльныя абрады, якія дазвалялі праверыць цнатлівасць нявесты. Калі аказвалася, што яна згубіла нявіннасць да шлюбу, яе чакала жорсткае пакаранне: жаніх біў яе амаль да смерці і мог адмовіцца ад шлюбу. Бацькі і нявеста падвяргаліся грамадскаму зганьбаванню, рытуал якога змяняўся ад мясцовасці да мясцовасці. Асабліва жорстка адносіліся да жанчыны, якая

здрэджвала мужу: яна падвяргалася пабоям і зневажэнням [68; 67, с. 239; 69; 70, с. 66].

У XIX ст. сяляне даволі часта звярталіся да валасных і трацейскіх судаў і меркаванню аднаабшчыннікаў для вырашэння сямейных спрэчак. Адзін з міравых пасрэднікаў Мінскай губ. у 1864 г. адзначаў, што сямейныя адносіны ў сялян увогуле дрэнныя і багатыя спрэчкамі і бойкамі, і што большая частка рашэнняў валасных і трацейскіх судаў і сходаў адносіліся менавіта да сямейных сварак [53, л. 14].

Грамадская думка ахоўвала традыцыі патрыярхальнага сямейнага побыту, але развіццё капіталістычных адносін, адыходніцтва, вяртанне ў вёску адстаўных ніжэйшых ваенных чыноў і да т.п. уносіла свае карэктывы ў жыццё валасці. Адыходніцтва і ўсесаслоўная воінская павіннасць стала адной з прычын больш позняга ўступлення ў шлюб. Памеры і структура сялянскай сям'і паступова змяняліся. Па меры маёмаснага і сацыяльнага раслаення сялянства, стварэння новых сацыяльных тыпаў сельскага насельніцтва – сельскай (пераважна сялянскай) буржуазіі і сельскага пралетарыяту колькасць членаў сялянскай сям'і змяншалася. У заможных гаспадарках сямейныя работнікі усё часцей замяняліся наёмнымі рабочымі. Драбленне бяднейшых сялянскіх сем'яў выклікалася аддачай маладых работнікаў у наём [34, с. 61].

Не менш важнай прычынай змяншэння колькасці членаў сялянскай сям'і ў парэформенны перыяд з'яўляліся *сямейныя падзелы*, рэгуляванне якіх адносілася да кіраўніцкай функцыі сялянскага самакіравання. Яны былі цесна звязаны і з вытворчай функцыяй. Сямейныя падзелы з'яўляліся вынікам развіцця новых эканамічных адносін у вёсцы, заменай натуральнай гаспадаркі таварнай, пашырэння негаспадарчых заробкаў сялянства, ростам сялянскага насельніцтва і таму прыцягвалі ўвагу многіх даследчыкаў, што займаліся аграрнай гісторыяй Беларусі. Паслабленне патрыярхальнай улады главы сям'і, звязанае з адменай прыгонніцтва, і ў сувязі з гэтым развіццём пачуцця асабістай годнасці ў сялян таксама спрыялі росту сямейных падзелаў. Члены сялянскай сям'і імкнуліся пазбавіцца ад дэспатычнай улады і эксплуатацыі з боку гаспадара двара, а многія з іх – мець асабістую гаспадарку. Граф Э.К. Чапскі ў 1872 г. пісаў, што сялянам Мінскай губерні ўласціва “заўзятасць да падзелаў: дзве бабы ніяк не могуць жыць разам.” [55, с. 106]. З паступовым распадам кансерватыўнай патрыярхальнай сялянскай сям'і і ўтварэннем новых сем'яў востра паўставала пытанне аб пераглядзе асабістых і маёмасных прававых адносін у сям'і.

На падставе арт. 51 “Агульнага палажэння” сямейныя падзелы дазваляліся па прыговорах сельскіх грамад, прынятых большасцю галасоў. Звычайна падзелу падвяргалася зямля і рухомая маёмасць. Сельскія сходы праводзілі толькі падзяленне на асобныя падатковыя і гаспадарчыя адзінкі без права падзелу нерухомай і рухомай маёмасці. “Палажэнне аб выкупе”

забараняла падзел падворных зямельных участкаў да пагашэння выкупной пазыкі. Губернскія па сялянскіх справах установы маглі падзяліць такія ўчасткі памерам не менш як 20 дзес. [1, № 36657; № 36659; 61, с. 216–217, 220]. Аднак азначаныя патрабаванні часцей не выконваліся. Пры падворным землеўладанні сямейныя падзелы здзяйсняліся часцей без усякага дазволу сходаў, і сяляне лічылі гэта нармальным. Пасля падзелаў сялянскія сем'і жылі і вялі гаспадарку, выплочвалі падаткі і адбывалі павіннасці асобна. Рашэнні сялянскіх валасных судоў аб уз'яднанні такіх сем'яў звычайна не выконваліся [71, с. 71]. У многіх мясцовасцях краю сямейныя падзелы былі даволі звычайнай з'явай. Панюціч В.П. падлічыў, што ў Віленскай губ. да 1883 г. падзялілася каля 29 тыс. сялянскіх двароў, ці амаль 34% усёй колькасці. Падзелы, дазволеныя сельскімі грамадамі, складалі толькі 4% іх агульнай колькасці. Астатнія падзелы былі здзейснены самавольна [72, с. 318; 34, с. 62]. Такім чынам, у мясцовасцях з падворным землеўладаннем хутка развіваўся індывідуалізм, следствам якога былі сямейныя падзелы без дазволу сельскай грамады, і, як следства, працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі набываў усё больш высокі тэмп. Адначасова вялікія патрыярхальныя сем'і ўсімі сродкамі ахоўваліся царызмам як гаранты унясення выкупных і іншых дзяржаўных плацяжоў.

Рост колькасці сямейных падзелаў і пагаршэнне плацёжаздольнасці малых сем'яў на этапе станаўлення капіталізму прывялі да ўзнікнення закона 18 сакавіка 1886 г., які абмяжоўваў правы сялян пры сямейных падзелах у грамадах з абшчынным землекарыстаннем. Сутнасць закона была ў тым, што для абмеркавання на сельскім сходзе заяў аб сямейным падзеле патрабавалася згода бацькі ці старэйшага члена сям'і, а для правядзення падзелу неабходна была згода 2/3 сялян, якія мелі права голасу на сходзе. Прыгавор сельскага сходу аб забароне сямейнага падзелу ў выпадку нязгоды з ім гаспадара двара лічыўся канчатковым. Толькі пры згодзе апошняга на падзел ён мог быць абскарджаны. Скарга накіроўвалася ў павятовую па сялянскіх справах установу, а там, дзе тая не была заснавана – міравому пасрэдніку. Рашэнне іх было канчатковым [73, № 3578].

Аднак эфектыўнасць азначанага закона была невялікай, і самавольныя падзелы сярод сялян з абшчыннай формай землекарыстання працягваліся. У канцы XIX ст. Віцебскі губернатар Чапялінскі адзначаў, што нягледзячы на закон, падзелы працягваліся, і іх па неабходнасці прыходзілася ўлічваць. [74, с. 49]. У Віцебскай губ. з 921 сямейнага падзелу, якія адбыліся ў 1898 і 1899 гг., 463 (50,3%) былі самавольнымі [75, с. 25]. Аналагічнае становішча было ўласціва і для Магілёўскай губ. У 1877 г. у Магілёўскай губ. лічылася 126.116 двароў сялян на надзельных землях, а ў 1905 г. – 198.283 двароў [76, с. 10–11].

Развіццё капіталістычных адносін выклікала і самавольныя падзелы ў мясцовасцях з падворным сялянскім землеўладаннем. Сяляне навучыліся

абыходзіць закон 18 сакавіка 1886 г. Барысаўская павятовая па сялянскіх справах установа так адклікалася на пытанне аб дзеянні азначанага закона: «Усякае выдзяленне з агульнага двара ў самастойны дом члена сямейства па сутнасці сваёй ёсць сямейны падзел з усімі шкоднымі наступствамі. Пры падворным карыстанні практыкуецца прадстаўленне члену сям’і права на сумеснае карыстанне участкам зямлі, што таксама з’яўляецца сямейным падзелам. Гэтая формула засвоена валаснымі судамі выключна для абыходу закону, які імкнуўся папярэдзіць сялян ад падзелу. Гэтае “прадстаўленне права карыстання часткай надзела” ёсць падзел участка, але толькі ў іншай форме» [21, л. 31]. Мінская губернская нарада па пытаннях перагляду заканадаўства аб сялянах адзначала, што колькасць самавольных падзелаў у губерні можна лічыць дзесяткамі тысяч [61, с. 215, 275]. Да сярэдзіны 90-х гадоў XIX ст. з 104876 зямельных участкаў, якія мелі ў 60-я гады былі памешчыцкія і дзяржаўныя сяляне, былі падзелены 52371, ці 49,9%. Самавольна падзялілася 46851 сям’я (89,5%), па рашэннях валасных судаў – 5363 (10,2%), пастановамі сельскіх сходаў – 142 (0,3%) і губернскай па сялянскіх справах установы – толькі 15 (0,03%) сем’яў [18, с. 217; 77, с. 248]. Пры гэтым ніякія меры па прадухіленню падзелаў, што прадпрымаліся службовымі асобамі валасных праўленняў і сялянскімі судамі, не давалі аддачы. У Пінскім павеце ў 1894 г. да 90% двароў падзяліліся без дазволу [21, л. 59–59 зв., 66 зв.]. Адначасова Барысаўская па сялянскіх справах установа заўважала, што афіцыйная статыстыка падзелаў не адпавядала рэчаіснасці [21, л. 30 зв.–31]. У Віленскай і Гродзенскай губернях самавольныя сямейныя падзелы таксама сталі звычайнай з’явай [63, с. 4–5; 34, с. 63–64; 61, с. 200, 208].

Вынікам сямейных падзелаў з’явіўся хуткі рост ліку сялянскіх двароў, якія валодалі надзельнай зямлёй. З 1877 па 1905 г. у беларускіх паветах колькасць іх павялічылася больш чым на палову. Асабліва інтэнсіўна гэты працэс праходзіў у цэнтральных і ўсходніх паветах. У Мінскай губ. колькасць такіх двароў падвоілася. Толькі ў Мінскім павеце за 1861–1902 гг. колькасць сялянскіх двароў узрасла з 11424 да 20381 (у 1,8 раза) [78, с. 682]. На ўсходзе краю, дзе пераважала абшчыннае землеўладанне, яно ўзрасло ў сярэднім больш як у паўтары разы. У заходніх паветах Беларусі за гэты перыяд колькасць сялянскіх двароў павялічылася нязначна – на 11,1% [79, с. 16–167; 80, с.10; 81, с.10; 82, с. 10; 83, с.10; 76, с.10]. Але і тут надзельная зямля ў межах двара таксама дзялілася паміж спадчыннікамі, але неафіцыйна [34, с. 64].

Віленская губернская па сялянскіх справах установа адзначала, што ў губерні да канца XIX ст. сем’і ў большасці выпадкаў падзяліліся, і на адным участку з’явілася некалькі гаспадароў двара. У выніку становілася няясным, хто павінен прысутнічаць на сельскіх сходах, бо па арт. 47 “Агульнага палажэння” сельскі сход складаўся з сялян-гаспадароў двара, якія належалі

да сельскай грамады, а таксама з тых сялян, што набылі зямельныя ўчасткі ў маёмасць. У такім выпадку гаспадары двароў, якія карысталіся адным надзельным участкам, усталёўвалі паміж сабою чаргу наведвання сходаў. Аднак чарга гэтая часта парушалася, што прыводзіла да спрэчак пры нязгодзе членаў сям’і з рашэннем сходу, а таксама да затрымкі ў рашэнні некаторых пытанняў [18, с. 244–245]. Аналагічнае становішча назіралася і ў іншых губернях края. У некаторых мясцовасцях на сходах пры абмеркаванні пытанняў і прыняцці рашэнняў прымалі ўдзел усе гаспадары двароў, і тыя, хто падзяліў надзел самавольна [18, с. 250]. У Віцебскай губ. удзельнічалі на сходах з правам голаса некалькі асоб з адной цяглавай сям’і, нават і самавольна падзеленыя, але калі падзел адбыўся да выдання закона 18 сакавіка 1886 г. [18, с. 245]. У Мінскай губерні ў адных грамадах удзельнічалі ў сельскіх сходах ўсе гаспадары двароў, якія валодалі асобнай гаспадаркай, у іншых грамадах – толькі прадстаўнікі ўчасткавых двароў, занесеных у імянны выкупны спіс, нават калі гэтыя участковыя двор падзяліўся на некалькі асобных гаспадарак [18, с. 255]. Такім чынам, толькі ад саміх сялян залежалі склад сельскіх сходаў і адносіны да праваздольнасці гаспадароў падзеленых двароў і, адпаведна, да саміх падзелаў, што сведчыць аб развіцці сялянскага самакіравання і росце іх правасвядомасці.

У Беларусі, як і ў іншых рэгіёнах краіны, спробы царскага ўраду захаваць і замацаваць патрыярхальныя рысы сялянскай сям’і пацярпелі няўдачу. “Фармальнымі распараджэннямі ўводзіць ці падтрымліваць патрыярхальнасць – немагчыма” – адзначалася на адной з нарад па пытаннях паляпшэння быта сялян [52, с. 22]. Сямейныя падзелы, якія былі выкліканы ўсім ходам развіцця капіталізму ў беларускай вёсцы, узрастаннем колькасці сялянскага насельніцтва, да пачатку XX ст. дасягнулі значных памераў [61, с. 201; 84, с. 6; 34, с. 64–65].

Сямейныя падзелы выклікаліся аб’ектыўнымі абставінамі – развіццём капіталістычных адносін у гаспадарцы, адыходам і адсюль – пашырэннем самастойнасці моладзі. Адначасова гэтая самастойнасць прыводзіла да далейшых сямейных падзелаў і г.д. Мінскі губернатар у 1894 г. дакладваў Міністру ўнутраных спраў, што “маладое пакаленне паступова ўжо пачынае выказваць свавольства і непаслушэнства” [85, л. 36 зв.]. У справаздачы за 1898 г. Віленскі генерал-губернатар адзначаў, што пакаленне сялян, якое было сучаснікамі рэформы 1861 г., “жыло яшчэ пад уплывам былога ўладкавання, якое не дапушчала яго да свавольства, ...а цяперашняе пакаленне не стрымліваецца моцнай мясцовай уладай і ўжо не адчувае ніякага знешняга ўціску” [19, л. 153; 86, л. 618 зв.–619]. Такім чынам, у беларускай вёсцы ў канцы XIX ст. утварыліся новыя псіхакласы сялян, якія не ведалі прыгоннай залежнасці і якія набывалі сярод аднаабшчыннікаў усё большы аўтарытэт. Пры гэтым распаўсюджанне на Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні ў 1901 г. закона 1889 г. аб земскіх начальніках

паставіла ажыццяўленне кіраўніцкай функцыі сялянскага самакіравання пад шчыльны кантроль з боку названых службовых асоб. Свабода дзейнасці органаў сялянскага самакіравання значна абмяжоўвалася.

Судовая дзейнасць сялянскага самакіравання. Адмена прыгоннага ладу была, на думку сучаснікаў, “важнейшай падзеяй” XIX ст. [87, с. 224]. Аднак, вызваліўшы сялян ад памешчыкаў у асабістых і прававых адносінах, рэформа 1861 г. не зрабіла іх роўнымі з памешчыкамі ў іх грамадзянскіх правах, не зрабіла іх раўнапраўнымі грамадзянамі той краіны, у якой яны працягвалі жыць. Былыя прыгонныя сяляне перайшлі не ў разрад паўнапраўных грамадзян, а ў разрад так званых падатковых саслоўяў. Новыя судовыя статуты, прынятыя 20 лістапада 1864 г., абвясчалі новую пабудову суда на бессаслоўных прынцыпах. Абвясчалася нязменнасць суддзяў, незалежнасць суда ад адміністрацыі, вусны характар, спаборнасць і галоснасць судага працэсу. Першай інстанцыяй стаў міравы суд з адзіным суддзёй, другой – з’езд міравых суддзяў, потым ішлі акруговыя суды (у губернях) і судовыя палаты (аб’ядноўвалі некалькі губерняў). Для ўсіх судоў імперыі існавала адзіная апеляцыйная інстанцыя – сенат. Міравыя суддзі павінны былі абірацца на павятовых земскіх сходах і ў гарадскіх думах. Члены судовых палат і акруговых судоў зацвярджаліся імператарам, а міравыя суддзі – сенатам. Нагляд за дзейнасцю судовых устаноў ажыццяўлялі пракуроры, якія падначальваліся непасрэдна міністру юстыцыі. На Беларусі судовая рэформа пачалася толькі ў 1872 г. з увядзення міравых судоў. Аднак міравыя суддзі, у адрозненне ад цэнтральных губерняў Расіі, тут не выбіраліся, а прызначаліся міністрам юстыцыі. Разам з тым судовая рэформа пакідала саслоўны валасны суд для сялян, які быў абвешчаны ў 1861 г. “Агульным палажэннем”. Таму судовая дзейнасць была вельмі значнай складовай часткай у сялянскім самакіраванні. У дарэвалюцыйнай, савецкай і постсавецкай гістарыяграфіі да яе склалася пераважна адмоўнае стаўленне. Аднак трэба адзначыць, што гэтыя высновы былі не вынікам навукова абгрунтаванага гістарычнага даследавання судовай дзейнасці сялянскага самакіравання, а часцей зыходзілі ад агульнага адмаўлення ролі ў ім сялянства.

Да 1861 г. судовая функцыя сялянскай абшчыны ўключала ў сабе наступныя абавязкі: расследаванне і суд па грамадзянскіх справах паміж сялянамі і крымінальных злачынствах (акрамя найбольш сур’ёзных, такіх як забойства, рабунак, святататцтва ды інш.), якія былі здзейснены на тэрыторыі абшчыны – па звычаі, нормы якога ў значнай меры з’яўляліся вынікам праватворчасці сялянства; расследаванне па распараджэнні царскай адміністрацыі спраў, якія падлягалі адпаведнаму суду, у парадку першаснага разгледжання з перадачай яго вынікаў у больш высокую інстанцыю. Судзілі выбарныя асобы, савет старых ці сход. Адпаведна закону ў тым выпадку, калі сяляне не знаходзілі злачынцаў, яны неслі кругавую адказнасць за парушэнні, што адбыліся на тэрыторыі абшчыны. Дзейнасць у сферы права

рэгулявалася законам і абшчынным правам, сяляне імкнуліся пашырыць круг пытанняў звычайнага права і, наадварот, зменшыць кампетэнцыю закона [67, с. 437–438].

У 1861 г. па “Агульным палажэнні” ў якасці суда першай інстанцыі для сялян ствараўся валасны суд. Аднак фактычна захаваўся і традыцыйны сельскі суд, які існаваў у розных формах: суд старых, суседзяў, старасты, сельскага сходу, сямейны ці трэцейскі суд. Сельскі суд быў фактычна для сялян судом першай інстанцыі, і ў многіх выпадках падмяняў сабою валасны суд. У першае парэформеннае дзесяцігоддзе сяляне часцей звярталіся да разбору валаснога старшыні, што залежала ад яго аўтарытэту [5, л. 191 зв.]. Тым не менш, значэнне валаснога суда з часам павышалася, і ў пачатку ХХ ст. ён стаў галоўным у сялянскім юрыдычным быццё [88, с. 167–185; 89, с. 33–53; 67, с. 470]. Сяляне з большай павагай сталі адносіцца таксама і да агульнаграмадзянскага суда. У парэформенны час пад уплывам патрабаванняў жыцця адбываліся змяненні некаторых нормаў звычайнага права, што патрабавала праватворчасці з боку сялян.

Арт. 9, п. 3 “Агульнага палажэння” [1, № 36657] знімаў з памешчыкаў абавязак, замацаваны арт. 1119 Закона аб станах 1857 г. [90], па хадайніцтву за сялян па грамадзянскіх і крымінальных справах. Сяляне атрымалі правы па ісках, скаргах, хадайніцтвах і суду. Па справах грамадзянскіх яны маглі адшукваць свае правы, падаваць іскі і адказваць за сабе асабіста ці праз паверанага, а таксама быць самі паверанымі за сялян сваёй грамады і чужых асоб. Па крымінальных і паліцэйскіх справах былыя прыгонныя атрымалі права падаваць скаргі і абараняць свае правы “усімі дазволенымі законам сродкамі”, быць сведкамі і паручыцелямі на агульных падставах [1, № 36657]. Цяпер сяляне не маглі падвяргацца ніякім пакаранням інакш, як па судовым прыговору ці па “законных распараджэннях урадавых і грамадскіх уладаў” (арт. 25). У тым выпадку, калі справу паміж сялянамі разбіраў іх былы памешчык, скаргі на яго рашэнні былі недапушчальны (арт. 26). За выкананне ўмоў і дагавораў паміж сялянамі, з памешчыкамі і чужымі асобамі адказнасць неслі сельскія старасты (арт. 59, п.7).

Для разбору спраў паміж сялянамі ўводзіўся валасны суд. У “Агульным палажэнні” непасрэдна валасному суду прысвечаны цэлы раздзел, у якім былі азначаны склад суда і час сходаў (арт. 93–94), прадметы ведамства і межы ўлады (арт. 95–102), парадак здзяйснення і рашэння спраў (арт. 103–110). Акрамя таго, юрыдычны бок дзейнасці воласці і сельскай грамады ўпамінаецца яшчэ ў многіх артыкулах гэтага і іншых законаў.

Па закону, валасны суд павінен быў збірацца раз у два тыдні, пераважна па нядзельных і святочных днях [1, № 36657, арт. 94], але на практыцы ў некаторых валасцях не збіраўся на працягу некалькіх месяцаў, асабліва ў час важных палявых работ, з-за чаго вырашэнне спраў значна зацягвалася [63, с. 17].

Да ведама валаснога суда адносіліся спрэчкі паміж сялянамі і справы па малаважных правіннасцях. Канчаткова валасны суд вырашаў спрэчкі аб маёмасці, рознага роду здзелкам і абавязацельствам, узнагародам за страты сялянскай маёмасці коштам да 100 р. уключна. Калі справа перавышала 100 р., па патрабаванню аднаго з бакоў яна разглядалася “агульнымі судовымі ўстановамі”. Адначасова арт. 98 “Агульнага палажэння” адзначаў, што незалежна ад кошту іска, канчатковаму рашэнню валаснога суда падлягалі ўсе справы паміж сялянамі, якія тыя прадставяць канчатковаму рашэнню валаснога суда [1, № 36657, арт. 95–98]. Падобная недастатковая акрэсленасць ведамства гэтай установы прыводзіла да разнастайных злоўжыванняў. Мінскі губернатар у 1875 г. адзначаў, што валасныя судзілі былі непісьменнымі і таму не ведалі “законапалажэнняў, якія тычацца валасных судоў” [91, с. 155]. Часта валасныя суды разбіралі справы, якія не падлягалі іх кампетэнцыі. Здараліся выпадкі, калі сяляне, не жадаючы жыць разам, звярталіся з просьбамі ў валасныя суды аб падзеле ўчасткаў, і суды дапускалі такія падзел насуперак 167 артыкулу “Палажэння аб выкупе”. Пры абскарджанні адным з незадаволеных бакоў гэтае рашэнне адмянялася ці міравым з’ездам, ці губернскай установай, але калі бакі рашэннем суда засталіся задаволены, то падзеленыя ўчасткі працягвалі заставацца ў карыстанні падзяліўшыхся, пакуль гэта не выкрывалася адпаведнымі ўладамі [91, с. 155].

“Агульнае палажэнне” азначала і пакаранні, якія маглі быць прысуджаны валасным судом: грамадскія работы – да 6 дзён, грашовае спагнанне – да трох рублёў, арышт – да 7 дзён, пакаранне розгамі – да 20 удараў (акрамя старых сялян звыш 60 год, службовых асоб сялянскага самакіравання, а таксама сялян, якія скончылі курс навучання ў павятовых і да таго падобных установах) [1, № 36657, арт. 102]. Судзілі за кражу сена, паркалю, аброцей, падкоў, каўбас і г.д.

Такім чынам, “Агульнае палажэнне” ясна акрэсліла склад, працэдуру дзейнасці валасных судоў, яго кампетэнцыю і меры пакарання. Аднак заканадаўства пакінула сялянам пэўную свабоду ў выбары тэрмінаў службы судзіяў, перыядычнасці паседжанняў, абмеркаванні спраў і вынясенні прыгавораў, дазволіла сялянам у азначаных выпадках вырашаць справы без маёмасных абмежаванняў. У большасці выпадкаў сяляне беларускіх губерняў былі задаволены дзейнасцю валасных судоў, і значэнне апошніх паступова ўзрастала. Аб гэтым сведчыць павелічэнне колькасці спраў, што разглядаліся ў валасных судах. У цэнтральных губернях Расійскай імперыі статыстыка па азначаным пытанні збіралася, чаго не адбывалася ў Паўночна-Заходнім краі. Аднак нават адрывачныя звесткі дазваляюць заўважыць тэндэнцыю да росту колькасці спраў, вырашаных валаснымі судамі. У Віленскай губ. яна павялічылася з 1561 у 1871 г. да 2429 у 1876 г. (на 55,6%), а ў Мінскай – адпаведна з 3498 да 5885 спраў (на 68,2%). Іншымі мерамі часцей замянялася

пакаранне розгамі, якое скарацілася за 10 год у Віленскай, а ў Мінскай – за 5 год амаль на 10%. За азначаныя 5 год у названых губернях амаль удвая павялічылася колькасць спраў па спрэчках, што былі вырашаны валаснымі судамі. Аднак з іх мірам былі скончаны ў 1871 г. у Віленскай губ. 10,7% (172 з 1603 спраў), а ў Мінскай – 27,8% (456 з 1639 спраў) колькасці гэтых спраў, а ў 1876 г. – адпаведна 8,8% (274 з 3090 спраў) і 14,1% (559 з 3954 спраў) [92, л. 26–59; 93, л. 27–165].

Такім чынам, колькасць спраў, якія вырашаліся ў валасных судах па праступках і па спрэчках, павялічвалася, аднак колькасць спраў, скончаных мірам, у адносных лічбах скарачалася. Гэта сведчыць, па-першае, аб павышэнні даверу да валасных судов з боку насельніцтва і іх аўтарытэце, па-другое, аб большай складанасці спраў і, па-трэцяе, аб росце самасвядомасці сялян, якія імкнуліся вырашаць справы адразу, без далейшых спрэчак.

Валасныя і сельскія сходы, а таксама валасныя суды па некаторых пытаннях выносілі рашэнні на аснове звычайнага права. Гэта дало падставы ў далейшым да рэзкай крытыцы дзеянняў гэтых органаў з боку і сялянства, і разнастайных сялянскіх устаноў, губернатараў і ўрадавых камісій. Менавіта гэта было адной з прычын рэфармавання валасных судов законам 1874 г. і ўвядзення інстытута земскіх начальнікаў ва ўнутраных губернях у 1889 г. Гэтыя законапалажэнні былі распаўсюджаны на Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні толькі ў 1901 г., а на Віленскую і Гродзенскую – яшчэ пазней. Заканадаўствам 1889 г. (з пэўнымі змяненнямі і дапаўненнямі 1890 г.) свабода сялянства як у выбары валасных суддзяў, так і ў прыняцці рашэнняў і пастановаў валаснога суда была значна абмежавана.

Магілёўскі губернатар у 1901 г. дакладваў, што “п’янства на валасных сходах і ў валасных судах было з’явай такой звычайнай, што ні адна справа не вырашалася без пачастунку службовых асоб, таму валасныя і сельскія ўлады, згубіўшыя ў вачах насельніцтва ўвесь аўтарытэт і ўплыў, бяздзейнічалі”. “Несправядліваць іх [валасных судов] рашэнняў, пастановаў пад уплывам подкупу, часам рэзка кідаецца ў вочы” [94, л. 76].

Нягледзячы на ўсё вышэйпералічанае, валасныя суды выконвалі сваю функцыю, і сяляне звярталіся ў сваіх справах менавіта да іх. Хабарства было ўласціва ўсёй судовай сістэме тагачаснай Расіі. Альтэрнатывы валасному суду ў сялян, па сутнасці, не было. Ва ўнутраных губернях міравыя судовыя ўстановы дзейнічалі з 1864 г., а ўвядзенне іх у Беларускай краі было адобрана Дзяржаўным саветам у 1871 г. і то толькі для Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў, а ў астатніх было вырашана “абмежавацца пакуль паляпшэннем асабовага складу папярэдніх павятовых судов” [95, с. 2–7, 321–322]. Пасада ж міравога суддзі, “на думку заканадаўцы” была ўведзена для “суда хуткага і правільнага. З гэтай мэтай міравым суддзям былі дадзены шырокія правы і паўнамоцтвы ў любы час і ў любым месцы тварыць

правасуддзе па заявах пацярпеўшых; аднак на практыцы гэтая не ажыццяўлялася. Міравыя суддзі выбываюць ва ўчасткі толькі для ўвядзення ў валоданне сялян выкупленымі надзелямі і, у рэдкіх выпадках, пры аднаўленні парушанага валодання, для агляду захопленых месцаў, – разбіраюць справы амаль выключна ў сваіх камерах і выклікаюць асоб, якія маюць дачыненне да справы, а таксама сведак, часам з 50-вёрстнай і большай адлегласці, што звязана для сельскіх жыхароў з неадплатнай стратай рабочага часу, асабліва ў выпадках дваінога выкліку ў суд па адной і той жа справе. Пры гэтым участкі міравых суддзяў, у большасці, такія вялікія, што суддзям цяжка з патрэбнай увагай аднесціся да кожнай... справы” [19, л. 16 зв.–17].

Парадак вырашэння спраў у акруговых судах быў “незразумелы для малапісьменнага сельскага насельніцтва, выдаткі па справе часта перавышаюць кошт іска, акруговы суд кіруецца агульным грамадзянскім законам, а не мясцовым звычаем адносна пераходу правоў на зямлю, і абставіны гэтыя, незразумелыя для сялян, прымушаюць іх думаць, што рашэнні суда залежаць выключна ад лоўкасці адваката. Таму большасць сялян аддае перавагу самаўпраўным дзеянням, і частыя выпадкі процідзеяння сялян дзеянням адміністрацыйных і судовых улад выцякаюць з імкнення да ажыццяўлення сваіх меркаваных правоў шляхам гвалту”, – адзначаў міністр унутраных спраў у канцы XIX ст. [19, л. 23–23 зв.].

Адной з прычын незадаволенасці сялян вынікамі рашэнняў валасных судоў быў іх недавер да валасных суддзяў. Гэтыя службовыя асобы звычайна не карысталіся павагаю аднавяскоўцаў. Звязана гэта было не толькі з асабістымі якасцямі суддзяў, а і тым станам, у якім яны знаходзіліся ў адносінах да іншых службовых асоб сялянскага самакіравання і да саміх сялян. “Валасныя суддзі не абіраюцца штогод, але суддзямі прызнаюцца раз выбраныя, ці проста прызначаныя, і калі замяняюцца, то выпадкова”, – дакладаў у 1865 г. Мінскі губернатар міністру ўнутраных спраў [5, л. 191]. Як сведчыў Мінскі губернатар у 1875 г., “валасныя суддзі часта знаходзяцца пад уплывам валасных старшынь і пісараў, а таму справы вырашаюцца не па перакананні суддзяў, а ва ўгоду старшыне і пісару” [91, с. 155]. Інакш і быць не магло. Валасныя суддзі абіраліся з ліку сялян на валасных сходах, большасць іх была непісьменнай і жалавання за выкананне сваіх абавязкаў часцей не атрымлівала. Па закону, колькасць суддзяў у воласці вагалася ад 4 да 12, і свае абавязкі выконвалі ці нязменна на працягу года, ці па чарзе, вызначанай сходам. У апошнім выпадку з абраных суддзяў не больш паловы павінны былі выбываць ў адпаведны тэрмін (праз два, чатыры ці шэсць месяцаў), а іх месца займалі іншыя абраныя суддзі, па чарзе [1, № 36657, арт. 93].

Валасны сход мог прызначыць, “калі прызнае патрэбным”, жалаванне валасным суддзям [1, № 36657, арт. 93, пр. 1]. Часцей сяляне адмаўлялі ў

падобных выдатках, а пасада займалася сялянамі воласці па чарзе, як натуральная павіннасць. У прыватнасці, у 1891 г. у беларускіх губернях толькі ў 136 валасцях з 683 старшыням суда і суддзям прызначалася жалаванне (19,9%). Там, дзе жалаванне гэтым службовым асобам прызначалася, яно было нязначным – у сярэднім у 5 заходніх губернях па 4,9 р. на чалавека. Грошы гэтыя выдаткоўваліся галоўным чынам з валасных сум [26, с. 32–47]. У пераважнай большасці валасцей праца суддзяў не аплачвалася з мірскіх сум, хаця сялянін-валасны суддзя адрываўся ад гаспадарчых работ, і нясенне службовых абавязкаў прыносіла яму матэрыяльныя страты.

Амаль за 15 гадоў выдаткі на ўтрыманне судаў і вядзенне судовых спраў значна ўзраслі. У прыватнасці, у 1891 г. сярэдні памер выдаткаў на жалаванне валасным суддзям і старшыням суда складаў 7,06 р. у кожнай воласці беларускіх губерняў, пры гэтым у Гродзенскай губ. – 0,12 р. на валасць, а ў Магілёўскай губ. – 19,9 р. У 1905 г. сярэдні памер выдаткаў на жалаванне валасным суддзям і старшыням суда складаў ужо 181,9 р. у кожнай воласці беларускіх губерняў, а ў Магілёўскай губ. – 254,0 р. Усяго ж на азначаныя патрэбы ў 1891 г. было выдаткавана 4,8 тыс. р., а ў 1905 г. – 122,4 тыс. р. [26, с. 32–47; 56, с. 288, 304]. У 1911 г. у Магілёўскай губ. на ўтрыманне 588 валасных суддзяў і 146 справаводаў было выдаткавана 38,8 тыс. р. – па 265 руб. 63 кап. у кожнай воласці [23, П. 20]. Такое значнае павелічэнне выдаткаў сведчыць, па-першае, аб тым, што скарацілася колькасць валасцей, у якіх не прызначалася жалаванне суддзяў, а па-другое, аб узвышэнні іх ролі і значэння ў жыцці воласці.

Сярод сялянства лічылася нормай “частаваць” суддзяў, каб вырашыць справу на сваю карысць. Вялікая колькасць скарг і абвінавачванняў валасных суддзяў у няправільных дзеяннях пад уплывам подкупу, цэлая серыя спраў па прыцягненню валасных суддзяў да судовай адказнасці за хабарства і неправасуддзе сведчылі аб “неабходнасці рэфармавання” валасных судаў [63, с. 15].

У беларускіх губернях да ведамства валасных судаў акрамя сялян, прыпісаных да воласці, адносілася і насельніцтва шматлікіх і мнагалюдных мястэчкаў, і “нямалая колькасць разначынцаў, якія жылі ў сёлах”. Таму, як адзначаў Мінскі губернатар у 1901 г., “колькасць спраў, што паступалі ў гэтыя [валасныя] суды, узрасла ў вышэйшай ступені, абцяжарваючы непасільнай працай канцылярыі валасных праўленняў, а між тым выдаткі па ўтрыманню апошніх адносяцца выключна на сродкі сельскіх грамад”. Ён адзначаў неабходнасць “ураўнавання заканадаўчым парадкам ...выдаткаў па ўтрыманню валасных судаў для ўсяго насельніцтва” [96, л. 152]. З апошнім меркаваннем згаджаўся і Магілёўскі губернатар [94, л. 80].

Колькасць спрэчак, якія вырашалі валасныя суды, была вялікай і пасля ўвядзення пасады земскага начальніка ў Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай

губернях. У прыватнасці, толькі ў Слабода-Скрыганаўскім валасным судзе Мазырскага павета Мінскай губ. з 1901 да 1 верасня 1914 было разгледжана 5.281 крымінальная і 16.756 грамадзянскіх спраў, вырашана было 5.142 крымінальныя і 16.595 грамадзянскіх спраў, з іх абскарджана 289 крымінальных і 1090 грамадзянскіх спраў. Колькасць судовых спраў павялічвалася (ад 82 крымінальных і 105 грамадзянскіх у 1901 г. да 470 крымінальных і 1.666 грамадзянскіх у 1913 г.) [97, л. 12 зв.]. Акрамя таго, вялікая колькасць спраў рознага характару вырашалася земскім начальнікам.

У 1911 г. у Магілёўскай губ. колькасць прыцягнутых да валаснога суда і выслуханых асоб дасягнула 38,5 тыс. чал. (у сярэднім па 264 чалавекі ў кожным судзе). Пры гэтым было апраўдана 24,1 тыс. чал. (62,7% ад усіх прыцягнутых да суда). З агульнай колькасці абвінавачаных (14,4 тыс. чал.) да арышту былі прысуджаны 10,9 тыс. чал., да грашовых штрафаў – 3,1 тыс., астатнія – да іншых пакаранняў. Трэба адзначыць, што цялесныя пакаранні (розгі) для сялян праіснавалі афіцыйна да 11 жніўня 1904 г., у той час як для астатніх сааслоўных груп Расіі цялесныя пакаранні былі адменены ў 1863 г. [98, с. 150], таму ў статыстыцы 1905 г. гэтая форма пакарання не ўпамінаецца.

Такі парадак прыводзіў да таго, што ў павятовыя і губернскія па сялянскіх справах установы і міравыя з'езды ў вялікай колькасці паступалі скаргі на валасныя суды, прыгаворы сходаў і службовых асоб. Гэтыя справы вырашаліся, па-першае, вельмі марудна з-за вялікай іх колькасці, па другое, не па сутнасці, а толькі з фармальнага боку, таму што павятовыя ўстановы ў многіх выпадках не мелі магчымасці адмяніць рашэнні і прыгаворы, яўна неаб'ектыўныя і несправядлівыя [19, л. 16–16 зв.]. Рашэнні валасных судаў лічыліся канчатковымі і абскарджанню не падлягалі, за выключэннем выпадкаў, калі валасныя суды вырашалі справы, якія былі ім не падведамыя, і маглі быць адменены толькі ў выпадку яўнага парушэння падсуднасці ці пры невыкліку да суда бакоў [99, дадатак да арт. 109]. Адначасова неадменныя члены павятовых устаноў, якія павінны былі назіраць за ходам сялянскай справы, не мелі права самі асабіста аднаўляць парушанае права, ці караць вінаватага. У разборы спрэчак і іскаў, а таксама спраў па малаважных учынках, неадменны член адсылаў цяжэбнікаў да валаснога суда; у справах аб парубках і патравах, якія асабліва часта сустракаліся ў сялянскім быцце, прапанаваў звярнуцца да судовых устаноў. “Адным словам, неадменны член назірае толькі за канцылярскім парадкам і правільнасцю справаводства ў валасных праўленнях”, – адзначала ў 90-я гады XIX ст. Мінская губернская па сялянскіх справах установа [19, л. 18–19].

У звычайным праве былых памешчыцкіх сялян не было і не магло быць ніякага парадку ў адносінах да атрымання ў спадчыну маёмасці і, у прыватнасці, падворных участкаў. У Віленскай губ. “права на спадчыну нават у адной і той жа грамадзе было неаднолькавым. Мясцовыя звычаі, на

якіх валасныя суды часта грунтуюць свае рашэнні, таксама не вызначаны і няўстойлівыя: часта валасны суд і сельскі сход тлумачаць іх па-рознаму” [77, с. 277]. Гэта і зразумела. Пры прыгонным праве маёмасцю сялян звычайна распараджаўся памешчык. Таму ў парэформенны перыяд і валаснымі судамі дапушчалася “поўнае самавольства пры разгляданні спраў аб спадчыне. Сельскія сходы спрабавалі ўсталяваць права на спадчыну, але не вельмі выразна, таму суды ва ўсіх выпадках кіравацца прыгаворамі не могуць, і справы аб спадчыне вырашаюцца па асабістым меркаванні і сумленні суддзяў”, – адзначалася ў заключэнні Віленскай губернскай нарады [77, с. 279]. Здаралася і такое, што зямлю атрымлівалі не сыны памёршых, а дольнікі, ці зусім чужыя гаспадару двара асобы. Часам суд прысуджаў палову ўчастка зямлі брату памёршага разам з яго пляменнікамі, а ў другі раз падзяляў на роўныя долі паміж усімі членамі сям’і. У некаторых выпадках прызнаваў спадчыннікамі ўдоў і незамужніх дочак, а ў іншых – дочак замужніх. Здаралася, што ўчасткі атрымлівалі ў спадчыну не родныя сыны, а пасынкi [242, с. 279].

Віленская па сялянскіх справах установа ў студзені 1892 г. адзначала, што “пры падворным валоданні грамадскія адносіны сярод сялян значна больш складаныя і разнастайныя, чым у астатняй Расіі. Гэта становішча...прыводзіць да шматлікіх асаблівых клопатаў, сутыкненняў, цяжбаў і, галоўным чынам, у рэчышчы зямельных інтарэсаў. Сялянскімі зямельнымі спрэчкамі і справамі літаральна завалены амаль ўсе мясцовыя ўстановы. Гэтая агромністая колькасць спраў, заведзеных па пісьмовых просьбах, звязаных ...з рознымі выдаткамі, разам з тым сведчыць, якія вялікія грашовыя затраты сялян толькі на тое, каб завесці справы. ...Уладаў і начальства так шмат, што сялянін не ў стане разабрацца ў тым, куды і да каго яму трэба звяртацца”. Гэта прыводзіла да таго, што амаль у кожнай воласці з’явіліся мала-мальскія пісьменныя сяляне, якія зусім не займаліся сельскай гаспадаркай і рабілі “адвакатуру, а гледзячы па патрэбе і лжэсведчанне, пастаянным сваім промыслам” [42, л. 6 зв.].

У красавіку 1901 г. міністр унутраных спраў на пасяджэнні Дзяржаўнага савета адзначаў, што ў першыя парэформенныя гады спрэчкі і скаргі паміж асобнымі сялянамі і грамадамі “не маглі быць шматлікімі. Звычайна да прыгоннай залежнасці і падпарадкаванню ўсім распараджэнням бліжэйшага начальства, сялянскае насельніцтва не мела патрэбы ў шырокім карыстанні правам абскарджання дзеянняў сваіх старшынь і старастаў. У першы час пасля аддзялення сялянскага землеўладання ад памешчыцкага і пасля надзялення ўсіх адпаведным сямейнаму стану колькасцю зямлі, адносіны асобных членаў грамады паміж сабою і да грамады па землекарыстанню не былі складанымі” [42, л. 19–19 зв.]. Аднак пазней “з павелічэннем попыту на зямлю, якая набывала ўсё большую і большую каштоўнасць, узнікненнем розных здзелак аб узаемнай перадачы ўчасткаў аднавяскоўцамі, пераходам

надзелаў па спадчыне і з розніцай ў правах па землекарыстанню асобных членаў сельскіх грамад у сялянскіх установах з’явілася вялікая колькасць спраў па спрэчках паміж асобнымі сялянамі і іх грамадамі. Свабоднае перамяшчэнне насельніцтва, звязанае з ім пакіданне надзелаў асобнымі сялянамі, выхад іх з грамад, вяртанне тых жа сялян да сваёй зямлі пасля многіх гадоў прыводзіла да ўзнікнення зямельных спрэчак. Усё гэта разам павялічвала колькасць спраў па меры таго, як развівалася эканамічнае жыццё сельскага насельніцтва. Разам з тым у сялян узрасталая свядомае імкненне да абароны сваіх сапраўдных, а часам магчымых правоў, якое выцякала з недасканаласці законаў, што прыводзіла да так званага суцяжніцтва” [42, л. 19–19 зв.].

Такім чынам, з развіццём новых эканамічных адносін у вёсцы сяляне імкнуліся да абароны сваіх правоў разнастайнымі сродкамі, часам і незаконнымі. Суд старых і іншых традыцыйных неафіцыйных сялянскіх ўстановы з цягам часу страцілі свае пазіцыі і ў канцы XIX ст. амаль не ўжываліся. У валасным судзе накапліваліся скаргі не толькі ад сялян, а і ад прадстаўнікоў іншых саслоўяў, якія не выдаткоўвалі грошы на яго ўтрыманне, і гэты суд у канцы XIX – пачатку XX ст. выконваў, па сутнасці, абавязкі іншых судовых устаноў. Валасныя судзі з сялян не ведалі вялікай колькасці грамадзянскіх законаў і не мелі ні магчымасці, ні жадання іх вывучаць, што прыводзіла да шматлікіх скаргаў на прыгаворы суда. Нягледзячы на ​​негатыўныя моманты, валасны суд вырашаў многія пытанні сялянскага быту, аднак вяскоўцаў часта ўжо не задавальняў узровень валасных судоў, і яны паступова сталі звяртацца да агульнаграмадскіх судовых устаноў. Такім чынам, валасная арганізацыя і яе суд да канца XIX ст. выйшлі за тэрыторыю, што прадугледжваліся заканадаўствам 1861 г.

Удзел сялянскага самакіравання ў забеспячэнні грамадскага правапарадку. Рэформа 1861 г. усклала абавязкі па забеспячэнні грамадскага правапарадку на органы сялянскага самакіравання. *Паліцэйская функцыя* – самая афіцыйная з усіх функцый абшчыны – была аднолькава неабходна сялянам, дзяржаве і памешчыкам, таму што ўсе тры бакі адчувалі патрэбу ў падтрымцы грамадскага парадку на тэрыторыі абшчыны. У сярэдзіне XIX ст. да гэтай функцыі адносілася: падтрымка грамадскага парадку; кантроль за выходам з абшчыны і прыпіскай да яе, за часовымі міграцыямі; выкараненне антыграмадскіх паводзін; пакаранне з санкцыі сходу сялян за дробныя злачынствы, правіннасці, спагнанне нядоімак ды інш.; прыняццё мер пры пажарах, навадненнях і іншых надзвычайных выпадках; затрыманне валацуг і дэзертыраў, назіранне за выкананнем пашпартнага рэжыму; выгнанне з абшчыны за “дрэнныя” і “распусныя” паводзіны зладзеяў, асоб, якія падазраваліся ў варажбе, спакуснікаў і г.д. (у гэтым выпадку сход звяртаўся да улад з адпаведным хадайніцтвам, якое, часцей, задавальнялася) [67, с. 438]. З 1861 г. паліцэйская функцыя абшчыны ўзмацнілася ў сувязі з тым, што, па-першае, царская адміністрацыя ўсклала

на абшчыну тыя абавязкі, якія раней выконвалі памешчыкі, удзельная і царская адміністрацыя; па-другое, у многіх сялян узніклі цяжкасці з уплатай у тэрмін разнастайных плацяжоў, і абшчыне прыходзілася ўжываць самыя разнастайныя меры – ад угавораў да арышту і нават продажу маёмасці; па-трэцяе, мабільнасць сялян узрасла і патрабавала ўзмацнення кантролю за імі, зноў-такі, у мэтах свечасовага ўзносу плацяжоў [67, с. 471].

У параўнанні з агульнарасійскімі, у беларускіх губернях на воласць ускладалася значна больш абавязкаў паліцыі, што было звязана галоўным чынам з палітычнымі абставінамі ў краі. Так, для ўтрымання сялян ад удзелу ў паўстанні 1863–1864 гг. і пераўтварэння іх у сілу, якая магла б спрыяць падаўленню “мецязу”, з 24 красавіка 1863 г. з сялян Паўночна-Заходняга краю пры ваенна-паліцэйскіх станавах упраўленнях у кожным павеце ствараліся сельскія ўзброеныя каравулы (па 60–100 чалавек) [100, № 39542]. На іх утрыманне адпускаўся хлеб з сельскіх запасных магазінаў, што належалі грамадам сялян [101, л. 6–27; 11, с. 164–167]. Пры станавах кватэрах утвараліся часовыя ваенна-паліцэйскія ўпраўленні, што складаліся з аднаго афіцэра, пяці казакаў, дзесяці пешых стралкоў і дзесяці панятых “з лепшых сялян-гаспадароў, ці старэйшых сыноў іх, з конямі і фурманкамі”, якія служылі зменамі не менш чым па 2 тыдні. З гэтай прычыны Мінскі губернатар загадаў валасным праўленням пазбавіць сем’і сялян, што служылі ў сельскіх узброеных каравулах, ад фурманкавай павіннасці [102, л. 22, 81 зв.]. Некаторыя ваенныя начальнікі патрабавалі ад валасцей фурманкі для раз’ездаў па сваіх службовых справах без аплаты сялянам, карысталіся непісьменнасцю большасці валасных старшынь, прымушалі іх даваць распіскі ў атрыманні грошай за большую, чым было на самой справе, колькасць панятых, фурманак і коней [102, л. 92–92а]. Дзейнасць азначаных фарміраванняў была даволі прадуктыўнай. Яны ўдзельнічалі ў выкрыцці і разгроме многіх атрадаў паўстанцаў, некаторыя сяляне былі ўзнагароджаны медалямі, грашыма, падзякамі ды іншымі адзнакамі [103, л. 2–3].

Акрамя таго, сяляне кожнай сельскай грамады неслі службу ў абывацельскіх каравулах каля сваіх паселішчаў без адлучэння ад месца жыхарства [11, с. 103] і павінны былі “абшукваць і апытваць усіх, хто праязджаў ці праходзіў, патрабаваць білеты і падазронных асоб падвяргаць арышту і не дапушчаць укрывальніцтва валацуг і мяцежнікаў” [104, л. 35]. Сяляне імкнуліся пазбегнуць адбыцця паліцэйскай службы ў так званых “сельскіх няўзброеных каравулах”, і таму часта “на рагатках не было зусім каравульных ці стаялі малыя дзеці” [102, л. 97 зв.–98].

У перыяд хваляванняў у валасцях пад асабістай адказнасцю старшынь, службовых асоб і пісараў вяліся абывацельскія кнігі са спісамі ўсіх асоб, што пастаянна ці часова жылі на казенных ці прыватнаўласніцкіх землях у межах ведамства сельскага ці валаснога праўлення з адзнакаю іх заняткаў і блуганадзейнасці, а таксама складаліся спісы тых, хто спачуваў паўстанню. На сялян ускладаўся абавязак строгага назірання за навакольнымі жыхарамі –

шляхтай, аднадворцамі і памешчыкамі “польскага” паходжання, каб тыя не аднавілі дзеянняў супраць ураду [105, л. 26; 50, л. 18; 102, л. 104 зв.; 104, л. 36; 11, с. 141–142].

У тых выпадках, калі вяскоўцы дабраахвотна вярталіся з атрадаў паўстанцаў, сельская грамада павінна была даць паручыцельства за іх, што тыя “не вернуцца ў мяцеж”. Калі ж гэтыя асобы ўвогуле заўважаліся “ва ўчынках супраць законнага парадку”, то з сялянскіх грамад, якія далі падобнае паручыцельства, спаганялася ад 200 да 300 р. штрафу, пры гэтым 1/3 усёй сумы спаганялася з валасных і сельскіх старшынь, старастаў, валасных і сельскіх пісараў, а астатнія 2/3 – з усёй грамады [50, л. 11]. Таму сяляне часта адмаўляліся ад былых аднаабшчыннікаў [102, л. 80].

Пасля падаўлення паўстання беларускія губерні да пачатку ХХ ст. знаходзіліся на асобным становішчы, і паліцэйская функцыя абшчыны заставалася адной з важных. Адказнасць за выкананне воласцю і сельскай грамадой паліцэйскіх абавязкаў неслі валасныя старшыні і сельскія старасты.

Стараста быў абавязаны выконваць усе загады валаснога старшыні па паліцэйскіх справах і, акрамя таго, у межах сваёй грамады павінен быў прымаць неабходныя меры для аховы парадку і бяспекі асоб і маёмасці, папярэджаць патравы хлеба, пакосы, лясныя пажары і парубкі ў лясах; затрымліваць валацуг і ваенных дэзертыраў і перадаваць іх паліцыі; распараджацца падачаю дапамогі ў надзвычайных выпадках: пажарах, навадненнях, інфекцыйных хваробах людзей і падзяжы скаціны; у выпадках злачынстваў рабіць папярэдняе дазнанне, затрымліваць вінаватых і ахоўваць сляды злачынства да прыбыцця паліцыі [1, № 36657, арт. 60]. Валасны ж старшыня адказваў за ахову агульнага парадку і спакою ў воласці. Па паліцэйскіх справах ён быў абавязаны абвясціць законы і распараджэнні ўрада і назіраць за нераспаўсюджаннем паміж сялянамі “шкодных для грамадскага спакою чутак”; ахоўваць парадак і бяспеку асоб і маёмасці ад злачынных дзеянняў; затрымліваць валацуг, беглых і ваенных дэзертыраў і прадстаўляць іх паліцэйскаму начальству; паведамляць паліцыі аб тых сялянах, якія самавольна адлучыліся з воласці; назіраць за выкананнем правілаў аб прыпісцы, звальненні, пералічэнні сялян з адной грамады ў другую і паведамляць аб гэтым паліцыі; распараджацца ў надзвычайных сітуацыях (пажары, навадненні, інфекцыйныя захворванні, падзяжы скаціны ды інш.) і паведамляць паліцыі аб надзвычайных выпадках у воласці; папярэджаць і прыпыняць злачынствы і праступкі; прымаць паліцэйскія меры для выкрыцця і затрымання вінаватых і перадаваць іх начальству; назіраць за выкананнем прыгавораў міравых устаноў і валаснога суда (арт. 83). За нязначныя праступкі валасны старшыня і сельскі стараста маглі падваргаць падведамых ім асоб прызначэнню на грамадскія работы да двух дзён ці грашоваму спагнанню да аднаго рубля на карысць мірскіх сум, ці арышту не больш як на два дні. Скаргі на валасных старшынь і сельскіх

старастаў можна было прыносіць міравому пасрэдніку на працягу 7 дзён (арт. 64, 86). Такім чынам, паліцэйскія абавязкі валасных старшынь і сельскіх старастаў былі вельмі разнастайныя і складаныя. Калі гэтыя службовыя асобы не выконвалі сваіх абавязкаў, іх маглі нават прыцягнуць да адказнасці па суду.

“Агульнае палажэнне” 1861 г. (арт. 60 і 61) да абавязкаў старастаў адносіла прыняццё мер для папярэджвання патраў, лясных пажараў і г.д. не толькі ў межах маёмасці сялян, але і памешчыкаў. Службовыя асобы часта падвяргаліся пакаранню за тое, што не прымалі мер да спынення пажараў у лясных дачах і будынках, якія належалі памешчыкам і царкве [18, с. 183].

Увогуле пажары былі сапраўдным бедствам для сялянства. У беларускіх паветах гэтай губерні ў 1881 г. расходы з мірскіх сум на проціпажарныя меры склалі больш за 16 тыс. р. У 1891 г. у беларускіх паветах на проціпажарныя меры воласці выдаткавалі 4,6 тыс. р. У Віленскай і Віцебскай губерні расходы гэтыя пакрываліся выключна з валасных сум, а ў Магілёўскай валасныя сумы складалі толькі 11,6%, а астатнія грошы выдаткоўваліся сельскімі грамадамі. Увогуле ў параўнанні з 1881 г. расходы на пажарную частку скараціліся амаль у 4 разы [33, с. 236–247; 26, с. 2–15]. На што ж ішлі гэтыя грошы? На пабудову пажарных пунь, на іх рамонт, наём, утрыманне, на ўладкаванне і ўтрыманне запруд, гацей, грамадскіх вадаёмаў, на жалаванне пажарным старастам, старажам пажарных пунь ды ніш. У 1905 г. ва ўсіх беларускіх паветах мірскіх грошай на пажарную частку выдаткоўвалася 9,8 тыс. р. [56, с. 295, 311]. Такое значнае змяншэнне абумоўліваецца значным пашырэннем земскіх таварыстваў па дабрачыннаму страхаванню ад агню, якія ствараліся ў гарадах і мястэчках і нават у некаторых вёсках. У такім выпадку не было неабходнасці выдаткоўваць грошы з валасных і сельскіх сум на азначаныя патрэбы.

Важным абавязкам, на які выдаткоўваліся значныя сумы з мірскіх капіталаў, з’яўлялася *ахова дамоў валасных праўленняў*, бо там часта захоўваліся значныя грашовыя сродкі, сельскіх хлебных запасных магазінаў, дзе знаходзілася зерне на выпадак неўраджаю, а таксама будынкаў народных вучылішчаў, бальніц, цэркваў і г.д.

Фурманачная павіннасць, якую таксама адбывалі сяляне натураю, заключалася ў абавязку пастаўляць падводы пры перамяшчэнні войск і адпраўленні навабранцаў, для раз’ездаў па справах службы чноўнікаў, чыноў паліцыі, жандармерыі, перавозкі арыштантаў, перасылцы пошты для ўсяго сельскага насельніцтва, а таксама загадаў паліцыі, павестак міравых суддзяў і судовых следчых, да каго б яны ні адносіліся. Бясплатны праезд быў дазволена валасным старшыне і пісару. Права на фурманкі мелі таксама сельскія ўрачы, фельчары, павівальныя бабкі, ветэрынары ды інш. Сяляне штодзённа дзяжурылі з фурманкамі пры паліцэйскіх участках і валасных праўленнях. Выдаткі на азначаную павіннасць адрозніваліся па мясцовасцях: у тых валасцях, праз якія пралягалі дарогі да гарадоў і мястэчак, яны былі

значна большымі, чым у тых, што знаходзіліся далёка ад азначаных шляхоў [77, с. 568]. Таму з развіццём капіталістычных адносін фурманачная павіннасць узрасла. З 60-х па 90-я гады XIX ст. колькасць фурманак, пастаўленых штогод сялянамі Мінскай і Віленскай губерняў, павялічылася ў сярэднім са 168,6 тыс. да 242,2 тыс. (43,6%) [106, с. 72]. У канцы XIX ст. у Мінскай губ. фурманачная павіннасць ацэньвалася на суму ў 245,5 тыс. р., ці 11,5 к. на дзесяціну надзела [107, с. 29]. Амаль ва ўсіх валасцях Гродзенскай губ. і ў некаторых валасцях іншых губерняў краю гэтая павіннасць адбывалася наймам [5, л. 199 зв.; 77, с. 569], г. зн. перакладалася на грашовую. З развіццём капіталістычных адносін у вёсцы гэты працэс паступова пашыраўся. У прыватнасці, для ўсёй Магілёўскай губерні такі перавод адбыўся з 1 студзеня 1909 г. праз наём коней для земскіх станцый за кошт агульных па губерні земскіх збораў. На ўтрыманне земскіх станцый у 1909 г. было выдаткавана 87,1 тыс. р. Акрамя таго, жыхарамі губерні (сялянамі і мяшчанами) у гэтым жа годзе было пастаўлена 5,6 тыс. падвод дзеля воінскіх каманд і там, дзе адсутнічалі земскія станцыі дзеля этапных каманд, хворых арыштаваных ды інш. [22, с. 36–37].

Фурманачная павіннасць была ўсталявана для задавальнення патрэб усяго негарадскога насельніцтва і дзяржавы, аднак да пачатку XX ст. выконвалася выключна сялянамі і была, на думку сучаснікаў, адной з самых цяжкіх [53, л. 54 зв.]. Спробы прыцягнуць да адбыцця азначаных абавязкаў іншыя саслоўі (у прыватнасці, мяшчан) да канца XIX ст. не давалі вынікаў з-за недастатковай дакладнасці законаў, і таму выдаткі сялян на гэтыя патрэбы у 9 і болей разоў перавышалі выдаткі іншых саслоўяў [63, с. 42]. У земскіх губернях такога парадку не існавала.

Валасці абавязаны былі прадстаўляць бясплатныя фурманкі ў станавую кватэру для раз'ездаў паліцыі, што значна павялічвала мірскія расходы. У 1870 г. на фурманкі для дзесяцкіх і соцкіх сялянамі было пастаўлена больш за 20 тыс. фурманак, што ў перакладзе на грошы склала болей за 8 тыс. р. Акрамя таго, для ніжэйшых чыноў жандармскай каманды 686 валасцей паставілі 41,6 тыс. фурманак ці каля 61 фурманкі за год ад кожнай воласці. У 1881 г. выдаткі з валасных сум на фурманачную павіннасць складалі 392,6 тыс. р., ці ў сярэднім па 572,4 р. на воласць, пры гэтым найбольшыя сумы выдаткоўвалі сяляне Мінскай губ. – 183,3 тыс. р. – па 898,4 р. з воласці, а найменшыя затраты былі ў Магілёўскай губ. – па 221,8 р. на воласць. Да 1891 г. выдаткі сялян на фурманачную павіннасць узраслі на 23,6%, што было звязана з развіццём капіталістычных адносін, ростам гарадоў і гандлю. Увогуле азначаныя выдаткі ў 1891 г. у 5 беларускіх губернях перавышалі 485 тыс. р. ці па 710,6 р. на воласць [33, с. 236–247; 26, с. 2–15].

Толькі пасля прыняцця 2 красавіка 1903 г. “Палажэння аб кіраванні земскай гаспадаркай у губернях Віленскай, Віцебскай, Валынскай, Гродзенскай, Кіеўскай, Ковенскай, Мінскай, Магілёўскай і Падольскай” [108] некаторыя натуральныя павіннасці, у тым ліку падводная, размяркоўвалася і на мяшчанскія грамадствы. У 1905 г. сяляне выдаткавалі на фурманачную павіннасць 314,4 тыс. р. (у сярэднім на воласць па 534,7 р.) [56, с. 290, 306]. У

1912 г. у Віленскай губ. азначаная павіннасць адбывалася ўжо не толькі сялянскімі, але і мяшчанскімі грамадамі, якія разам утрымоўвалі 275 аднаконных падвод штодзённа. Размеркаванне падводнай павіннасці паміж валаснымі і мяшчанскімі грамадамі рабілася павятовымі распарадчымі камітэтамі, пры гэтым размеркаванне было ці па колькасці душ, якія былі прыпісаны да грамад, ці па колькасці зямлі, якой яны валодалі. У апошнім выпадку азначаная колькасць дзесяцін сялянскай зямлі лічылася роўнай адной душы мяшчанскай грамады ці да каштоўнасці нерухомай маёмасці, што належала мяшчанам. Пасля гэтага павіннасць размяркоўвалася ў сельскіх і мяшчанскіх грамадах [109, с. 42–43].

Дзесяцкія і соцкія, якія абіраліся ці наймаліся сялянамі, абавязаны былі ахоўваць зямельныя і лясныя угоддзі памешчыкаў і іншых асоб ад патраў, пакосаў і парубак [110, л. 147–148]. Але на справе часта службовыя асобы не толькі не супрацьдзейнічалі такім проціпраўным учынкам аднавяскоўцаў, а нярэдка і самі прымалі актыўны ўдзел у падобных дзеяннях [111, с. 133].

У 1870 г. XIX ст. у 5 заходніх губернях службай соцкіх было занята больш за 2,7 тыс. чал., дзесяцкіх – 14,5 тыс. чал. [112, л. 52–64, 67–87, 213–229; 113, л. 2–48], а ў канцы 80-х гадоў соцкіх было 4,5 тыс. чалавек, дзесяцкіх – 31,8 тыс. [114, с. 5]. У 1870 г. каля 38,8 % усіх соцкіх атрымоўвалі жалаванне, у сярэднім па 5 беларускіх губернях па 14,6 р. штогод. Ад нясення натуральных павіннасцей былі вызвалены 92,9% соцкіх, але нягледзячы на жалаванне і вызваленне ад натуральных павіннасцей з-за выканання сваіх абавязкаў страчвалі заробкі на суму 27,4 тыс. р., ці ў сярэднім па 14,4 р. кожны. Адначасова толькі 13,4% дзесяцкіх атрымоўвалі ад аднаабшчыннікаў жалаванне, памеры якога ў сярэднім складалі 9,3 р. Ад натуральных павіннасцей былі вызвалены 94,4% дзесяцкіх. Страты заробкаў у гэтых службовых асоб складалі ў сярэднім па 13,6 р. на чалавека [112, л. 52–64, 67–87, 213–229; 113, л. 2–48]. Такім чынам, і пасады соцкага, і дзесяцкага абцяжарвалі сялян, якія выконвалі гэтыя службовыя абавязкі.

Пры выбарах соцкіх і дзесяцкіх вяскоўцы часта кіраваліся разлікамі “чарговасці”, бо выкананне абавязкаў на гэтых пасадах негатыўна адбывалася на матэрыяльным стане гаспадаркі. Дзесяцкія і соцкія абавязаны былі з’яўляцца на тыдзень ў станавую кватэру для адбыцця паліцэйскай службы, часта за 100 вёрст ад месца жыхарства, таму некаторыя сяляне вымушаны былі на час выканання гэтых абавязкаў наймаць іншых людзей для выканання сваіх гаспадарчых работ [18, с. 669]. Дзесяцкія сярод аднавяскоўцаў не мелі ні ўлады, ні пашаны, ні значэння, а для правільнага выканання службовых абавязкаў ніжэйшага паліцэйскага чыну сяляне былі зусім не падрыхтаваныя [115, л. 332; 116, с. 9]. Акрамя таго, у некаторых паветах воласці абавязаны былі даваць у распараджэнне паліцыі каравулы сялян для суправаджэння асоб, арыштаваных паліцыяй, суправаджаць іх “па прыналежнасці”, утрымліваць іх пры валасных праўленнях за мірскія сродкі, што супярэчыла закону. У тых выпадках, калі арыштаваныя збягалі з-за

непрафісійнай аховы, сялян судзілі ў акруговых судах як службовых асоб [63, с. 45–46; 18, с. 679].

У 1905 г. выдаткі на соцкіх у беларускіх губернях склалі 23,2 тыс. р. (па 34,4 р. на воласць). На дзесяцкіх жа ўсяго было выдаткавана 47,3 тыс. р. (па 70,2 р. на воласць). Усяго ж на жалаванне дзесяцкім і соцкім было выдаткавана 70,4 тыс. р. (па 104,7 р. на воласць), з іх у Гродзенскай губ. – 2,1 тыс. р. (па 15,5 р. на воласць), а ў Магілёўскай губ. – 46,2 тыс. р. (па 316,4 р. на воласць) [56, с. 288, 304]. Пасля ўвядзення земстваў у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях і размеркавання выдаткаў на ўтрыманне ніжэйшых чыноў паліцыі і на іншыя катэгорыі насельніцтва, у прыватнасці, на грамады мяшчан, сяляне адчулі значную палёжку. У 1911 г. выдаткі на жалаванне соцкім, дзесяцкім і наём памяшканняў для паліцэйскіх ураднікаў у Магілёўскай губ. складалі ўжо 3,3 тыс. р. (па 22,4 р. на воласць), а 95 мяшчанскіх грамад выдаткавалі на азначаныя патрэбы 410 р. (па 4,3 р. на грамаду) [23, П. 20, 25].

Такім чынам, выкананне паліцэйскіх абавязкаў і выдаткі на гэтыя патрэбы былі вельмі цяжкім і часта зусім непасільным цяжарам для сялян [65, л. 57]. Выкананне паліцэйскіх абавязкаў органамі сялянскага самакіравання часта выходзіла за межы інтарэсаў сялянства. На працягу парэформенных дзесяцігоддзяў з развіццём капіталізму і ростам адыходніцтва для выканання абавязкаў дзесяцкіх і соцкіх усё часцей сяляне наймалі іншых асоб за грошы. Дзейнасць органаў сялянскага самакіравання па забеспачэнню грамадскага правапарядку ўсведамлялася сялянамі як натуральная павіннасць. Імкненне дзяржавы скараціць выдаткі на азначаныя патрэбы пры адначасовым захаванні “спакою” у краі адбівалася на дабрабыце сялянства, якое з-за гэтага вымушана было адрывацца ад сваіх гаспадарчых заняткаў.

Выкананне прадстаўніцкай функцыі органамі сялянскага самакіравання. “Агульнае палажэнне” 1861 г. абвясціла права сялян “адказваць як за сябе асабіста, так і праз давераных”, быць “павераным як ад усёй грамады”, так і ад асобных яго членаў ды інш. (арт. 24). Гэтыя пункты заканадаўства надалі асаблівае значэнне рэалізацыі прадстаўніцкай функцыі дзейнасці органаў сялянскага самакіравання. У адпаведнасці са звычаямі і законамі ў яе межах ажыццяўлялася прадстаўніцтва і абарона інтарэсаў асобных сялян і абшчыны ў цэлым перад памешчыкам, дзяржаўнымі, царкоўнымі ды іншымі ўстановамі; падача скаргаў і прашэнняў аб сваіх патрэбах у дзяржаўныя інстытуты; у выпадку неабходнасці – арганізацыя барацьбы за свае інтарэсы; падтрымка адносін з мясовымі грамадзянскімі і царкоўнымі ўладамі і ўстановамі [67, с. 438]. У парэформенныя дзесяцігоддзі прадстаўніцкая функцыя абшчыны, відавочна, не аслабла, таму што перад знешнім праціўнікам ці канкурэнтам салідарнасць аднаабшчыннікаў была вельмі моцнай практычна да 1917 г. Адзін з карэспандэнтаў Этнаграфічнага

бюро В.Н.Ценішава апавядаў, што сялянін, калі ён адзін, у адносінах з начальствам паважлівы, але як толькі ўступаў у грамаду, то рабіўся ўпартым, патрабавальным амаль да загаду і крычаў: “Мір патрабуе, мір – вялік чалавек!”. Патрабавальнасць сялян, калі яны выступалі ўсёй абшчынай, растлумачваў і іншы інфарматар: калі бунт падтрымлівалі ўсе сяляне, то лічылася, што ён справядлівы, і патрабаванні сялян павінны выконвацца начальствам [67, с. 471]. Гэта красамоўна паказалі рэвалюцыі 1905 і 1917 гг. “Нягледзячы на развіццё індывідуалізму, на спрэчкі, зайздрасць, толькі справа датыкаецца да агульнага ворагу: памешчыка, купца, чыноўніка, усе стаяць як адзін, – сведчыў А.Н.Энгельгардт. – Смешны той, хто думае, што ў вёсцы падзяляючы, можна ўладарыць” [118, с. 284]. Менавіта сялянская салідарнасць, якая праявілася ў рэвалюцыю 1905 г., падштурхнула ўрад да прыняцця мер да больш хуткага разбурэння абшчыны.

Земская рэформа, абвешчаная 1 студзеня 1864 г. і якая прадугледжвала стварэнне ў паветах і губернях выбарных устаноў для вырашэння шэрагу пытанняў мясцовага грамадскага жыцця, не ўводзілася ў сувязі з падзеямі 1863–1864 гг. аж да 1911 г. Гэтыя абставіны значна абмяжоўвалі магчымасці органаў сялянскага самакіравання прадстаўляць інтарэсы сялянства. Тым не менш, абаяраючыся на тыя законы, што дзейнічалі ў беларускіх губернях, прадстаўнікі ад валасцей і сельскіх грамад абаранялі інтарэсы сваіх аднаабшчыннікаў.

Па правілах аб парадку прывядзення ў дзеянне Палажэнняў аб сялянах, што выйшлі з прыгонну (арт. 23), у мясцовасцях з абшчынным землеўладаннем памешчык пры адводзе надзелу ці выкупе меў справу не з асобнымі сялянамі, а з сельскімі грамадамі ў цэлым ці кожнага паселішча асобна. Там, дзе панавала падворнае карыстанне зямлёй, разлікі часцей за ўсё праводзіліся з асобнымі гаспадарамі двароў [1, № 36661]. Такім чынам, пазямельныя інтарэсы ўсёй грамады былі прадстаўлены ў адным дакуменце. Гэта абумовіла і калектыўныя дзеянні сялян супраць падпісання ўстаўных грамад у тым выпадку, калі грамада не згаджалася з умовамі дадзенага дакумента. Царская адміністрацыя была занепакоена агульнымі выступленнямі сялян і прымала меры да “суцішэння” сялян, і часам даволі жорсткімі метадамі. У гэтых выпадках сяляне выступалі “адзін за ўсех, усе за аднаго”, ярка дэманструючы, што гатовы абараняць свае агульныя інтарэсы. У пачатку 60-х гадоў XIX ст. прадстаўніцкая функцыя праяўлялася часта ў “хваляваннях”, выкліканых нежаданнем сялян падпісваць устаўныя граматы [119, л. 21–21зв.; 5, л. 121–124]. Яскравых прыкладаў падобных дзеянняў сельскіх грамад і цэлых валасцей шмат у друкаваных дакументах і матэрыялах, а таксама гістарычных даследаваннях, прысвечаных сялянскаму руху.

Сяляне разам выступалі супраць спагнання высокіх падаткаў і павіннасцей, і ў першае парэформеннае дзесяцігоддзе выразнікамі сялянскіх меркаванняў часта з’яўляліся валасныя старшыні і сельскія старасты [16, л.

48 зв.–49 зв.]. У тых выпадках, калі службовыя асобы сялянскага самакіравання адстойвалі і абаранялі інтарэсы сялян, міравыя пасрэднікі мелі права звольніць іх з пасады, а на азначанае месца прызначыць новага з ліку кандыдатаў (калі былі). Затым гэтак звальненне і новая кандыдатура зацвярджаліся на міравым з’ездзе. У першыя парэформенныя гады сяляне асабліва ўпарта адстойвалі абраных імі службовых асоб. Напрыклад, у канцы 1861 г. у Тулькавіцкай воласці Рэчыцкага павета міравы пасрэднік выдаліў з пасады і пасадзіў пад арышт на 3 дні валаснога старшыню Казіміра Валасюка за “нядбайнасць” і “неблаганадзейнасць” – старшыня “са свайго месца не даваў крыўдзіць сялян”. У адказ сяляне сабраліся натоўпам, вызвалілі яго з-пад арышту са словамі: “Мы цябе абралі на старшыню – ніхто не мае права цябе выдаліць!” – і адмовіліся выконваць патрабаванні кандыдата. У выніку па загаду міравога пасрэдніка з сельскіх старастаў грамад, што ўваходзілі ў склад воласці, было спагнана па 3 р., а ў кожнай вёсцы пастаўлены экзекуцыі на 3 дні [40, л. 1–2 зв., 14–14 зв.]. Спіс падобных выпадкаў, якія здараліся ва ўсіх губернях краю, можна працягваць.

Здаралася і наадварот, калі ўся грамада ці воласць скардзіліся на дзеянні сельскага старасты ці валаснога старшыні і патрабавалі іх выдалення з пасады. У такіх выпадках звычайна сяляне былі незадаволены супрацьпраўнымі дзеяннямі названых службовых асоб (беспадстаўныя арышты, процізаконнае абкладанне разнастайнымі зборамі на карысць памешчыкаў і да т. п.), растратамі ды інш. [17, л. 17–19 зв.]

Павераныя ад сялян звярталі ўвагу адпаведных устаноў на няправільна складзеныя акладныя лісты. Здаралася, што павятовыя казначэйствы запісвалі грамадам лішнія, у параўнанні з устаўнымі граматамі, дзесяткі і нават сотні дзесяцін зямлі і спаганялі за іх грошы. Толькі ў Мінскую губернскую па сялянскіх справах установу ў 1863 г. ад дзесяткаў сельскіх грамад паступілі скаргі, у якіх адзаначалася перавышэнне збораў з больш за 8535 дзесяцін зямлі. Мінскі губернатар вымушаны быў асабіста сачыць за выпраўленнем азначаных памылак [120, л. 151–286].

Часам скардзіліся асобныя сацыяльныя групы вяскоўцаў. Напрыклад, да аднаго міравога пасрэдніка Мінскага павета прыйшлі 15–16 жанчын са скаргаю на арандатара маёнтка і прывялі з сабою дзяцей – аднаго, двух, а іншая і трох. Усе дзеці былі падобныя на свайго бацьку. Вінаваты не адпіраўся, а казаў, што “гэта было яшчэ да 1861 г. і што дзеці і іх маці павінны ганарыцца, таму што ён з’яўляецца нашчадкам Ягайлы”. Тым не менш міравы пасрэднік прымусіў яго заплаціць запатрабаваныя жанчынамі грошы [121, с. 94].

Дзяржава імкнулася паставіць пад кантроль праяўленні незадаволенасці сялян. У “Агульным палажэнні” адзначалася, што грамада мела права пасылаць ад сабе прадстаўнікоў. Магілёўскі губернатар у 1861 г. дакладаў міністру ўнутраных спраў, што ў некаторых участках Капыскага павета

апрацоўка палёў пачалася несвоечасова, таму што сяляне “страцілі шмат часу, калі хадзілі ў рабочую пару са скаргамі ў губернскі горад” [38, с. 63]. Нярэдка прашэнні павераных ад сельскіх грамад і валасцей даходзілі да Санкт-Пецярбурга і нават разглядаліся ў Сенаце. Міністр унутраных спраў з-за вялікай колькасці разнастайных прашэнняў і да т.п. дакументаў вымушаны быў у 1867 г. выдаць распараджэнне аб “спыненні зносін з боку валасных праўленняў не ва ўсталяваным парадку”, а Дэпартамент выканаўчай паліцыі МУС загадаў растлумачыць сялянам парадак прынясення скаргаў па справах рэкруцкай павіннасці [122, л. 76, 103].

Сяляне прыносілі скаргі міравым пасрэднікам, у разнастайныя ўстановы па сялянскіх справах, казённыя палаты, адпраўлялі сваіх павераных у павятовыя, губернскія гарады і нават у сталіцу [120, л. 151–286; 48, л. 74]. Выкананне падобных абавязкаў было звязана з адрывам ад гаспадаркі, значнымі стратамі і адначасова небяспечным. Многія павераныя не вярталіся ў вёску з-за таго, што былі арыштаваны як “бунтаўшчыкі”.

У 1891 г. выдаткі на падарожныя расходы службовых асоб і ўпаўнаважаных ад сялян па беларускіх паветах складалі 13,8 тыс. р., у сярэднім на кожны павет па 393,9 р. Выдаткі у Магілёўскай губ. у 1,9 раза перавышалі сярэднія паказчыкі па 5 губернях – 733,7 супраць 393,9 р. Звязана гэта было, відаць, са слабым развіццём шляхоў зносін у губерні і большымі адлегласцямі паміж гарадамі і вёскамі, што значна павышала дарожныя выдаткі. Акрамя таго, тут пераважала абшчыннае землеўладанне, і таму ўзнікала больш пытанняў, якія хвалявалі ўсю абшчыну. Найменшымі былі выдаткі на азначаныя патрэбы ў Гродзенскай губ. – 363 р. (60,5 р. на павет) [26, с. 2–81].

З увядзеннем у 1901 г. у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях закона 1889 г. аб земскіх участковых начальніках змяніўся парадак прынясення скаргаў ад сялян па розных пытаннях [99, дадатак да арт. 93, 109]. Таму ў новых умовах у дзейнасці органаў сялянскага самакіравання па выкананню прадстаўніцкай функцыі ў названых губернях адбыліся істотныя змены. Асоба земскага павятовага начальніка спалучала ў сабе і адміністрацыйную, і судовую ўладу над сялянамі. Адною з галоўных задач у дзейнасці земскіх начальнікаў была новая арганізацыя і кіраўніцтва работай валасных праўленняў і судаў. Пры гэтым кантроль за органамі сялянскага самакіравання становіўся больш шчыльным і жорсткім. Закон 12 ліпеня 1889 г. рэарганізаваў валасныя суды і “часткова над імі, часткова поруч з імі паставіў земскіх начальнікаў... Адначасова былі ліквідаваны пасады участковых і дадатковых міравых суддзяў, з’езды міравых суддзяў, ...павятовыя і губернскія па сялянскіх справах установы, а таксама пасады неад’емных членаў гэтых устаноў” [123, с. 506]. За “малаважныя праступкі” земскі начальнік мог, “без фармальнага правядзення”, накласці на службовых асоб сельскага і валаснога ўпраўлення і суда грашовое спагнанне да 5 руб. ці арышт не больш за сямі дзён. Акрамя таго, усе асобы, якія былі падпарадкаваны сялянскаму грамадскаму кіраванню, маглі быць падвергнуты

грашовому спагнанню да 6 руб. ці арышту да трох дзён. Пры гэтым пастановы земскіх начальнікаў не падлягалі абскарджанню [123, с. 507]. Сэнсу і магчымасці “шукаць праўды” ў іншых установах амаль не было. Гэтыя змены адлюстраваліся і на колькасці выдаткаваных грошай. У 1905 г. на падарожныя выдаткі службовых асоб і ўпаўнаважаных ва ўсіх беларускіх паветах было выдаткавана 1, 6 тыс. р. (па 45,8 р. на павет), што ў 8,6 разоў менш, чым у 1891 г. [56, с. 289, 305].

Такім чынам, сяляне шырока выкарыстоўвалі права ў абароне сваіх інтарэсаў праз павераных. Многія скаргі задавальняліся, але шмат з іх “заставаліся без следстваў” з-за разнастайных бюракратычных цяжкасцей. Часта вясцоўцы не ведалі, да каго трэба звяртацца для вырашэння той ці іншай праблемы, якія трэба прадстаўляць паперы, і з цягам часу сярод сялянства з’явіліся так званыя сельскія адвакаты, якія абаранялі не толькі інтарэсы грамад, а і асобных сялян. (гл. п. “Праватворчая і судовая функцыя”). Развіццё капіталістычных зносін, рост адыходніцтва і пашырэнне індывідуалізму прыводзілі да паслаблення калектыўнай адказнасці, аднак прадстаўніцкая функцыя сялянскага самакіравання заставалася важнай на працягу другой паловы XIX – пачатку XX ст. Разам з тым роля абшчыны як пасрэдніка паміж сялянінам і знешнім светам пасля адмены прыгону памяншалася. Асобныя сяляне ці гаспадаркі ўсё часцей уступалі ва ўзаемадзеянне з чужымі асобамі і ўстановамі па-за абшчынай дзякуючы росту адыходніцтва, рыначных адносін, павелічэнню мабільнасці насельніцтва, паслабленню калектыўнай адказнасці. У абшчынах з падворным землекарыстаннем, дзе традыцыі індывідуалізму ўсталяваліся раней і былі больш моцнымі, гэты працэс ішоў значна хутчэй, чым у грамадах з абшчынным землекарыстаннем.

Арганізацыя і рэгуляванне сельскагаспадарчай дзейнасці.

Арганізацыя і рэгуляванне сельскагаспадарчай дзейнасці былі надзвычай важнымі ў шэрагу абавязкаў органаў сялянскага самакіравання. Сюды адносіліся разнастайныя мерапрыемствы па размеркаванню і эксплуатацыі зямельнага надзела – размеркаванню ралля і ўгоддзяў паміж гаспадаркамі, рэгуляванню іх выкарыстання; арганізацыя вытворчасці (выбар севазвароту, вызначэнне пачатку і заканчэння сельскагаспадарчых работ і г.д.); рэгуляванню працы і адпачынку па звычаю. У сувязі з тым, што ад рэалізацыі менавіта гэтай функцыі ў большай ступені залежаў дабрабыт сялян і, адсюль, эканамічнае развіццё ўсяго краю, большасць аспектаў гэтай дзейнасці органаў сялянскага самакіравання і дзяржаўнай палітыкі знайшлі сваё адлюстраванне ў шматлікіх даследаваннях па эканамічнай гісторыі Беларусі.

Вялікая роля абшчыны ў арганізацыі вытворчасці была звязана з дзвюма абставінамі – калектыўнасцю землеўладання ў некаторых мясцовасцях краю, празпалосіцай і кругавой парукай у нясенні фінансавых абавязкаў перад дзяржавай. З-за таго, што сяляне валодалі зямлёй цераспалосна (кожная гаспадарка мела некалькі, а часам да 30 невялікіх участкаў зямлі ў розных месцах), землекарыстанне абавязкова павінна было рэгулявацца: усе павінны

былі падпарадкоўвацца адзінаму севазвароту, адначасова пачынаць і заканчваць сельскагаспадарчыя работы. Селяніну, які ўхіляўся ад агульнага парадку, пагражала страта ўраджаю, які вытаптала б скаціна аднасяльчан, якую запускалі на палі пасля жніва; ён не змог бы праехаць на сваі палі, не пашкодзіўшы пасеваў суседзяў і г.д. [67, с.435].

У парэформенны перыяд на беларускіх тэрыторыях Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў існавала амаль што паўсюдна падворная форма сялянскага землекарыстання. У 1877 г. у абшчынным карыстанні сялян Віцебскай губ. знаходзілася 44,9% зямлі (52,1% двароў), а ў Магілёўскай – 83,7% зямлі (86,2% двароў) [34, с. 70–71]. Пры абшчынным землеўладанні ўся надзельная зямля знаходзілася ў распараджэнні сялянскай абшчыны, якая прадстаўляла сабою калектыў гаспадароў двароў і членаў іх сем'яў. Выкуп зямлі праводзіўся сельскімі грамадамі. Сялянскія двары мелі права часовага індывідуальнага карыстання ворыўнымі землямі і сенажацямі. Выганамі пастаянна карысталіся ўсе члены абшчыны. Зямля пад будынкамі, агародамі, канаплянікамі знаходзілася ў патомным індывідуальным карыстанні сялянскіх двароў [34, с. 72; 1, № 36659, арт. 34, 160; № 36662, арт. 100, 110, 113].

Найбольш важным прынцыпам абшчыннага землеўладання былі перыядычныя перадзелы ворных земляў і сенажацей па патрабаванні 2/3 гаспадароў дамоў абшчыны. Галоўным быў агульны перадзел ворыўных земляў, які паўтараўся праз 10–15 і больш гадоў, у час якога кожная сялянская сям'я атрымлівала надзел з абшчынных ворыўных земляў, які раўнамерна падзяляўся па трох палях (азімае, яравое, папар). Аднак памеры сялянскіх сем'яў змяняліся, не быў пастаянным і матэрыяльны стан гаспадарак. Таму штогод праводзіліся і асобныя перадзелы, пры якіх надзельная зямля перадавалася ад адной сям'і другой, пры гэтым “адразалася” і частка надзела нядоімшчыкаў. Таксама праводзілася і пераразмеркаванне надзелаў, звядзенне надзелаў кожнай сям'і па магчымасці да аднаго [34, с. 72; 124, с. 27].

Да пачатку 90-х гадоў XIX ст. перадзелы залежалі толькі ад рашэнняў сельскіх сходаў. Па закону 8 чэрвеня 1893 г. прыгаворы сельскіх сходаў аб перадзелах кантраляваліся земскімі начальнікамі (там, дзе былі ўведзены гэтыя пасады) і зацвярджаліся міравымі з'ездамі. Тэрмін агульных перадзелаў надзельнай зямлі павінен быў складаць не менш 12 год. Асобныя перадзелы дазваляліся толькі ў выключных выпадках: калі селянін адмаўляўся ад карыстання зямлёй, пры наакупленні нядоімак за гаспадаркай, а таксама калі гаспадар двара паміраў, высылаўся па распараджэнні суда ці пакідаў гаспадарку без надзору. Звычайна землі дзяліліся па колькасці наяўных работнікаў у сям'і (мужчын ці ўсіх) [125, № 9754]. Аднак гэты закон дзейнічаў толькі ў губернях, на якія распаўсюджвалася Палажэнне аб земскіх участковых начальніках 1889 г., а ў Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай

губернях пасада земскіх начальнікаў, як ужо адзначалася, была ўведзена толькі ў 1901 г., і нагляд за прыгаворамі сельскіх і валасных сходаў тут ажыццяўляўся павятовымі ўстановамі ў асобе неадменных членаў. Аб’ём іх службовых абавязкаў быў такім вялікім, што нагляд за дзейнасцю сельскіх сходаў ажыццяўляўся далёка не ў поўным аб’ёме і не своечасова. Таму ў 1895 г. Магілёўскі губернатар адзначаў “празмерную самастойнасць сельскіх сходаў у распараджэнні надзельнай зямлэй” [19, л. 8 зв.] і заклікаў да абмежавання права сходу ў гэтым пытанні і на беларускіх тэрыторыях. З распаўсюджаннем у 1901 г. на тры беларускія губерні закону 1889 г. аб земскіх начальніках кантроль за названым бокам дзейнасці органаў сялянскага самакіравання тут значна ўзмацніўся.

Да ведама земскіх начальнікаў адносіліся тыя справы па пазямельным уладкаванні сялян, якія раней вырашалі неад’емныя члены павятовых па сялянскіх справах устаноў. Але ў адрозненне ад апошніх, земскі начальнік наглядаў за ходам спраў у 3–5 валасцях. Ён мог прыпыніць выкананне ўсякага прыгавора сельскага ці валаснога схода і падаваць яго са сваім заключэннем у павятовы з’езд. Апошні мог адмяніць (але не замяніць сваёй пастановай) такі прыгавор, які быў складзены “не ў адпаведнасці з законам”. Міравыя ж пасрэднікі і, пазней, неад’емныя члены павятовых устаноў назіралі толькі за фармальным бокам прыгавораў. Земскі начальнік зацвярджаў і перадаваў са сваім заключэннем у павятовы з’езд прыгаворы сельскіх і валасных сходаў аб перадзеле мірскай зямлі, парадку яе абкладання натуральнымі і грашовымі павіннасцямі, зямельных падзелах ды інш. Скаргі на пастановы земскіх начальнікаў па пазямельным уладкаванні сялян можна было прыносіць у тэрмін да 30 дзён у губернскую (а не павятовую) установу па сялянскіх справах. Усе пастановы губернскай установы лічыліся канчатковымі; абскарджаны маглі быць толькі рашэнні па справах аб пазямельным уладкаванні сялян і аб службовай адказнасці земскага начальніка [123, с. 509, 510]. Такім чынам, самастойнасць сельскіх сходаў у вырашэнні шматлікіх пытанняў у гаспадарча-эканамічнай сферы была значна абмежавана.

Неабходнасць павышаць даходнасць гаспадаркі прымусала сялян да больш інтэнсіўнай апрацоўкі глебы, выбару іншых, нетрадыцыйных, сельскагаспадарчых культур, і тут індывідуальныя інтарэсы часта не супадалі з абшчыннымі. Таму ў беларускіх губернях яшчэ да стальпінскай рэформы адзначаліся масавыя рассяленні на хутары. У Магілёўскай і беларускіх паветах Віцебскай губерняў пасля адмены прыгону да падворнай формы землеўладання перайшлі многія сялянскія грамады з абшчынным землеўладаннем. Для гэтага патрабавалася згода не менш як 2/3 сялян, якія мелі права голасу на сходзе [1, № 36657, арт. 54; № 36662, арт. 115]. Да канца 70-х гадоў у Чэрыкаўскім павеце Магілёўскай губ. да падворнага землеўладання перайшлі 25 паселішчаў з агульным надзелам звыш 12 тыс.

дзес. Да пачатку ХХ ст. падворнае землеўладанне распаўсюдзілася на 39,3 тыс. душ абодвух полаў, якія мелі 87,1 тыс. дзес. надзельнай зямлі [126, с. 192; 127, с. 156]. Пры гэтым сяляне часта не разумелі адрознення паміж абшчынным і падворным землеўладаннем, і “фармальныя пераходы... адбываліся там, дзе сялянскія ўстановы ...растлумачвалі карысць і фармальнае ажыццяўленне гэтага пераходу” [77, с. 152]. Часта цэлыя абшчыны Віцебскай і Магілёўскай губерняў хацелі перайсці да падворнага валодання, але прыродныя ўмовы перашкаджалі гэтаму, напрыклад, няўдалае палажэнне абшчыннай зямлі ў выглядзе доўгай паласы, з-за чаго нельга было размежаваць зямлю без крыўды.

З гэтай прычыны сяляне былі зацікаўлены замацаваць за сваёй сям’ёй зямлю, якая была лепей апрацавана. Таму перадзелы мірскай зямлі не атрымалі шырокага распаўсюджання. Да пачатку ХХ ст. у Магілёўскай губ. агульныя і асобныя перадзелы зусім не праводзіліся ў 1675 сельскіх грамадах, у 27 грамадах іх не было больш за 25 год. У Віцебскай губерні да гэтага часу ў 552 сельскіх грамадах перадзелы не праводзіліся больш за 10 год. Агульных перадзелаў увогуле не было ў большасці паселішчаў з абшчынным землеўладаннем [128, с.97–99; 129, с. 84, 90; 77, с. 79; 126, с. 193].

Пры падворным землеўладанні вытворчая функцыя сялянскай абшчыны праяўлялася значна больш слаба, чым пры абшчынным. У калектыўным валоданні сялян знаходзіліся пашы, лес, рыбныя лоўлі, пустэчы. У некаторых мясцовасцях ў агульным валоданні вяскоўцаў былі і сенажаці. Па прыгаворы 2/3 гаспадароў дамоў размяркоўваўся парадак карыстання гэтымі ўгоддзямі. Абшчына нярэдка дзяліла лес і сенажаці на падворныя ўчасткі [126, с. 194; 34, с. 75; 71, с. 67; 77, с. 177–317]. Сядзібная, ворыўная і пашавая зямля да выкупу знаходзілася ў пастаянным, патомным валоданні ўсіх членаў кожнага сялянскага двара. Разам з тым гаспадар двара меў шырокія правы распараджэння надзелям. Ён мог аддаць надзельную зямлю ў арэнду, закласці ў лік пагашэння працэнтаў па даўгах і нават прадаць ці падарыць іншай асобе, не пытаючы згоды сям’і. З пагашэннем выкупной пазыкі надзельны ўчастак становіўся наследным валоданнем гаспадара двара. У адпаведнасці з трохпольным севазваротам ворыўныя землі паселішча былі падзелены на тры палі, у кожным з якіх зямля размяркоўвалася па сялянскіх гаспадарках (дварах) паралельнымі палосамі. У дварах, якія складаліся з двух і больш сем’яў, ворыўная зямля ў сваю чаргу падзялялася палосамі ў залежнасці ад яе якасці і аддаленасці ад вёскі. Па асобных гаспадарках былі раздзелены і сенажаці. Перадзелы ворыўных земляў і сенажацей практычна не праводзіліся, таму што для гэтага патрабавалася аднагалоснае рашэнне ўсіх гаспадароў. Пры падворным уладанні некаторыя абшчыны мелі невялікі фонд свабодных абшчынных земляў, якія размяркоўваліся па сялянскіх дварах (“дадаткі”) [1, № 36657, арт. 166; № 36665, арт. 81, 87; 71, с. 67–89; 18,

с. 488; 61, с. 273; 77, с. 313–348]. Такім чынам, у мясцовасцях з падворным землеўладаннем сельская грамада складала “не пазямельную, а адміністрацыйную адзінку” і яго члены былі практычна не звязаны паміж сабою “агульнымі пазямельнымі інтарэсамі” [18, с. 488].

Сельскагаспадарчыя расходы воласці складаліся з некалькіх паказчыкаў, удзельная вага якіх у агульнай колькасці выдаткаў на гэтыя патрэбы значна вагалася не толькі ў межах губерняў, а нават і павеатаў. У большасці валасцей грошы выдаткоўваліся з сельскіх сум, таму што тычыліся кожнай абшчыны і сельскай грамады па-асобку. У 5 беларускіх губернях у 1891 г. на сельскагаспадарчыя расходы сяляне выдаткавалі 212,6 тыс. р., з якіх 74,1 тыс. р. (34,9%) складалі валасныя сумы. Выдаткі сялян Магілёўскай губ. на сельскагаспадарчыя патрэбы складалі 43,4% ад сумы ўсіх 5 губерняў Паўночна-Заходняга краю, а Віцебскай і Віленскай – адпаведна ўсяго 0,06% і 0,13% [26, с. 98–104]. У 1905 г. статыстыка паказвае, што на сельскагаспадарчыя патрэбы сяляне Віленскай губ. не выдаткавалі грошай увогуле, а ў цэлым у беларускіх павеатах – 80,9 тыс. р., што ў 2,6 разоў менш, чым у 1891 г. Найбольшы рост выдаткаў на азначаныя патрэбы адзначаўся ў сялян Магілёўскай губ. – у 4,8 разоў. [56, с. 296–297, 312–313].

За кошт мірскіх сродкаў *набывалі зямлю* толькі сяляне Магілёўскай губ. У 1891 г. на гэта было выдаткавана 580 руб., а ў 1905 г. – 1135 руб., што зусім мала. “Прычынай пачашчэння пакупкі зямлі [сялянамі], нягледзячы на вельмі высокія цэны, ...з’яўляецца не столькі малазямелле ці дрэнная якасць глебы, колькі жаданне мець сваю, а не абшчынную зямлю, і забяспечыць ёю сям’ю. Абшчыннае валоданне не ў нораве беларусаў, якія даўно прывыклі глядзець на свае надзелы як на спадчынную маёмасць. Такая процілегласць паміж звычайам і формай землекарыстання з’яўляецца падставай да спрэчак, якія даводзяць да злачынстваў з помсты. З гэтай прычыны некаторыя воласці пастанавілі прыгаворы аб пераходзе на падворны парадак валодання” [94, л. 77–77 зв.]. “Прцілегласць” гэта мела карані з 1861 г., калі ў Магілёўскай губерні на падставе “Агульнага палажэння” было гвалтоўна ўведзена абшчыннае землекарыстанне і “хаця усталявана юрыдычна, але не ўвайшло ў жыццё насельніцтва” [61, с. 163]. У Віленскай жа, частцы Віцебскай, Гродзенскай і Мінскай губернях было падворнае карыстанне зямлей, таму сяляне куплялі яе і бралі ў арэнду індывідуальна. Адначасова “колькасць таварыстваў і асобных сялян”, якія куплялі і арэндавалі зямлю, у канцы XIX ст. “паступова ўзрастала” [129, с. 72]. У пачатку XX ст. для набыцця і арэнды зямлі многія заможныя сяляне лічылі за лепшае аб’ядноўвацца ў таварыствы з роўнымі па маёмасным стане, а не несці фінансавую адказнасць за беднату. З гэтай жа прычыны грамадскія запашкі, прыбыткі ад якіх ішлі ў мірскія капіталы, не прыжыліся ў беларускім краі, хаця ў некаторых цэнтральных губернях выдаткі на гэтыя мэты перавышалі 10 тыс. рублёў штогод [26, с. 11].

Уражваюць лічбы выдаткаў з мірскіх сум у Магілёўскай губ. у 1891 г. на ўтрыманне жарабцоў на плямя – 74,2 тыс. р., у той час як у Гродзенскай губ. на гэтыя патрэбы сяляне выдаткавалі 60 р., а ў астатніх губернях краю – ні аднаго рубля [26]. Як дакладаў Магілёўскі губернатар Клінгенберг, “немагчымасць аднясення расходаў па паляпшэнню сельскай гаспадаркі на агульназемскія сродкі прымушала адміністрацыю схіляць сялян да прыняцця такіх на мірскія зборы. Пры гэтым не абыходзілася без некаторага ўціску, які выклікаў незадаволенасць”. Па загаду губернатара Дзембавецкага, валасным сходам “прапанавана было выдаткаваць аднаразова азначаная сумы на ўладкаванне стайняў і набыццё жарабцоў, а затым штогод ўносіць у мірскія каштарысы неабходныя на іх утрыманне грошы. За 10 гадоў на гэта было выдаткавана да 1 мільёна руб.” [130, л. 176–176 зв.]. Аднак у 1902 г. на запыт новага губернатара ўсе прадвадзіцелі дваранства, земскія начальнікі і валасныя сходы “аднадушна прызналі дарэмнымі траты грошай на справу, якая не прынесла ніякай карысці. Пытанне аб конегадоўлі ў Магілёўскай губ. зрабілася здабыткам шматлікай літаратуры, і добрая думка, пакладзеная ў падставу для справы, не дала чакаемых вынікаў, дзякуючы прымусовым сродкам яе ажыццяўлення і бюракратычнай пастаноўцы ўсёй арганізацыі. Зараз выявілася, што для пераканання сялян да складання прыгавораў аб асігнаванні мірскіх сум некаторыя з дзеячаў сялянскіх устаноў, якія жадалі любымі сродкамі выканаць загад губернатара, абяцалі, што збор будзе працягвацца не больш як 10 год” [130, л. 176–176 зв.]. Сапраўды, на працягу гэтага тэрміну сяляне губерні пакорліва плацілі штогод па 75 тыс. р. У гэты час колькасць племянных жарабцоў палепшаных парод, галоўным чынам горных ардэнаў, пры валасцях дасягнула 432. Утрыманне конезаводаў павялічвала мірскія зборы да 8 к. з дзесяціны [130, л. 78 зв.]. 1902 г. быў апошнім з абяцанага дзесяцігоддзя, і таму валасныя грамады адмовіліся ад далейшых выплат, пры гэтым з 145 валасцей 127 выразілі згоду на бязвыплатную ўступку жарабцоў і ўсяго інвентару на карысць якой бы то ні было ўстановы з мэтай вызваліцца ад далейшых некарысных выдаткаў. Прычына гэтага была і ў тым, што сялянскія кабылы былі беларускай пароды, маларослымі і нядужымі. Злучка з ардэнамі часта прыводзіла да гібелі матак, і звычайна не паляпшала мясцовую пароду коней. Тым не менш, і ў 1905 г. грошы яшчэ выдаткоўваліся – 3,8 тыс. р., але гэтая сума была ў 19,3 разоў меншай, чым у 1891 г. [56, с. 296–297, 312–313].

У 1898 г. міністр фінансаў адзначаў, што, нягледзячы на некаторыя “хібы”, “многія бакі сялянскай справы (сельскае кіраванне, падатковая частка, пытанні землеўладання) у заходніх губернях пастаўлены больш задавальняюча ў параўнанні з унутранымі губернямі, нягледзячы на слабыя бакі ...урадавага надзору за сялянскім кіраваннем” [19, л. 91 зв.].

Такім чынам, дзякуючы менавіта адсутнасці ў Паўночна-Заходнім краі “блізкай да народу ўрадавай улады”, беларускія сяляне мелі магчымасці для

правядзення больш зручных і выгадных для большасці мерапрыемстваў у адносінах рэалізацыі вытворчай функцыі саслоўнага самакіравання. Менавіта непасрэдная зацікаўленасць у выніках рашэнняў валасных і сельскіх сходаў адносна зямлі прыводзіла да больш актыўнага ўдзелу сялян ў сельскіх, чым валасных сходах, таму што сяляне адчувалі асабістую адказнасць за далейшыя вынікі гэтых рашэнняў. На сельскія сходы, на якіх вырашаліся пытанні зямлі і раскладкі павіннасцей і плацяжоў, прыходзілі не толькі гаспадары дамоў, а і жанчыны і нават іх непаўналетнія сыны. Сяляне неадменна хацелі самі “прыняць удзел у абмеркаванні пытанняў, якія блізка тычыліся іх гаспадарчага побыту” [18, с. 382]. Грамадская актыўнасць сялянства павышалася, ўплыў моладзі на сходах павялічваўся.

Увядзенне ў 1901 г. у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях пасады земскіх начальнікаў і звязаных з гэтым шматлікіх пастаноў і законаў, якія дагэтуль не дзейнічалі ў Паўночна-Заходнім краі, значна абмежавалі самастойнасць у функцыянаванні сялянскага самакіравання ў азначанай сферы. У прыватнасці, цяпер на названыя губерні распаўсюджваўся закон ад 8 чэрвеня 1893 г. (гл. вышэй) [125, № 9754].

Трэба дадаць, што нягледзячы на імкненне царскай адміністрацыі кіраваць рашэннямі валасных і сельскіх сходаў, у вырашэнні гаспадарчых пытанняў, падобнае кіраўніцтва сустракала актыўнае процідзеянне з боку сялянства, і загады павятовай і губернскай адміністрацыі ў канцы XIX ст. не выконваліся значна часцей, чым у 60–70-я гг. XIX ст., што сведчыць аб росце самастойнасці сялянства.

Правядзенне Сталыпінскай аграрнай рэформы ўнесла шэраг значных змяненняў у дзейнасць органаў сялянскага самакіравання ў сельскагаспадарчай дзейнасці. У прыватнасці, гэта адносілася да перадзелаў зямлі. Церазпалосіца была сапраўдным тормазам для развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці, і многія сяляне гэта добра разумелі. Урадавыя пастановы 1906, 1910 і 1911 г. паступова спросцілі афармленне зямлі ў прыватную ўласнасць і выдзяленне сялян на хутары і адрубкі [131, с. 80–81; 132, с. 350–360]. Аднак гэта было разбурэнне абшчыны як пазямельнай адзінкі, што мела агульнае права карыстання зямлёй. Урад быў не толькі не зацікаўлены ў разбурэнні абшчыны як грамадскага інстытута, які кіраваў і арганізоўваў пэўныя бакі жыцця на тэрыторыі воласці, а імкнуўся да ўзмацнення кантролю за яе складам. Дзяржаўныя органы былі занепакоены, што частка сялян, якія набылі зямлю, з пазямельнай абшчыны выйшлі і перасталі выконваць шматлікія павіннасці, што ўскладаліся на воласць. МУС звяртаў ўвагу на важнасць арганізацыі ў новаўтвораных паселішчах “грамадскага кіравання усталявання такіх новых грамадскіх адзінак да мясцовай воласці як у мэтах бяспекі і дабрабытумясцовага жыцця, так і дзеля поспеху землеўпарадкавальнай справы” [133, л. 42]. У прыватнасці, 1912 г. Мінская губернская па сялянскіх справах установа па даручэнні Міністэрства

ўнутраных спраў збірала звесткі аб тых мясцовасцях дзе пасля правядзення рэформы і выдзялення на хутары сялянскіх гаспадарак былі створаны “адміністрацыйныя (вызначана мною – Т.С.) сельскія грамады” [133, л. 42]. Большасць сялян не імкнулася да стварэння асаблівых сельскіх грамад, каб не павялічваць выдаткі на ўтрыманне новай адміністрацыі, і пераважна лічыла за лепшае заставацца прыпісанымі да сваіх папярэдніх грамад. Аднак былі і такія, што хацелі б утварэння сваёй сельскай грамады. На земскіх начальнікаў быў ускладзены абавязак тэрмінова вырашыць азначаную праблему.

Такім чынам, разбурэнне пазямельнай абшчыны ў выніку правядзення Сталыпінскай аграрнай рэформы не прадугледжвала ліквідацыю шматлікіх адміністрацыйна-гаспадарчых, паліцэйскіх і многіх іншых абавязкаў сельскай грамады і воласці.

Выкананне фінансава-падатковых паўнамоцтваў. Рэформа 1861 г. і звязаныя з ёю выкупныя плацяжы зрабілі неабходнай распрацоўку механізму іх спагнання з сялянства. Пры гэтым дзяржава ўсклала на воласць адказнасць за своєчасовае і ў поўным аб’ёме ўнясенне разнастайных падаткаў і плацяжоў. Фінансавыя рэформы 1862–1866 гг. не палегчылі стану падатковых саслоўяў, у тым ліку і сялянства, і не змянілі механізм спагнання падаткаў і плацяжоў. Выкананне фінансава-падатковых паўнамоцтваў органамі сялянскага самакіравання і яго службовымі асобамі набыло асабліва важнае значэнне.

Да фінансава-падатковай функцыі адносілася: размеркаванне і спагнанне агульнадзяржаўных і мясцовых падаткаў і павіннасцей; арганізацыя сялян на выкананне натуральных павіннасцей (рэкруцкай, дарожнай і да т.п.) па патрабаванні царскай адміністрацыі – па звычаю і закону. У гэтай сферы роля органаў сялянскага самакіравання была вельмі значнай па прычыне таго, што абкладанне прамымі падаткамі, дзяржаўнымі і іншымі павіннасцямі яшчэ з XVIII ст. будавалася на абшчынна-падушным прынцыпе і на падставе кругавой адказнасці. Гэта азначала, што царская адміністрацыя ўсталёўвала велічыню гадавога падатку не асобнаму чалавеку ці гаспадарцы, а кожнай абшчыне ў цэлым, зыходзячы з колькасці душ мужчынскага полу, якія лічыліся ў ёй па апошняму перапісу (рэвізіі). За своєчасовую і ў поўным аб’ёме плату гэтай сумы няслі адказнасць выбарныя (адзін за ўсіх) і ўся абшчына (усе за аднаго). Напрыклад, калі ў азначаным годзе прамы падатак дзяржава азначыла ў 1 р., а ў дадзенай абшчыне лічылася 300 душ мужчынскага полу, уключаючы дзяцей і старых, то выбарныя ад абшчыны павінны былі ўнесці ў казну 300 р. за год за ўсю абшчыну. Калі сума ў адпаведны тэрмін не выплачвалася, то да фінансавай і адміністрацыйнай адказнасці прыцягваліся спачатку выбарныя, затым заможныя сяляне і, нарэшце, усе астатнія. Калі сяляне, акрамя дзяржаўных падаткаў, выконвалі натуральныя павіннасці, то адпаведныя ўстановы вызначалі колькасць гэтых павіннасцей у цэлым на абшчыну. Гэты сумарны аклад павіннасцей затым

раскладаўся самой абшчынай паміж усімі гаспадаркамі ў адпаведнасці з іх плацёжаздольнасцю. Усе гаспадаркі ў адносінах плацяжу не толькі дзяржаўных падаткаў, але ўсіх увогуле павіннасцей, па закону былі звязаны кругавою парукаю. Таму размеркаванне і збор падаткаў з'яўляліся вельмі важнай і далікатнай працэдурай, у якой, як і пры размеркаванні зямлі ў грамадах з абшчынным землекарыстаннем, прымалі ўдзел усе гаспадары двароў. Па звычаю, яшчэ да адмены прыгону абшчына мела права на самаабкладанне, велічыня якога не кантралявалася адміністрацыяй, што дазваляла сялянам збіраць неабходныя для грамадскіх патрэб грошы. Кругавая парука была адменена часткова (для дробных абшчын да 60 рэвізскіх душ пры абшчынным землеўладанні) у 1899 г., а поўнасцю – толькі ў 1903 г. [134, № 17286; 135, № 22627; 136, с. 147].

Пасля 1861 г. значэнне фінансава-падатковай функцыі павялічвалася. Памяншэнне даходаў на душу насельніцтва ў значнай ступені ўзвысіла значэнне падатковай функцыі сельскай грамады: размеркаванне падаткаў і павіннасцей становілася галоўным у яе дзейнасці. На працягу 1860–1870-х гг. XIX ст. з мэтай усталявання большай адпаведнасці паміж плацяжамі і даходнасцю ў розных мясцовасцях сялянамі былі выпрацаваны спецыфічныя формы раскладкі плацяжоў: у адных абшчынах памеры плацяжоў залежалі ад колькасці надзельнай зямлі, у другіх – ад колькасці жывёлы, у трэціх – ад прамысловых даходаў, у чацвёртых – ад агульнай даходнасці гаспадаракі. Пры гэтым розныя віды плацяжоў – прамы падатак, выкупныя грошы, мірскія зборы і да т.п. – маглі размяркоўвацца як па розных, так і па адзінаму крытэрыях. Як і да адмены прыгону, у грамадах з абшчынным землекарыстаннем раскладка плацяжоў і павіннасцей адбывалася адначасова з развёрсткай зямлі. Вызначалася, колькі зямлі, з аднаго боку, і плацяжоў, з другога, прыходзілася на мужчынскую душу, працоўніка і г. д. У адпаведнасці з гэтым паміж гаспадаркамі адбывалася развёрстка плацяжоў і прапарцыянальнай плацяжу колькасці зямлі. Далей асобныя гаспадаркі са згоды сельскай грамады маглі абменьвацца ўчасткамі, каб па магчымасці звесці свае шматлікія участкі ў адно месца, здаваць надзел ці яго частку ў арэнду і г.д.; грамада сачыла за тым, каб гаспадар двара, які атрымаў пры развёрстцы надзел зямлі, своечасова і ў поўным аб'ёме ўносіў налічаную па раскладцы плату [67, с. 437, 469–470].

Для падтрымкі гаспадарак, у якіх былі часовыя цяжкасці, а таксама збяднелых гаспадарак некаторыя грамады прадстаўлялі ім тэрміновыя ільготы – пазбаўлялі ад часткі плацяжоў і нядоімак, давалі адтэрміноўку ці беспрацэнтную пазыку і г. д. Разам з тым пры размеркаванні плацяжоў паміж сялянамі большасць грамад паступова адмаўлялася ад прагрэсіўнасці ў раскладцы плацяжоў і ад уліку заможнасці, плацёжаздольнасці двара і яго даходаў, што з'яўлялася амаль агульным правілам ў дарэформенны час. Усё менш становілася тых, хто жадаў даваць аднаабшчыннікам справаздачу за

даходы, якія атрымоўваліся па-за грамадой і акрамя надзела; заможныя гаспадаркі не хацелі больш плаціць за бедных, і прымусіць іх гэта зрабіць станавілася ўсё цяжэй. Кожны імкнуўся атрымаць зямлі роўна столькі, колькі яму належыць, і плаціць за яе на роўных з усімі падставах. У такім важным прынцыпе абшчыннага ладу, як “справядлівасць”, змяніўся акцэнт: зараз ён стаў грунтавацца не на ўраўняльнасці, як раней, а на роўнасці. Усё гэта паказвала, што ў абшчыне з развіццём капіталістычных адносін ўсталёўваўся новы прынцып – “кожны сам за сабе” [67, с. 370].

Уходзе правядзення Сталыпінскай аграрнай рэформы у некаторых валасцях мірскія сборы раскладаліся не толькі на надзельныя, але і на землі, набытыя праз Сялянскі банк. У выніку на кожную дзесяціну зямлі прыпадала менш грошай, але такое размеркаванне было не на карысць тым, хто меў больш зямлі ў сваім распараджэнні. Але трэба ўлічваць і тое, што зямлю па-за абшчынай набывалі галоўным чынам заможныя сяляне. У прыватнасці, у Прусевіцкай вол. Барысаўскага пав. Мінскай губ. у 1901 г. на дзесяціну зямлі прыпадала па 51,5 к., а пасля перамеркавання на падставе азначанага прынцыпу ў 1911 г. – па 30 к. [117, л. 7 зв.].

Пры падворным землеўладанні гаспадары двароў аб’ядноўваліся ў сельскія грамады, але валодалі зямлёю па асабістых актах зямельнага ўладкавання і на практыцы не былі адказнымі адзін за аднаго пры ўнясенні выкупных плацяжоў і іншых збораў. Звычайна павіннасці размяркоўваліся аднолькава паміж гаспадарамі большых і меншых участкаў [18, с. 7, 196].

Раскладка выкупных плацяжоў ды іншых падатковых і мірскіх збораў па арт. 182 “Агульнага палажэння” адбывалася ў пачатку кожнага года спачатку на валасных, а потым на сельскіх сходах па прыгаворах сельскіх грамад [61, с. 714]. Казённыя палаты размяркоўвалі суму падаткаў паміж сельскімі грамадамі адпаведна колькасці рэвізскіх душ у іх і колькасці надзельнай зямлі. Развёрстка гэтай сумы належала кампетэнцыі сельскага схода [20, с. 109]. На сходы, прысвечаныя пытанню размеркавання плацяжоў, звычайна прыходзіла найбольшая колькасць сялян, нават і тыя, хто не меў права голасу. Звычайна не было ніякіх непаразуменняў паміж асобнымі групамі паселішчаў, якія ўваходзілі ў склад сельскай грамады, ні скарг асобных гаспадароў двароў на дзеянні сельскіх сходаў па раскладцы дзяржаўных падаткаў і выкупных плацяжоў. Пры гэтым раскладчыя прыгаворы, якія пастанаўляліся штогод, часам складаліся валаснымі пісарамі без усякага ўдзелу сялян [18, с. 85, 256–257].

Сялянства ў другой палове XIX – пачатку XX ст. выконвала шэраг павіннасцей, сплочвала падаткі, ад якіх былі свабодныя іншыя саслоўі. Падаткі былі прамыя і ўскосныя. Грамада адказвала толькі за першыя. Яны, у сваю чаргу, падзяляліся на казённыя, земскія і грамадскія (мірскія). Да казенных адносіліся выкупныя плацяжы, дзяржаўны пазямельны падатак, і падушны, які сплочваўся да сярэдзіны 80-х гг. XIX ст. [137].

Згодна з няпоўнымі дадзенымі, да пачатку XX ст. былыя панскія сяляне пяці заходніх губерняў унеслі выкупных плацяжоў 149,3 млн р. Агульная сума выкупу да гэтага часу перавысіла ў 2,1 раза выкупную пазыку, атрыманую гэтымі сялянамі ад урада. Былыя дзяржаўныя сяляне азначаных губерняў у 1867–1900 гг. унеслі ў казну 36 млн р. выкупу. Падушны падатак у канцы 60-х – першай палове 80-х гг. штогод складаў тут у сярэднім 2,8 млн р., ці звыш 1/3 усіх сялянскіх дзяржаўных падаткаў. Адмена яго суправаджалася прапарцыянальным ростам дзяржаўнага пазямельнага падатку, сярэдні штогадовы аклад якога з сялянскіх надзельных і купленых зямель пяці заходніх губерняў у 90-я гг. параўнальна з другой паловай 70-х павялічыўся са 121,4 тыс. да 293,4 тыс. р. (у 2,4 раза) [138, с. 197]. У 1901–1906 гг. ад сялян беларускіх губерняў паступіла ў казну 20771,7 тыс. р. казённых збораў У апошнія два гады сяляне паўсюдна адмаўляліся плаціць падаткі. У сувязі з масавым сялянскім рухам з 1 студзеня 1906 г. выкупныя плацяжы былі зменшаны напалову, а з 1 студзеня 1907 г. іх спагнанне было зусім спынена. Найбольш высокія казёныя зборы былі на ўсходзе Беларусі. У прыватнасці, у 1902 г. сяляне Магілёўскай губ. плацілі 85 кап. з дзесяціны абложанай зямлі, Віцебскай – 79, а Мінскай – 47 кап., Гродзенскай – 62, Віленскай – 70 к. [139, с. 281]. У 1909 г. з дзесяціны надзельнай зямлі сяляне 5 заходніх губерняў плацілі акладных збораў 1,02 р. [140, с. 395–396].

Земскія павіннасці сялянства складаліся з земскіх грашовых збораў і натуральных павіннасцей – дарожнай, падводнай, паліцэйскай (гл. адпаведныя главы). Адзначым толькі, што сярэдні памер гэтых збораў з сялянскіх надзельных зямель пяці заходніх губерняў у 1891–1900 г. у параўнанні з 1871–1880 гг. узрос з 630 тыс. да 987 тыс. руб. (на 56,7%) [59, Ч. I. С. 270–274; 138, с. 197]. У 1901 г. ад сялян Магілёўскай губ. земскіх збораў паступіла ў казну 16,4 кап. з дзесяціны зямлі, у 1905 г. – 20,8 кап. Абкладанне сялянскіх зямель гэтым падаткам узрастала, нягледзячы на тое, што колькасць абкладзенай зямлі практычна заставалася нязменнай. У 1901–1906 гг. сяляне 5 заходніх губерняў штогод уносілі земскага пазямельнага падатку ў сярэднім 777 тыс. руб., ці 12,9 кап. з дзесяціны надзельнай зямлі [139, с. 281].

Уяўляецца апраўданым больш увагі прысвяціць земскім і мірскім павіннасцям і плацяжам, таму што іх раскладка і выкананне ў большай ступені залежалі менавіта ад сялянскага самакіравання.

“Агульнае палажэнне” дало права сходам самастойна спаганяць і расходваць мірскія зборы. Сума азначаных збораў у валасцях адрознівалася, таму што залежала ад сумы жалавання службовым асобам, колькасці жыхароў у воласці ды інш. [53, л. 17]. Правілы для абкладання не былі распрацаваны ўстановамі па сялянскіх справах, і таму ў адной і той жа воласці парадак абкладання азначанымі зборамі быў розны – па душах, па колькасці ўчасткаў ці колькасці дзесяцін ва ўчастку. Парадак абкладання

вызначаўся самой грамадой так, як было больш зручна ці выгадна большасці гаспадароў двароў [21, л. 19, 78 зв.; 18, с. 547]. Калі воласць складалася з двух ці некалькіх сельскіх грамад, і адна з якіх значна перавышала па колькасці насельніцтва астатнія, то выбарныя на валасных сходах імкнуліся зрабіць раскладку плацяжоў і павіннасцей больш зручным менавіта для сваёй сельскай грамады за кошт астатніх. Такая ж палітыка праводзілася і на сходах сельскіх. Гродзенская губернская нарада прадвадзіцеляў дваранства і міравых пасрэднікаў адзначала: “Для папаўнення грашовых павіннасцей штогод складаюцца раскладачныя прыгаворы, прыняцце спосабу раскладкі па колькасці душ ці дзесяцін надзела залежыць ад меркавання сельскіх грамад. Калі ў ліку членаў схода большасць складаецца з сялян, якія маюць меншыя надзелы, але па якасці зямлі лепшыя, чым надзелы меншасці, то часцей раскладка павіннасцей адбудзецца па колькасці дзесяцін, і сяляне, што маюць меншы даход з зямлі, будуць плаціць больш. У тых выпадках, калі ў большасці сялян, якія маюць права голасу на сходзе, зямлі аднолькавай якасці будзе больш, чым у меншасці, раскладка робіцца па душах, у шкоду інтарэсаў апошняй” [63, с. 38]. З другога боку, у некаторых валасцях сяляне, якія набылі зямлю па-за надзелам, падвяргаліся “яўнаму прыгнёту, таму што мірскія зборы раскладаюцца ў аднолькавым памеры на дзесяціну як надзельнай, так і купленай зямлі, нягледзячы на тое, што першая непараўнальна больш каштоўная”, – адзначала Магілёўская губернская па сялянскіх справах установа [19, л. 21 зв.]. У пачатку 70-х гадоў XIX ст. у Магілёўскай губ. сучаснікі адзначалі, што “сельскім і валасным зборам няма канца, няма над імі і кантролю” [116, с. 10]. У 1872 г. Магілёўская губ., па сведчанню губернатара Дзембавецкага, “звяртала на сябе ўвагу ўрада як зусім даведзеная да галечы і абцяжараная нядоімкамі і харчовым доўгам, які дасягаў у сукупнасці некалькіх мільёнаў” [94, л. 77 зв.]. Сапраўды, у гэты час сялянін Магілёўскай губ. за надзел у 4,5 дзесяціны плаціў у сярэднім выкупных 6 р. 40 к., земскіх і падушных падаткаў – 2 р. 33¼ к., мірскіх на воласць 28 к., страхавых 15 к., а ўсяго – 9 р. 16¼ к. [141, с. 157].

Грамадскія (мірскія) павіннасці былі даволі шматлікія і адбываліся сялянамі ў грашовай і натуральнай формах. Да іх адносіліся збор на ўтрыманне службовых асоб валаснога і сельскага праўлення і суда, валасной урачэбнай часткі (фельчара і ўрача), ветэрынараў, а таксама пабудова, рамонт і ўтрыманне грамадскіх будынкаў (валаснога праўлення, сельскіх запасных магазінаў, школ), а таксама цэркваў, прасялачных дарог ды інш. Грамадскія павіннасці да пачатку XX ст. адбываліся амаль выключна сялянамі, нягледзячы на тое, што сельскія ўстановы і адміністрацыйныя асобы абслугоўвалі і іншыя саслоўі, і дзяржаву.

Мірскія павіннасці сялян пастаянна раслі. З 1881 г. да 1891 г. у беларускіх губернях мірскія расходы ўзраслі на 35,2% – з 1686,1 тыс. р. (па 2457,9 руб. у кожнай воласці ў сярэднім) у 1881 г. да 2279,0 тыс. р. (па 3336,7

руб. у воласці) у 1891 г. У 1905 г., адносна 1881 г., мірскія выдаткі узраслі ўжо на 67,4% і складалі 2821,8 тыс. р. (па 4192,9 руб. на воласць) [Д. 2].

Аднак суадносіны паміж сельскімі і валаснымі выдаткамі розніліся. У Гродзенскай і Мінскай губернях з 1881 да 1891 г. сельскія расходы паменшыліся адпаведна на 17,6 тыс. р. (24,7%) і 35,6 тыс. р. (28,3%), а валасныя павялічыліся адносна нязначна, менш чым па 5 губернях у сярэднім. У некаторых паветах іншых губерняў назіралася аналагічная карціна. Аднак ў Віцебскай і Магілёўскай губ. адбыўся рост сельскіх выдаткаў амаль на 93,4 і 114,7% адпаведна. Валасныя затраты павялічыліся за дзесяцігоддзе ва ўсіх губернях краю (у сярэднім на 20,9%). На мяжы XIX і XX стст. вялікая колькасць мірскіх выдаткаў – 39,7% у Мінскай губ. і 28,8–50,8% у асобных яе паветах прыпадала на ўтрыманне валаснога ўпраўлення [61, с. 561] [Д. 2].

Да 1905 г. мірскія выдаткі сялян 5 беларускіх губерняў адносна 1881 г. павялічыліся на 67,4% і склалі 2822 тыс. руб. (па 4192,9 руб. у кожнай воласці ў сярэднім). Найбольшы рост вызначаўся ў Магілёўскай губ. Тут мірскія выдаткі склалі каля 950 тыс. руб. (па 6503,1 руб. у воласці). Пры гэтым сельскія зборы павялічыліся адносна 1881 г. у цэлым на 69,7% і дасягнулі амаль 593 тыс. руб. (па 879,8 руб. на воласць), а валасныя – на 66,7% і склалі амаль 2230 тыс. руб. (па 3313,1 руб. на воласць) [33, с. 23–103; 26, с. 32–81; 56, с. 302–401]. [Д. 2]

Асноўнымі земскімі натуральнымі павіннасцямі, якія адбываліся сялянамі, былі дарожная, фурманачная, паліцэйская, тушэнне пажараў у казённых і панскіх лясах. Гэтыя павіннасці насілі саслоўны характар. Натуральныя павіннасці, як і дзяржаўныя падаткі і плацяжы, штогод размяркоўваліся на сельскіх сходах. Каб абараніць інтарэсы грамады і забяспечыць выкананне натуральных павіннасцей у мясцовасцях, дзе распаўсюдзілася адыходніцтва, Сенат у лютым 1886 г. прыняў пастанову № 557. У дакуменце адзначалася, што асабістае выкананне натуральных павіннасцей не абавязкова, і што кожны сялянін мог наймаць замест сябе іншую асобу, а адсутнасць сяляніна з месца жыхарства не вызваляла яго ад нясення натуральных павіннасцей [18, с. 678–679]. Сельскія грамады і воласці шырока выкарыстоўвалі гэтую пастанову [21, л. 32–32 зв.].

Асабліва цяжкай для сялян была *дарожная павіннасць*. На іх ляжаў абавязак па ўтрыманні ў спраўнасці паштовых і ваенна-камунікацыйных дарог, будаўніцтву і рамонту мастоў, грэбляў, плацін і іншых збудаванняў, ачыстцы берагавых палос суднаходных рэк. Дарожныя ўчасткі часта замацоўвалі за сельскай грамадой за некалькі дзесяткаў вёрст ад паселішчаў, а сяляне абавязаны былі папраўляць дарогі пераважна ў час палявых вясенніх, летніх, асенніх работ [74, с. 98–320; 84, с. 82, 392, 431, 517; 127, с. 166–167]. Яе адбывалі галоўным чынам натурай. Толькі некаторыя з грамад

ці асобныя сялянскія гаспадаркі за пэўную грашовую плату аддавалі выкананне дарожнай павіннасці падрадчыкам [74, с. 201; 106, с. 71].

Дарожная павіннасць патрабавала ад сялян шмат часу і намаганняў, затраты ўзрасталі. Так, у 90-я гады XIX ст. параўнальна з 60-мі гадамі колькасць рабочых дзён з канём, затрачаных штогод на яе выкананне сялянамі Віленскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў, павялічылася ў сярэднім з 137,8 тыс. да 240,4 тыс. (74,5%), пешых – з 229,2 тыс. да 452,3 тыс (97,3%) [106, с. 71]. Аналагічным было становішча ў Віцебскай і Гродзенскай губернях.

Цяжкасць дарожнай павіннасці асабліва добра відаць пры яе пераводзе на грошы. У прыватнасці, у Віленскай губ. к пачатку XX ст. яна каштавала штогод не меней за 500 тыс. р., што складала 36,6 к. на дзесяціну надзельнай зямлі [59, ч. 1, с. 272]. У 1905 г. сяляне 5 беларускіх губерняў выдаткавалі на дарожную павіннасць 29,9 тыс. р., але у большасці валасцей гэтая павіннасць выконвалася натурай, а не перакладалася на грошы [56, с. 300, 381]. Расходы на дарожную павіннасць па Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губ. у 1907 г. склалі 202,5 тыс. руб., а ў 1910 г. – 337,4 тыс. руб., што больш на 66,6% [140, с. 396].

Дарожную павіннасць неслі амаль выключна сяляне. Праўда, пры будаўніцтве і рамонце дарог на памешчыкаў ускладалася пастаўка ляснога матэрыялу, яле яны часта ўхіляліся ад гэтага абавязку. Нярэдка памешчыкі адпускалі лес з настолькі далёкіх дач, што дастаўка ляснога матэрыялу абыходзілася сялянам значна даражэй за яго кошт [142, с. 105; 143, с. 408]. У Віцебскай губ. у канцы XIX ст. у грашовым выражэнні рамонт адной вярсты дарогі абыходзіўся сялянам у сярэднім у 375 р., а памешчыкам – менш за 30 р. [74, с. 54]. Адначасова дзяржава, царква і манастыры былі поўнасю пазбаўлены ад выдаткаў па рамонце ўсіх дарог, якія праходзілі па іх землях. Такія дарогі папраўлялі сяляне [106, с. 71–72].

Фурманачная, а таксама паліцэйская павіннасць і збор на ўтрыманне духавенства, які таксама можна аднесці да земскіх павіннасцей, асвятляюцца ў адпаведных частках. Акрамя названых, вялікім цяжарам на плячах сялян ляжала рэкруцкая, а з 1874 г. – усеагульная *воінская павіннасць*, якая на доўгі час адрывала ад гаспадаркі найбольш працаздольнае мужчынскае насельніцтва вёскі. Да 1861 г. у рэкруты сяляне аддаваліся па распараджэнні памешчыкаў, таму для былых прыгонных трэба было самастойна ўсталяваць правілы аддачы аднаабшчыннікаў у рэкруты [144, № 44711]. Воласць сама абірала, па якой сістэме вызначаць рэкрутаў – па жэрабю ці па чарзе [65, л. 26]. Сяляне складалі аб гэтым прыгаворы, якія завяраліся ў павятовых па сялянскіх справах установах [13, л. 3–4]. На падставе закона 1862 г. [145, № 38807] сяляне, якія былі незадаволены рашэннем валаснога сходу, маглі прыносіць скаргі міравым пасрэднікам, якія перадавалі іх на разгляданне міравых з'ездаў [144, № 44738]. Як правіла, справы гэтыя зацягваліся на

некалькі месяцаў [110, л. 183]. Трэба адзначыць, што розныя ўстановы штогод атрымлівалі вялікую колькасць скарг на рашэнні сходаў і злоўжыванні службовых асоб сялянскага самакіравання на няправільную аддачу сялян у рэкруты [16, л. 48–48 зв., 88–101, 133–134; 17, л. 194–195 зв.]. Напрыклад, у Мінскую казённую палату ў 1869 г. паступіла 305 пісьмовых скарг, з якіх 140 былі прызнаны правільнымі, 98 – адмоўлена, па 65 збіраліся звесткі і 2 “перададзены па прыналежнасці” [48, л. 74]. Пры гэтым сяляне не толькі пастаўлялі рэкрутаў, але і аплочвалі іх утрыманне. Так, напачатку 70-х гадоў XIX ст. ў Мсціслаўскім павеце Магілёўскай губ. яны плацілі па 15–20 р. за кожнага рэкрута [126, с. 160]. У 1870 г. у 5 валасцях Навагрудскага павета Мінскай губ. (Пачапаўскай, Гарадзішчанскай, Цырынскай, Райчанскай і Кошалеўскай) сялянскія расходы на рэкрутаў складалі 2696 р., або 7,9% усіх падаткаў і збораў [106, с. 74]. У 1881 г. выдаткі з валасных сум на навабранцаў склалі 23,8 тыс. р., ці ў сярэднім па 34,7 р. у кожнай воласці [33, с. 236–247].

У 1891 г. выдаткі на навабранцаў у 35 беларускіх паветах склалі ўжо 27,3 тыс. р., ці каля 39,9 р. на кожную воласць. У параўнанні з 1881 г. выдаткі з валасных сум на азначаныя расходы ў 1891 г. павялічыліся па 5 заходніх губернях у сярэднім на 2% (490 р.) ці на 5,2 р. з воласці. У 1905 г. сяляне беларускіх губерняў выдаткавалі на навабранцаў 27,4 тыс. р. (па 40,7 р. на воласць) – амаль столькі ж, што і ў 1891 г. [33, с. 236–247; 26, с. 32–47; 56, с. 299, 396]. Такім чынам, яскрава бачна тэндэнцыя павелічэння расходаў сялян на навабранцаў.

У Паўночна-Заходнім краі існавалі і такія зборы, якіх не было ў астатніх губернях Расійскай імперыі: зборы на тысяцкіх, на карысць духавенства і ў былых дзяржаўных сялян – на народныя вучылішчы [20, с. 106].

Высокія земскія павіннасці сялян залежалі ад таго, што на іх усім цяжарам прыпадалі дарожная і фурманачная павіннасці, якія складалі ў Мінскай губ. на мяжы XIX–XX стст. на дзесяціну зручнай зямлі першая – 5,2 к. і другая – 12,2 к. [65, л. 59 зв.]. Міністэрства ўнутраных спраў прыйшло да высновы, што раскладка па саслоўях як губернскага земскага збору, так і натуральных павіннасцей у заходніх губернях адбывалася “выключна нераўнамерна” [146, л. 26]. У 1892–1894 гг. мірскія зборы складалі ў сярэднім на дзесяціну сялянскай зямлі ў заходніх губернях 47 к., а ў земскіх – 37 к. [146, л. 27].

Такім чынам, сельскае насельніцтва, як прызнавалі і сучаснікі, было моцна абцяжарана казённымі і мясцовымі падаткамі, а асабліва мірскімі павіннасцямі, якія ішлі на задавальненне патрэб не толькі сялянства, а і іншых саслоўяў і нават дзяржавы [65, л. 49 зв., 57].

Пастаянны рост падаткаў, сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства прыводзілі да павелічэння нядоімак [122, л. 4]. Мінскі губернатар бачыў адну з прычын гэтага ў тым, што валасныя праўленні краю атрымлівалі

акладныя лісты не непасрэдна з казначэйства, як патрабаваў закон (арт. 168 “Агульнага палажэння” і цыркуляр Міністра фінансаў казённым палатам ад 2 ліпеня 1861 г. № 2848), а з паліцэйскага ўпраўлення. У 1865 г. з-за гэтай прычыны сяляне атрымалі акладныя лісты з затрымкай амаль на 6 месяцаў, а падаткі і зборы былі ўнесены імі ў памеры мінулага года [5, л. 181 зв.–182]. Акрамя таго, Каханаўская камісія адзначала, што ў 70-я гады XIX ст. збор падаткаў адносіўся да ведама разнастайных устаноў і асоб: валасных праўленняў, ураднікаў, станавых, спраўнікаў, акцызных наглядачаў земскіх упраў і казначэйства. Усе зборы, падаткі і акцызы звычайна складаліся з памылкамі ў сувязі са складанасцю найменняў і разлікаў [115, л. 316].

Спагнанне збораў з плацельшчыкаў, у пераважнай большасці непісьменных, адбывалася такімі ж непісьменнымі зборшчыкамі падаткаў ці сельскімі старастамі. Гэта давала магчымасць для злоўжыванняў з боку азначаных службовых асоб, але здаралася і блытаніна ў падліках, калі зборшчыкі аддавалі падаткі ў валасное праўленне адносна дробнымі часткамі з розных асоб. Каб пазбегнуць падобнай блытаніны і злоўжыванняў, былі заведзены спецыяльныя плацёжныя кніжкі [57, л. 78], адносіны да якіх, па дакументах, самыя процілеглыя – ад поўнага адмаўлення іх карысці [18, с. 548] да вельмі ўзнёслых водгукаў [147, л. 31]. Адначасова сумы, сабраныя сельскімі старастамі, звычайна некаторы час захоўваліся імі ў памяшканнях, часам не зачыненых і без усякага дагляду. У валасных жа праўленнях таксама не было спецыяльных прыстасаванняў для захавання грошай, і часам даволі значных, асабліва ў час збору падаткаў. Часцей за ўсё гэта былі нетрывалыя драўляныя скрыні з замкамі, якія вельмі лёгка адкрываліся. Назіраць за скрыняй з грашыма павінны былі вартаўнікі валасных праўленняў, але яны мелі і шмат іншых абавязкаў, і не заўсёды маглі сачыць за азначанымі сумамі [61, с. 710]. Мінская губернская па сялянскіх справах установа ў 1865 г. прызнавала, што “захоўванне ў валасцях сум, акрамя прызначаных на валасныя выдаткі, і небяспечна, і не неабходна” [5, л. 190; 147, л. 31]. З гэтай прычыны ў жніўні 1867 г. Віленскі генерал-губернатар загадаў, каб сельскія старасты ці зборшчыкі падаткаў самі адвозілі ў казначэйства грошы, якія збіраліся на аплату дзяржаўных і земскіх падаткаў і выкупных плацяжоў, а не аддавалі іх для захавання ў валасныя праўленні. Аднак часта здаралася, што азначаныя службовыя асобы сутыкаліся ў павятовых казначэйствах з рознага роду затрымкамі і перашкодамі, у выніку чаго дарэмна марнавалі час і неслі значныя расходы [57, л. 106].

Мінскі губернатар у 1866 г. адзначаў пасля рэвізіі валасцей губерні, што сельскімі сходамі толькі ў некаторых валасцях правяралася правільнасць расходавання мірскіх грошай, у большасці ж выпадкаў такіх праверак увогуле не было, ці сельскія старасты штотомесячна фармальна прыкладалі пячаткі ў спецыяльных кнігах пад подпісам, што ўсё ў парадку. Таму валаснымі выдаткамі ў большасці выпадкаў распараджаўся адзін валасны

старшыня. Падобны “ўлік”, на думку губернатара, не мог замяніць сапраўднай справаздачы на сходзе, якая павінна была адбывацца толькі адзін ці два разы за год [147, л. 17]. Здаралася, што сяляне прызначалі на азначаны расход адну суму, а ў прыгаворы схода была запісана іншая. Часта сяляне нават прыблізна не ведалі, колькі ў валасной скрыні захоўваецца грошай [53, л. 28 зв.–29]. З гэтай прычыны міністр унутраных спраў у красавіку 1876 г. “дазволіў” установам па сялянскіх справах “прызначаць у неабходных выпадках” рэвізіі валасных праўленняў, а міравыя пасрэднікі губерні атрымалі ад Мінскай губернскай па сялянскіх справах установы загад рэвізаваць усе валасныя праўленні кожныя паўгода [148, л. 18–18 зв.]. Слуцкая па сялянскіх справах установа ў 1894 г. дакладала, што парадак захоўвання мірскіх грошай у валасцях знаходзіўся пад пастаянным кантролем з боку неадменных членаў павятовай установы, а таксама саміх сялян [21, л. 94 зв.]

Для ўнясення падаткаў, выкупных плацяжоў і іншых акладных збораў былі ўсталяваны асобныя тэрміны і правілы аб іх (дадатак да арт. 168 “Агульнага палажэння”). Па закону (арт. 172 “Агульнага палажэння”) стараста ці зборшчык падаткаў павінен быў пасля прыёму ад сялян плацяжоў аддзяліць частку сродкаў, што належалі ў мірскія зборы, а астатнія грошы ўнесці ў мясцовае казначэйства і атрымаць аб гэтым квіток. Але зборшчыкі падаткаў імкнуліся своечасова і ў поўным аб’ёме ўносіць казённыя падаткі, а на мірскія патрэбы заставаліся толькі рэшткі грошай. Такім чынам і за кошт мірскага збору плацілася казённая нядоімка, а мірскія зборы часта заставаліся ў нядоімцы за цэлае паўгоддзе і больш. У выніку ўнутраныя патрэбы воласці заставаліся незадаволенымі на працягу некалькіх месяцаў, а службовыя асобы не атрымлівалі жалавання [21, л. 128, 260–261 зв., 265 зв.–266; 71, с. 50–51].

Разам з грашыма, прызначанымі для аплаты казенных, земскіх і мірскіх падаткаў і павіннасцей, у валасцях збіраліся і захоўваліся і спецыяльныя капіталы (на пабудову цэркваў, будынкаў валасных праўленняў, народных вучылішчаў, хлебных запасных магазінаў ды інш.), якія збіраліся ад трох да дзесяці і болей гадоў і даходзілі да 10 і больш тысяч рублёў. Акрамя магчымасці страты ад пажараў ці крадзяжу пры захаванні іх у скрынях валасных праўленняў, а таксама з-за адсутнасці спецыяльных правілаў па гэтым прадмеце, бывалі выпадкі злоўжыванняў з боку службовых асоб валасной адміністрацыі. Некаторыя з валасных пісараў, старшынь ды інш. аддавалі частку сродкаў пад працэнты ці ўжывалі іх на свае часовыя патрэбы і не заўсёды вярталі [147, л. 30–31; 71, с. 59–60]. Сяляне не мірыліся з такім становішчам, скардзіліся ў адпаведныя ўстановы на дзеянні службовых асоб, праводзіліся расследаванні, вінаватыя звальняліся з пасады, а некаторыя прыцягваліся да суда [36, л. 727–728; 147, л. 30 зв.; 44, л. 169–170 зв.; 5, л. 189–189 зв.].

Такім чынам, фінансава-падатковая функцыя органаў сялянскага самакіравання ў парэформенны перыяд набыла найбольшае значэнне ў параўнанні з астатнімі функцыямі. Земскія і мірскія плацяжы і павіннасці ўсім цяжарам ляжалі на плячах сялянства, аднак абслугоўвалі не толькі патрэбы саміх сялян, а і іншых саслоўяў і дзяржавы, якія амаль не прымалі ўдзелу ў нясенні азначаных павіннасцей. Адначасова развіццё капіталістычных адносін у вёсцы прыводзіла да таго, што сяляне паступова пазбаўляліся ад прынцыпаў кругавой парукі пры нясенні плацяжоў, што сведчыла аб здольнасці абшчыны да развіцця ў новых умовах. Валасныя і сельскія сходы ахоўвалі інтарэсы большасці гаспадароў двароў у нясенні падаткаў і выкананні павіннасцей. Многія воласці ў азначаны перыяд паступова сталі наймаць чужых асоб для выканання натуральных павіннасцей за асобную плату, калі гэта было больш зручна і выгадна для большасці аднаабшчыннікаў.

На працягу парэформенных дзесяцігоддзяў значэнне дзейнасці органаў сялянскага самакіравання ў гаспадарча-эканамічнай сферы павялічвалася. Аб гэтым сведчаць дадзеныя статыстыкі. Нягледзячы на адрывачасць і несістэматычнасць статыстычных звестак па губернях Паўночна-Заходняга краю, яны дазваляюць прыйсці да высновы аб павышэнні ролі органаў сялянскага самакіравання як ў арганізацыі і рэгуляванні сельскагаспадарчай дзейнасці ў вёсцы, так і ў выкананні фінансава-падатковых паўнамоцтваў. Аб гэтым жа сведчаць і дакументальныя крыніцы. Нават у час правядзення Сталыпінскай аграрнай рэформы ўрад выступаў за ліквідацыю пазямельнай абшчыны, але імкнуўся захаваць як адміністрацыйную адзінку і сельскую грамаду, і воласць. Складовыя часткі азначаных абавязкаў сялянскага самакіравання з 1861 г. да 1914 г. засталіся амаль без змен, але за гэты час адносіны да іх з боку сялянства пацярпелі значныя пераўтварэнні. Сельскія сходы выпрацавалі зручны для большасці членаў грамады парадак абкладання плацяжамі і павіннасцямі. Нягледзячы на злоўжыванні некаторых службовых асоб, у цэлым сялянскае самакіраванне адыгрывала значную ролю ў сацыяльна-эканамічным развіцці беларускай вёскі, хаця часам прырэчыла інтарэсам сялянства. На развіццё самастойнасці сялянскага самакіравання адмоўным чынам паўплывала распаўсюджанне ў 1901 г. на Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні законаў ад 1889 і 1890 гг. аб земскіх участковых начальніках. Выключнае становішча апошніх значна звужала магчымасці сялянства да самастойнасці ў вырашэнні самых розных пытанняў жыцця грамады і воласці.

Сацыяльная сфера дзейнасці сялянскага самакіравання. Важным бокам дзейнасці органаў сялянскага самакіравання ў сацыяльнай сферы з'яўлялася дапамога бедным і тым, хто пацярпеў ад рознага роду няшчасцяў, назіранне за сіротамі, хворымі, адзінокімі (у адпаведнасці з нормамі звычайнага права), а таксама ўтрыманне грамадскіх хлебных складоў (так

званых магазінаў), бальніц, багадзельняў і да таго падобных устаноў – па закону.

Да 1861 г. закон ускладаў на памешчыкаў *абавязак апекаваць прыгонных сялян*, якія былі не ў стане працаваць [149, арт. 256]. З вызваленнем сялян ад прыгону і з прадстаўленнем ім правоў свабодных сельскіх жыхароў, абавязак гэты быў ускладзены на грамадскае сялянскае кіраванне па прыкладу астатняга падатковага насельніцтва [149, арт. 257]. Сродкамі для папярэджвання жабрацтва сярод былых прыгонных былі, з аднаго боку, меры грамадскай апекі бедных, што не маглі працаваць, а з другога – меры спагнання, якім падвяргаліся тыя сяляне, што заўважаны былі ў жабраванні не па прычыне асабістага няшчасця, якое прывяло гаспадарку ў поўную беднасць, а з-за ляноты [150, арт. 1273]. Абмеркаванне мер, якія неабходна было прыняць для апекавання сапраўды збяднелых і немаёмасных, адносілася да кампетэнцыі сельскага і валаснога сходаў [1, № 36657, арт. 51§8, 16, 78§3]. На валасных старшынь і старастаў ускладаўся абавязак назіраць за тым, каб у грамадзе не было жабрацтва па прычыне дармаедства. Службовыя асобы прыцягваліся да адказнасці ў выпадку выдачы пашпартаў тым асобам, якія не маглі пракарміцца асабістай працай [1, № 36657, арт. 58 п.10, 60, 83, 84 п. 8; 149, арт. 264, 266]. У лютым 1862 г. цыркуляр Міністэрства ўнутраных спраў абавязваў міравых пасрэднікаў растлумачыць валасным праўленням і сельскім грамадам часова-абавязаных сялян законы аб мерах папярэджвання жабрацтва [3, л. 28–29 зв.]

“Агульнае палажэнне” (арт. 21, 179) ўскладала на грамаду абавязак *апекаваць* сірот і тых членаў грамады, якія не маглі пракарміцца сваёй працай і ў якіх не было родных, ці апошнія былі не ў стане іх утрымоўваць. Грамадскі дагляд ажыццяўляўся той грамадой, да якой належаў сялянін, якому неабходна была дапамога. “Агульнае палажэнне” прапанавала кіравацца звычайна пры выбары формы падобнага дагляду (арт. 21), і ў Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай і Мінскай губернях ён залежаў ад рашэння сельскага сходу. Па “Агульным палажэнні” (арт. 78, п. 3) меры грамадскага дагляду падлягалі ведамству валаснога сходу, але часцей права вырашэння гэтага пытання аддавалася сходам той сельскай грамады, дзе меліся асобы, якім патрабавалася апека. Звычайна сіроты, хворыя, старыя, калі мелі зямлю ці якую-небудзь маёмасць, даглядаліся роднымі (пры іх наяўнасці) дабрачынна ці па рашэнні валаснога суда. Апекуны ў такім выпадку карысталіся маёмасцю і зямлёю тых, каго даглядалі. Зусім лядашчыя і не меўшыя ніякай маёмасці сяляне апекаваліся сельскай грамадой. Формы дапамогі былі разнастайнымі. У адных выпадках давалася харчаванне і памяшканне па чарзе ў кожным двары, а клопаты аб адзенні ўскладаліся на старасту, а затым размяркоўваліся на ўсю грамаду. У другіх грамадах старога ўтрымоўвалі ў чыёй-небудзь хаце ці пры доме валаснога праўлення. Калі сяляне, якім неабходна была апека з боку грамады, мелі

памяшканне, дзе маглі б жыць, то часам па прыгаворы сельскага сходу рабілася ссыпка хлеба на карысць такіх сялян. Больш рэдка і толькі па рашэннях валасных судоў сяляне асобных грамад абкладаліся грашовым зборам да 10 р. штогод на карысць аднаго апекаванага. У некаторых выпадках грамада плаціла за ўтрыманне сваіх жабракоў у бальніцах, але сяляне імкнуліся пазбегнуць адпраўляць сваіх аднаабшчыннікаў у багадзельні па прычыне нежадання плаціць за іх утрыманне [21, л. 62; 61, с. 433; 71, с. 46]. Грамада брала на сябе апеку над вяскоўцамі толькі ў тых выпадках, калі тыя зусім не мелі родных ці родным самім патрэбна была дапамога. Аднак дабрачынных грашовых складак на дагляд жабракоў ці сірот па ініцыятыве саміх грамад не было – сяляне адносіліся вельмі адмоўна да просьбаў аб даглядзе, і часта гэтыя пытанні вырашаліся ў валасных судах [65, л. 23–24; 21, л. 31 зв.; 61, с. 433–443]. Мінская губернская па сялянскіх справах установа ў першай палове 80-х гг. XIX ст. выдала інструкцыю па абароне маёмасных правоў сірот ў адносінах да спадчыны, а таксама па ўсталяванню апек над сялянамі і кантролю за дзейнасцю апекуноў. У адпаведнасці з гэтым дакументам у некаторых выпадках павятовыя сялянскія ўстановы прызначалі дапамогу немаёмасным у памеры 36 р. штогод, раскладка праводзілася сялянамі па прыгаворы сходу, а грошы выдаваліся з валаснога праўлення [21, л. 41, 395–399].

Мінская губернская нарада па пытаннях перагляду заканадаўства аб сялянах адзначала, што не толькі ва ўстановах па сялянскіх справах, але і ў валасных праўленнях не было ніякіх сведчанняў аб усіх асобах, якія карысталіся якой-небудзь дапамогай паселішчаў і сельскіх грамад, за выключэннем тых выпадкаў, якія разглядаліся валасным судом. Таму нават сучаснікі не мелі дакладных дадзеных аб колькасці падобных асоб па грамадах, хаця факт існавання некаторай лічбы немаёмасных у кожнай грамадзе не падлягае сумненню [65, л. 23–24; 61, с. 443].

У Магілёўскай губ. па загадах мясцовай адміністрацыі грамадскі дагляд быў арганізаваны інакш. Ва ўсіх паветах, за выключэннем Гомельскага, на грошы, сабраныя па прыгаворах валасных сходаў, уладкаваны былі дамы дагляду, у якіх старыя і пакалечаныя, што не мелі сваіх дамоў, даглядаліся за кошт штогадовага збору з воласці. З гэтага ж збору, а ў некаторых паветах са збору з грамад, штомесячна выдавалася грашовая дапамога ў памеры 1–3 р. тым, хто меў свае дамы. Пры апекаванні ў асабістых дамах і ахвяраваннях прадуктамі харчавання на ўтрыманне аднаго чалавека штогод расходвалася каля 20 р., што складала каля 2 к. з надзела ці прыблізна 0,5 к. з дзесяціны. Уладкаванне дамоў дагляду адбылося хаця і па прыгаворах сходаў, але па загаду адміністрацыі, якая ў розных паветах кіравалася рознымі поглядамі, таму колькасць гэтых устаноў размяркоўвалася нераўнамерна. Напрыклад, у Аршанскім пав. пры кожнай воласці былі створаны дамы апекі на 10 чалавек, у Рагачоўскім – адзін для ўсяго павета на 20 чалавек. Акрамя асабіста

мірскаго збору, на ўтрыманне тых жа дамоў апекі ішлі і штрафы, што спаганяліся па рашэннях валасных судоў і ўстаноў па сялянскіх справах. Аднак сяляне неахвотна ішлі ў дамы дагляду, а аддавалі перавагу дапамозе грашыма ад воласці ці грамады [61, с. 445, 490].

У 1891 г. на апекаванне сялянамі было выдаткавана 19,7 тыс. р. (у сярэднім па 28,8 р. на воласць), з якіх 16 тыс. р. (82%) пакрываліся з валасных сум. [26, с. 2–47, 68–81]. У 1905 г. на апекаванне і грамадскую дапамогу сяляне 5 беларускіх губерняў выдаткавалі 25,2 тыс. р. (у сярэднім па 37,5 р. на воласць). Аднак калі ў Віленскай, Віцебскай і Гродзенскай расходы на азначаныя патрэбы не перавышалі 10 руб. на воласць у сярэднім (па 8,1 р., 7,4 р. і 9,8 р. адпаведна), то ў Магілёўскай губ. гэты паказчык склаў 353 руб., а ўсяго ў губерні – 17,9 тыс. р. Прыклад такіх выдаткаў не быў тыповым. Наадварот, з развіццём капіталістычных адносін сяляне ўсё з большай неахвотай давалі грошы на дагляд маламаёмных аднаабшчыннікаў. У прыватнасці, у Віцебскай, Гродзенскай і Мінскай губернях сельскія і валасныя выдаткі на названыя патрэбы скараціліся з 1891 да 1905 г. адпаведна на 89,2%, 46,7% і 45,4% [26, с. 2–81; 56, с. 302, 400].

Такім чынам, у другой палове XIX ст. органы сялянскага самакіравання надавалі вялікую ўвагу апекаванню і дагляду немаёмных членаў. Часам гэта было вынікам пастаноў і цыркуляраў мясцовай адміністрацыі, а ў многіх мясцовасцях мела падставай звычай. Формы апекавання і дагляду таксама адрозніваліся. Паступова воласці імкнуліся паменшыць гэтыя выдаткі, і толькі павятовая і губернская адміністрацыя стрымлівала гэтае жаданне.

Важнай складовай часткай сацыяльнай сферы дзейнасці сялянскага самакіравання была *дапамога аднаабшчыннікам*. Выдаткі на гэта ў другой палове XIX ст. былі даволі значныя, аднак далёка не ўсе фіксаваліся ў афіцыйных справаздачах. У некаторых выпадках ацаніць грашыма дапамогу было немагчыма, напрыклад, калі аднавяскоўцы дапамагалі ў зборы ўраджаю ці будоўлі новага дома, за якія сяляне расплачваліся па-асобку. Па афіцыйнай статыстыцы, у 1891 г. на дапамогу аднаабшчыннікам з мірскіх капіталаў было выдаткавана 25,2 тыс. р., што складала ў сярэднім па 37 р. на воласць. Каля 80% усіх грошай на дапамогу аднаабшчыннікам выдаткоўвалася з валасных сум. У прыватнасці, дапамога пацярпелым ад няўраджаю аказвалася практычна ва ўсіх губернях выключна з валасных сум, акрамя Мінскай, дзе валасныя выдаткі на гэтыя патрэбы складалі 58,5%, а астатнія грошы ішлі з сельскіх сум. Увогуле на дапамогу тым, хто пацярпеў ад няўраджаю, у 1891 г. у 5 беларускіх губернях з мірскіх капіталаў было выдаткавана 1,7 тыс. р. [26, с. 2–81].

У тых мясцовасцях, дзе пераважала абшчынная форма землекарыстання зямлёй (Віцебская і Магілёўская губерні), сяляне часцей дапамагалі аднаабшчыннікам у цяжкіх выпадках. Больш хуткі рост капіталістычных адносін, эканамічнай дыферэнцыяцыі пры падворным землекарыстанні

прыводзілі да скарачэння выдаткаў з мірскіх капіталаў на сацыяльныя патрэбы. Аднак трэба адзначыць, што сумы на дапамогу аднаабшчыннікам часцей у некалькі разоў перавышалі выдаткі з сельскіх сум, што было звязана, верагодна, па-першае, з тым, што выдаткі з валасных сум улічваліся больш дакладна, а па-другое, там, што сельскія грамады дапамагалі аднавяскоўцам часцей тымі спосабамі, якія не падлягалі афіцыйнаму ўліку. Менавіта ў нізавых структурах (на сельскіх і селенных сходах) часцей існавала сапраўднае самакіраванне, у той час як валасныя сходы і службовыя асобы часцей выконвалі распараджэнні начальства.

Сялянскае самакіраванне адыгрывала значную ролю ў арганізацыі і фінансаванні *медыцынскай дапамогі* насельніцтву, што жыло на тэрыторыі воласці. Станаўленне і развіццё аказання медыцынскай дапамогі сялянам беларускіх губерняў значна адрознівалася ад таго, як адбываўся гэты працэс ва ўнутраных губернях Расійскай імперыі.

Мінскі губернатар пасля аб'езду ў 1865 г. валасцей Барысаўскага пав. адзначаў, што ва ўсіх наведаных ім валасцях ёсць фельчары па найму ад сялян, у некаторых нават невялікія аптэкі і памяшканні для хворых. Да гэтага часу фельчары па большасці засталіся толькі з яўрэяў і “прыносілі магчымую дапамогу, асабліва прышчэпленнем воспы” [5, л. 177 зв.–178]. Адначасова губернатар адзначаў, што ў Пінскім, Мазырскім, Рэчыцкім і Бабруйскім паветах “народ застаўся амаль без медыцынскай дапамогі” [5, л. 204]. Прычын такога становішча было некалькі.

Утрыманне фельчараў абыходзілася сялянам нятанна – ад 100 да 200 і больш рублёў у кожнай воласці [5, л. 177–178], аднак падобнае жалаванне для медыкаў было вельмі малым. Таму для змяншэння выдаткаў сялян і адначасова павелічэння жалавання фельчарам і ўрачам Мінская губернская па сялянскіх справах установа прапанавала міравым пасрэднікам пераканаць сялян некалькіх валасцей наймаць разам аднаго ўрача на ўсіх. Тым не менш знайсці неабходную колькасць фельчараў было немагчыма, таму што па палітычных прычынах былі звольнены ўсе лекары-католікі і частка яўрэяў [151, л. 12–12 зв.], а праваслаўных медыкаў з унутраных губерняў не задавальняла тое жалаванне, якое маглі ім прапанаваць сельскія грамады.

Цыркуляры М.М.Мураўёва ад 13 жніўня 1863 г. і 14 жніўня 1864 г. [11, с. 207–208] забаранялі сельскім грамадам заключаць дагаворы на лячэнне сялян з урачамі і фельчарамі-католікамі. Загадвалася скасаванне ўжо заключаных дагавораў. Урачэбная ўправа павінна была прадставіць губернатарам спісы медыкаў “з абазначэннем іх чыну, веравызнання і блуганадзейнасці” [152, л. 8, 12–12 зв., 18–20, 22–68]. Як і ў выпадку з валаснымі пісарамі, галоўнымі былі не прафесійныя якасці, а веравызнанне. Медыкі-католікі былі звольнены [152, л. 69–70]. Аб выніках правядзення такой палітыкі дакладаў міравы пасрэднік Навагрудскага пав. ў справаздачы за 1867 г.: “Мы на працягу двух гадоў прымалі ўсе меры, каб аддзяліць сялян

ад фельчараў-яўрэяў, якія пастаянна іх лечаць, у мэтах выратавання іх ад зла большага, мы забаранілі і выдалілі з прычыны палітычнай прапаганды ўсіх фельчараў-католікаў, і што ж мы зрабілі: сялянін, які выпадкова адрубіў сабе палец, вывіхнуў нагу, падарваў живот ці нечакана захварэў, зараз канчаткова застаецца без дапамогі... Фельчараў-католікаў зусім няма, фельчараў-яўрэяў – вельмі мала” [151, л. 12–12 зв.].

На працягу першых парэформенных дзесяцігоддзяў, па меркаванні Мінскага губернатара, сяляне паступова пераконваліся ў карысці лячэбніц, якія сельскія грамады ўладкоўвалі на свае сродкі [91, с. 107]. У канцы XIX ст. карысць прышчэплення воспы вяскоўцы добра разумелі і самі здалёк прыносілі дзяцей [60, с. 60]. Аднак у 1883 г. члены Каханаўскай камісіі адзначалі, што ўрачэбная дапамога ў беларускіх паветах знаходзілася ў “першабытным стане” [115, л. 316]. Стан медыцынскай дапамогі сялянам змяняўся нязначна. У 1894 г. Віцебскі губернатар адзначаў “поўную незадавальняльнасць медыцынскай часткі ў губерні: усё патрабуе рэформы, паляпшэння і павелічэння выдаткавання сродкаў”. Урачэбная дзейнасць “не вытрымлівала ніякага параўнання з развіццём медыцыны ў земскіх губернях” [146, л. 18 зв.]. Аналагічна выказваўся ў 1901 г. Магілёўскі губернатар, на думку якога ні бальніцы прыказу грамадскага дагляду, ні сельскія зусім не задавальнялі патрабаванням насельніцтва ні колькасцю месцаў, ні штатамі, ні сродкамі ўтрымання і лячэння [94, л. 79]. Прычыны такога становішча Віцебскі губернатар бачыў у недастатковасці лекаў; немагчымасці для ўрача і губернскага медыцынскага начальства зрабіць паляпшэнні, калі гэта выходзіла з каштарысу; немагчымасць для ўрачоў узаемных кансультацый; пастаянныя раз’езды ўрача; мізэрнае ўтрыманне ўрачоў і фельчараў і як следства – частыя змены ўрачоў, уход фельчараў, што вучыліся ў Магілёўскай школе, на земскую службу ў іншыя губерні [146, л. 18 зв.].

Сапраўды, у параўнанні з суседнімі земскімі губернямі, у Паўночна-Заходнім краі 1 служачы ўрач прыходзіўся ў сярэднім на 69 тыс. душ насельніцтва, адначасова ў суседніх земскіх на 34 тыс. Такім чынам, у земскіх губернях урачоў (не вольнапрактыкуючых) было ў 2,5 разы больш, чым ў беларускіх [146, л. 17]. Пры гэтых разліках не ўлічваліся ўрачы вольнапрактыкуючыя і ваенныя, таму што іх колькасць залежала ад выпадковых прычын, а не ад дзейнасці органаў земскай гаспадаркі.

Арганізацыя медыцынскай дапамогі сялянам таксама патрабавала змен. У большасці паветаў земскіх губерняў медыцынская дапамога была арганізавана на падставе стацыянарнай сістэмы. У некаторых губернях беларускага краю – па сістэме раз’езднай, якая яшчэ ў канцы XIX ст. была прызнана незадавальняючай. Пры гэтай сістэме ўрач жыў пры лячэбніцы і аб’язджаў свой участак, які часцей складаў палову павета, у акрэслены тэрмін – у большасці паветаў раз у тыдзень, а ў некаторых і радзей. У час аб’езду медык наведваў утвораныя зборныя пункты – прыёмныя пакоі,

арганізаванія пры валасцях, куды збіраліся да яго прыезду хворыя, колькасць якіх дасягала некалькіх дзесяткаў, а часам і соцень. Агляд хворых быў мімалётны, без ужывання дадатковых сродкаў і прыстасаванняў і несістэматычны. Зразумела, што сур'ёзная дапамога ў такіх умовах была немагчымай. Пры гэтым урач быў стомлены дарогаю і спяшаўся ехаць далей. У выніку значная частка часу медыка трацілася не на лячэнне, а на раз'езды з іх выпадковасцямі і затрымкамі, а хворыя не ведалі, дзе і калі можна яго знайсці. Падобная служба была такой цяжкай, што на яе ішлі па большасці ўрачы, якія толькі пачыналі сваю дзейнасць, а праз 2–3 гады яны імкнуліся знайсці больш прадуктыўную і ганаровую працу. Адначасова ўзнагарода за такую работу была вельмі малая. У земскіх губернях урачы атрымлівалі ў сярэднім каля 1230 р. штогод, а ў заходніх – да 920 р., таму якасны ўзровень персаналу не мог быць задавальняючым [146, л. 18]. Гэтым так званым пунктавым фельчарам ад ўрачэбнага ўпраўлення сяляне давалі дадатковае ўтрыманне [71, с. 46]. У некаторых валасцях былі свае фельчары, якія жылі пры прыёмных пакоях і атрымлівалі жалаванне толькі са сродкаў воласці, а таксама ссыпку хлеба, кватэру, ацяпленне, асвятленне і коней для раз'ездаў [71, с. 46].

Сельскія бальніцы краю ўтрымліваліся на мірскія сродкі, акрамя таго сяляне плацілі і губернскія зборы, частка якіх ішла на фінансаванне бальніц прыказу грамадскага дагляду, пры гэтым у апошніх бясплатна лячыліся толькі хворыя на сіфіліс, а астатнія – за асобную плату. Магілёўскі губернатар адзначаў, што патрабаванне платы ў гэтых бальніцах прыводзіла да таго, што прыгарадныя сяляне вымушаны былі лячыць сваіх хворых у бальніцах прыказу грамадскага дагляду і плаціць за іх утрыманне, ці везці іх за 50–100 вёрст у сельскія бальніцы, і ў выніку не рабілі ні таго, ні другога [146, л. 19 зв. –20].

У адрозненне ад земскіх, у беларускіх губернях выдача бясплатных лекаў за кошт губернскага збора была мізэрнай. У 1892 г. з губернскіх сродкаў выдаткоўвалася на гэтыя патрэбы ў сярэднім на губерню 4,7 тыс. р., г. зн. на кожнага жыхара па 1–2 к. [146, л. 19]. Зразумела, такія сродкі былі яўна недастатковымі, таму медыкі ў некаторых выпадках заключалі з сельскімі грамадамі пагадненні адносна закупкі лекаў за мірскія грошы ці адмаўлялі хворым у медыкаментах. Сродкі на медыкаменты даваліся валаснымі ці сельскімі сходамі па асобнай раскладцы, якая рабілася штогод раўнамерна па ўсёй воласці [71, с. 46]. Гэта выклікала незадаволенасць сялянства дадатковымі выдаткамі, паслабляла давер да карысці лячэння.

Арт. 179 “Агульнага палажэння” ўскладаў на сельскія грамады абавязак плаціць за лячэнне немаёмасных членаў грамады, пры гэтым не бралася ва ўвагу, ці належаць яны да грамады як сапраўдныя члены ці толькі прыпісаны да яго. Здаралася, што сяляне былі вымушаны плаціць за лячэнне безземельных, адстаўных ніжэйшых чыноў, якія паступілі на ваенную

службу да апошняй рэвізіі, іх дзяцей, былых аднадворцаў і асоб, якія прыпісаліся да грамады з іншых саслоўяў. Гэтыя катэгорыі насельніцтва часта не вялі сваёй гаспадаркі ў вёсках, жылі ў сваёй большасці ў гарадах і не мелі ніякай маёмаснай сувязі з грамадой, не неслі ніякіх павіннасцей аднолькава з астатнімі членамі грамады і лічыліся яе членамі толькі па прыпісцы. Калі ж гэтыя асобы аказваліся ў бальніцы, то на грамаду накладалася адказнасць за іх лячэнне. Напрыклад, па патрабаванні Кірылаўскіх багадзельняў г. Кіева са Свіслацкага сельскай грамады было спагнана больш за 300 р. за лячэнне страціўшага розум сялянна Дамброўскага, якога ў воласці ніхто не ведаў. У Віцебскай губ. падобныя сумы даходзілі да 1000 р. [61, с. 433–434, 513, 521–522]. Аналагічная карціна была ўласціва і іншым губерням, калі з грамады спаганялася па некалькі соцень рублёў за лячэнне ці ўтыманне ў дамах для звар'яцелых такіх сялян, якіх грамада ўвогуле не ведала і якія толькі лічыліся ў ёй [71, с. 46]. Спагнанні за лячэнне часам дасягалі такой сумы, што вёска і нават цэлая грамада не маглі іх сплаціць [21, л. 32, 102 зв., 179]. Сяляне лічылі, што гэтыя асобы не ў праве разлічваць у выпадку хваробы на дапамогу грамады, і таму ўсімі сродкамі імкнуліся пазбегнуць аплаты, але безвынікова. Здаралася і так, што сяляне, якія з якой-небудзь прычыны незадаволеныя сельскай грамадой ці членамі сваёй сям'і, ішлі ў горад ці запісваліся ў бальніцу, каб пазней родныя ці аднаабшчыннікі павінны былі несці выдаткі на лячэнне. Такім чынам, само лячэнне ў бальніцы стала сродкам помсты з боку пакрыўджанага [63, с. 36]

У 1881 г. на медыцыну і народную адукацыю сяляне 5 беларускіх губерняў выдаткавалі амаль 309 тыс. р., ці ў сярэднім па 450 р. на воласць. Найбольшымі былі іх расходы ў Мінскай і Магілёўскай губ. – адпаведна ў сярэднім па 678,7 р. і 581,1 р. на воласць, адначасова ў Гродзенскай губ. – па 175,1 р. на воласць. За 10 год выдаткі на азначаныя патрэбы ў 5 беларускіх губернях узраслі ў сярэднім на 15%. [33, с. 236–247; 26, с. 2–81]

Увогуле ў земскіх губернях выдаткі на адукацыю і медыцынскае абслугоўванне сялян пакрываліся часткова з земскіх сродкаў, а ў заходніх да 1911 г. амаль усе прыпадалі на сродкі мірскія [65, л. 59 зв.; 146, л. 27]. Расходы сялян на медыцынскую дапамогу і адукацыю ў 1891 г. склалі амаль 355 тыс. р., ці каля 520 р. на кожную воласць, пры гэтым найбольшыя сумы выдаткоўваліся ў Магілёўскай губ. – 144 тыс. р., ці каля 1 тыс. р. на воласць. Грошы на ўтрыманне ўрачэбнага і вучэбнага персаналу і на ўтрыманне, будоўлю і рамонт вучылішчаў, бальніц ды інш. ў беларускіх губернях падзяляліся амаль пароўну – адпаведна 48,8% і 51,2% [33, с. 236–247; 26, с. 2–81].

У 1905 г. выдаткі сялян на медыцынскае абслугоўванне складалі ўжо 111,9 тыс. р., з іх 95,5% (106,9 руб.) – валасныя (па 166,3 руб. у воласці), а на народную адукацыю – 485,9 тыс. руб. (па 722 руб. на воласць), з іх валасныя – 52,2%. У цэлым у 1905 г. на медыцынскае абслугоўванне і медыцыну

сяляне беларускіх губерняў выдаткавалі 597,8 тыс. р. (па 888,3 руб. на воласць) [56, с. 292, 399].

З увядзеннем земстваў у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях з 1911 г. выдаткі сялянства на медыцыну і адукацыю значна скараціліся. У 1911 г. на ўтрыманне бальніц, хворых, фельдшараў і набыццё медыкаментаў воласці Магілёўскай губ. выдаткавалі 9,4 тыс. р. (па 64,3 р. у воласці). Значнае змяншэнне выдаткаў (у 2,2 раза) тлумачыцца тым, што фінансаванне медыцынскіх устаноў ішло і з земскіх збораў, якія насельніцтва сплочвала асобна. Усяго ж сяляне Магілёўскай губ. у 1911 г. на медыцынскае абслугоўванне і народную адукацыю выдаткавалі 131,2 тыс. р. (па 898,3 р. на воласць), што ў 1,8 раза менш, чым у 1905 г. [23, П. 20].

Такім чынам, сялянскае самакіраванне ў беларускіх губернях выконвала вялікую ролю ў арганізацыі медыцынскай дапамогі не толькі сялянам, але і прадстаўнікам іншых саслоўяў, якія карысталіся дапамогай урачоў і фельдшараў, што ўтрымоўваліся за мірскія сродкі. Тым не менш, у параўнанні з земскімі губернямі ўрачэбная дапамога была яўна недастатковай, а сельскія бальніцы і аптэкі на рубяжы XIX і XX стст. часцей знаходзіліся ў стане фарміравання. Увядзенне земстваў у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях прывяло да развіцця школьнай адукацыі і народнай медыцыны і адначасова да скарачэння выдаткаў на азначаныя патрэбы, паколькі часткова школы і бальніцы фінансаваліся з земскіх сродкаў, але поўнасцю сяляне не былі вызвалены ад іх утрымання.

Развіццё капіталістычных адносін патрабавала ўдасканалення апрацоўкі глебы, паляпшэння насеннага фонду і пароды скаціны. Усё гэта для большасці сялянства было немагчыма без дадатковага фінансавання. Аднак тыя формы крэдыту, якія прадстаўлялі банкі, не адпавядалі інтарэсам сялянства. Таму па загаду сялянскіх устаноў на падставе арт. 186 “Агульнага палажэння” ў валасцях ствараліся *пазыка-дапаможныя касы*. Закон даў права сельскім грамадам, дзе існавалі ці арганізаваліся гэтыя капіталы, вырашаць спосабы складання і парадак карыстання імі. Звычайна складаліся гэтыя касы з рэшткаў ад расходавання сабраных на розныя патрэбы мірскіх сум, а таксама са штрафаў, якія прысуджаліся валаснымі судамі, старшынямі і старастамі. Здаралася, што сялянам былыя памешчыкі дарылі грошы. Так, у Ігнаціцкай сельскай грамадзе Самахвалавіцкай вол. у 1864 г. быў пастаянны капітал у памеры 308 р. 2 к., падараваны памешчыкам Ельскім [53, л. 15зв.–16]. У 1867 г. міравы пасрэднік Навагрудскага павета дакладаў губернатару, што ведамасці дапаможных кас вяліся забытаны, няправільна, грошы выдаваліся ў пазыку і не вярталіся. Часам у спецыяльных кнігах не паказвалася, чаму і на якой падставе адбывалася гэтая выдача [151, л. 12 зв.].

У многіх валасцях у першай палове 60-х гг. XIX ст. запасных капіталаў не было, у іншых даходзілі да 600 р. Памеры іх залежалі ад дабрабыту сялян і колькасці душ у воласці [53, л. 24, 53]. У 1866 г. Мінскі губернатар адзначаў,

што запасныя капіталы ў валасцях сустракаліся як “шчаслівае выключэнне” [147, л. 12]. У канцы XIX ст. спецыяльныя капіталы меліся амаль у кожнай воласці і азначалася назвай мэты збору. Яны складаліся на пабудову цэркваў, валасных і сельскіх грамадскіх будынкаў, валасных праўленняў, хлебных магазінаў, народных вучылішчаў. Сумы часта даходзілі да некалькіх тысяч рублёў, дзесяці і нават болей, і збіраліся на працягу некалькіх гадоў – ад трох да дзесяці і болей [21, л. 270–271 зв.; 71, с. 59–60]. Напрыклад, у Віленскай губ. існавалі наступныя спецыяльныя капіталы: 1) вучылішны капітал, які ствараўся з узносу (1,5–2 к. з дзесяціны), усталяванага цыркулярам М.М.Мураўёва ад 23 снежня 1864 г. № 4203 і які ішоў на некаторыя выдаткі па народных вучылішчах; 2) мірскі дапаможны капітал, што складаўся са штрафных грошай, і які выдаваўся сялянам у пазыку з 6% гадавых; 3) сіроцкі капітал, што складаўся з укладаў, якія належалі сіротам і заставаліся без руху, і толькі часткова даваўся ў пазыку сялянам. Віленская губернская па сялянскіх справах установа адзначала, што кантролю за захаваннем гэтых капіталаў і правільным распараджэннем імі не было, таму што не існавала дакладных пастаноў і законаў у адносінах да азначанага пытання [61, с. 733–734].

У Гродзенскай губ. не было сельскіх мірскіх капіталаў, але існавалі валасныя пазыкавыя капіталы, за расходаванне якіх пад назіраннем валаснога сходу адказвалі валасныя праўленні. Пазыкавы капітал даваўся сялянам, якім неабходна была дапамога, а падзесяцінны збор ішоў на патрэбы вучылішчаў. На расходаванне апошняга кожны раз патрабавалася дазваленне дырэкцыі народных вучылішчаў. Пазыкавы капітал выдаваўся сялянам на розны тэрмін, але не больш як на 10 год пад працэнты, якія ўсталёўваліся валаснымі сходамі. Часам гэты капітал расходаваўся незваротна на іншыя грамадскія патрэбы: будоўлю валасных праўленняў і інш. [63, с. 58; 61, с. 740].

Гродзенская губернская нарада прадвадзіцеляў дваранства і міравых пасрэднікаў у 1899 г. адзначала, што надзея на атрыманне пазыкі з валаснога капіталу была вельмі малой. Капіталы гэтыя былі нязначныя і ў большасці валасцей наяўных грошай не мелася, таму што ўсе свабодныя сумы былі раздадзены сялянам, якія вельмі неахвотна вярталі гэтыя пазыкі. Крэдытаванне сялян з мірскіх пазыка-ашчадных кас праходзіла па-рознаму нават у валасцях аднаго павета. У Гродзенскай губ. пазыкі часцей даваліся без паручыцельства за пазычальніка з боку благанадзейных гаспадароў, не былі дакладна азначаны правы паручыцеляў па сысканню грошай з няспраўных плацельшчыкаў, а таксама працэдура азначэння ступені неабходнасці ў пазыцы [63, с. 58].

У Мінскай губ. у канцы XIX ст. існаваў мірскі запасны капітал, які належаў усім валасцям губерні і ўтвараўся з запаснога капіталу былых дзяржаўных сялян, са штогадовых рэшткаў мірскага збору на валасныя расходы і штрафаў, што накладаліся былымі міравымі пасрэднікамі і

павятовымі установамі на службовых асоб, а таксама прысуджаўся валаснымі судамі. У 1884 г. гэты капітал складаў па ўсіх валасцях губерні суму ў 250 тыс. р., пры гэтым валасныя праўленні выдавалі з яго кароткатэрміновыя пазыкі, але без вядзення дакладнай справаздачнасці спагнання працэнтаў. Мінская губернская па сялянскіх справах установа зацвердзіла 15 чэрвеня 1884 г. інструкцыю аб парадку карыстання пазыкамі з мірскіх запасных капіталаў і аб парадку вядзення па гэтым капітале справаздачнасці. Пряманенне гэтай інструкцыі дало свае вынікі. Сяляне выконвалі ўмовы кароткатэрміновага крэдыту, і капітал папаўняўся з вышэйазначаных сродкаў, пазыка выдавалася пад 6% гадавых, за несвоечасовае вяртанне грошай спаганялася пеня [21, л. 65 зв.–66; 61, с. 475]. Аднак Слуцкая павятовая па сялянскіх справах установа адзначала, што рэалізацыя гэтай інструкцыі на практыцы сустракала шмат цяжкасцей і нават часам не выконвалася, таму што вяртанне пазыкі на працягу аднаго года часта было немагчыма, асабліва ў выпадку няўраджаю ці набыцця зямлі ці прылад і прыстасаванняў, якія акуплялася ў доўгі тэрмін [21, л. 95–95 зв.]. У Бабруйскім павеце 1 чэрвеня 1894 г. мірскі запасны капітал складаў 48796 р. 24 к., а ў Рэчыцкім мірскія запасныя капіталы ў кожнай воласці складалі ад 2000 да 8600 і правяраліся штомесячна службовымі асобамі валаснога праўлення, праз 6 месяцаў – валаснымі сходамі [21, л. 132–132 зв., 271]. Да 1897 г. запасныя капіталы сялян у Мінскай губ. складалі 552 тыс. р., з якіх больш за 400 тыс. пастаянна знаходзілася ў народным крэдыце. Гэты капітал належаў у адпаведнай суме кожнай воласці і захоўваўся ў валасных праўленнях спецыяльных скрынях, а 4/5 яго знаходзілася ў карыстанні [21, л. 270–271 зв.; 61, с. 475].

У Магілёўскай губ. таксама існавалі пазыка-ашчадныя касы. У 1884 г. велічыня абаротнага капіталу ўсіх сялянскіх пазыка-ашчадных кас Магілёўскай губ. складала 340,7 тыс. р., а ў наяўнасці было 63,4 тыс. р. (18,6%), а ў пачатку 1895 г. увесь капітал складаў 1103,3 тыс. р. [127, с. 16; 153, с. 323]. У 1899 г. пазыка-ашчадныя касы былі ўжо ў кожнай воласці губерні, а ў Гомельскім павеце працаваў Нікалаеўскі сельскі банк. Іх агульныя абароты дасягалі 1,5 млн р. Акрамя таго, у ашчадных касах Дзяржаўнага банка ўклады сялян губерні ў 1899 г. дасягнулі 1757 тыс. р. [94, л. 78]. Пазыка-ашчадныя касы прымалі ўклады і давалі пазыкі толькі членам сельскіх грамад. Толькі ў адной воласці, дзе капітал касы быў вельмі вялікім, выдаваліся пазыкі і чужым асобам, але толькі пад залог працэнтных папер. Парадак дзеянняў кас азначаўся прыгаворамі сходаў. Пазыкі часцей выдаваліся на год з адначасовым пагашэннем. У выніку адбывалася пастаянная перапіска пазыкаў і працэнтаў. Часам сяляне звярталіся да ліхвяроў, каб заняць грошы для пагашэння пазыкі ў касу, а затым пагасіць доўг новай пазыкай [61, с. 475–476].

1 студзеня 1911 г. у 148 валасных пазыка-дапаможных касах Магілёўскай губ. было 1927,5 тыс. р. абаротнага капітала (па 13023,4 р. на воласць), а 1 студзеня 1912 г. – 2068,1 тыс. р. (па 13974,0 р. на воласць). У 1911 г. было выдадзена пазык на 935,8 тыс. р., вернута – 863,4 тыс. р. За пазыкі воласці атрымалі прыбытку ад працэнтаў у суме 147,3 тыс. р. На 1 студзеня 1912 г. у пазыках было 1717 тыс. р. [23, П. 27].

Банкаўскі крэдыт не задавальняў сялян і абстаўляўся значнымі бюракратычнымі абмежаваннямі і ўмовамі, што пужала малапісьменных сялян. Таму пры неабходнасці яны часцей звярталіся да валасных пазыка-дапаможных кас. Аднак капіталы, якія складаліся з выдаткаў усіх сялян воласці, не былі для іх аднолькава даступнымі. Пазыку атрымлівалі толькі тыя, хто мог яе вярнуць і пагасіць гадавы працэнт, што значна звужала кола тых, хто карыстаўся пазыкамі з названых кас. Тым не менш, у цэлым сялянскае самакіраванне праз арганізацыю і дзейнасць пазыка-дапаможных кас спрыяла эканамічнаму развіццю беларускай вёскі.

Утрыманне сельскіх хлебных запасных магазінаў. Сістэматычнае ўладкаванне магазінных складоў для забеспячэння насельніцтва хлебам распачаў у 1724 г. Пётр I. Першапачаткова яны прадугледжваліся як правіянцкія магазіны для войскаў, але з цягам часу хлебныя запасныя магазіны сталі разглядацца як магчымасць забяспечыць харчаваннем мірнае насельніцтва ў выпадку неўраджаю. У сярэдзіне XIX ст. адказнымі за ўтрыманне названых магазінаў былі памешчыкі. Рэформа 1861 г. змяніла гэтае становішча, і цяпер адказнасць за стан сельскіх хлебных запасных магазінаў неслі органы сялянскага самакіравання і яго службовыя асобы. На падставе Правілаў аб парадку прывядзення ў дзеянне Палажэнняў аб сялянах [1, № 36661] да ўвядзення ўстаўных граматаў на памешчыках заставаліся папярэднія абавязкі па харчаванню і апекаванню сялян. Аб перадачы магазінаў у заведванне грамады трэба было чакаць асобнага распараджэння [154, л. 4а зв., 7 зв.; 3, л. 5].

У лютым 1862 г. хлебныя запасныя магазіны знаходзіліся часткова ў распараджэнні памешчыкаў і часткова – сельскіх грамад. У гэты час сяляне часта звярталіся да міравых пасрэdnікаў за дазволам выдачы збожжа з хлебных магазінаў, якія былі амаль недатыкальнымі для сялян, хаця апошнім было вельмі патрэбна збожжа для харчавання і на наступныя пасевы. Справа ішла цяжка, таму што па-першае, да ўвядзення ўстаўных граматаў магазінамі распараджаліся памешчыкі, і па-другое, міравыя пасрэdnікі на падставе арт. 34 Палажэння аб губернскіх і павятовых па сялянскіх справах установах не маглі разглядаць справы, якія ўзніклі па маёнтках іх родных, і таму перадача хлебных запасных магазінаў у некаторых міравых участках не праводзілася доўгі час [155, л. 2].

У час паўстання 1863–1864 гг. з сельскіх запасных хлебных магазінаў браўся хлеб на ўтрыманне сельскіх ўзброеных каравулаў, а нядоімка потым

павінна была папоўніцца за кошт сродкаў памешчыкаў [101, л. 1]. На ўтрыманне ўзброеных каравулаў толькі Мінскай губ. да 1 кастрычніка 1863 г. было выдаткавана 5390 асьмін мукі і 1144 асьмін круп [101, л. 27]. Кожнаму сялянину, які адпраўляўся ў каравул, з сельскага запаснога магазіна абавязкова выдавалася па разліку часу адпаведная колькасць збожжа і круп, каб на чалавека на кожны месяц прыходзілася па 2 чацверыкі жыта і 3 гарнцы грэчкі [102, л. 25]. М.М.Мураўёў у снежні 1863 г. дазволіў сыскваць з памешчыкаў польскага паходжання выдаткі на ўтрыманне ўзброеных каравулаў грашыма за муку і крупы па справачных цэнах [101, л. 29]. Яго цыркуляр ад 12 снежня 1864 г. прадпісваў сялянам засыпаць выдаткаваны на ўтрыманне сельскіх каравулаў хлеб з выплатай за яго грошай з кантрыбуцыйных сум [101, л. 107]. Як адзначаў Мінскі губернатар пасля аб'езду валасцей, у 1866 г. пераважная большасць хлебных запасных магазінаў была папоўнена поўнасю, у некаторых валасцях былі нязначныя нядоімкі ў сувязі з раздачай хлеба ў пазыку. Спрэчныя справы аб папаўненні магазінаў памешчыкамі амаль ўсе былі вырашаны да гэтага часу, і хлеб быў часткова засыпаны, а для засыпцы астатняга прымаліся меры праз паліцыю [147, л. 11–11 зв.]. Але губернскія па сялянскіх справах установы і ў 1869 г. разглядалі прашэнні памешчыкаў і кіраўнікоў маёнткаў аб прыпыненні спагнання хлебнай нядоімкі ў папаўненне магазінаў [16, л. 15–16, 54–55, 127–128 зв.].

У 1868 г. у асобных валасцях у хлебных магазінах за казною лічыліся даўгі [155, л. 63–63 зв.]. Адначасова некаторыя грамады выкарысталі вышэйазначаны цыркуляр М.М.Мураўёва на сваю карысць. Так, як дакладаў міравы пасрэднік у лютым 1869 г., ва Урэцкім хлебным магазіне Горкаўскай вол. Бабруйскага павета пры перадачы магазіна ў лютым 1863 г. за сялянамі лічылася ў нядоімцы 510 асьмін азімага і 114 асьмін 4,5 чацверыкоў яравога хлеба. У 1864 г. для ўзброенага каравула было выдадзена 44 асьміны азімага і 8 асьмін 3 чацверыкі яравога. У гэтым жа годзе па загаду начальства ад памешчыка паступіла на папаўненне нядоімкі 510 асьмін азімага і 114 асьмін 4,5 чацверыкоў яравога хлеба. У нядоімцы засталася 44 асьміны азімага і 8 асьмін 3 чацверыкі яравога. Такім чынам, памешчык папоўніў сялянскую нядоімку сваім хлебам [155, л. 153]. У большасці магазінаў нядоімкі былі папоўнены сялянамі ужо да канца 1864 г. [53, л. 15, 24, 53, 74, 77 зв.]. Для папаўнення хлебных нядоімак у некаторых сельскіх грамадах з абшчынным землеўладаннем практыкаваліся грамадскія запашкі.

У дачыненні да хлебных запасных магазінаў здараліся злоўжыванні з боку службовых асоб сялянскага самакіравання. Так, пры разборы ў 1866 г. па грамадах сельскага магазіна, які знаходзіўся пад кіраўніцтвам памешчыка графа Касакоўскага, у магазіне аказаўся лішні хлеб, які быў прададзены старшынёй Глобушам яўрэям па падложна складзеным прыгаворы сходу, хаця сяляне яго хацелі выкупіць самі [17, л. 98–98 зв.].

Па абвінавачваннях службовых асоб сялянскага самакіравання ў растратах запасаў хлеба ў магазінах праводзіліся расследаванні. У Гродзенскай губ. неаднаразова адзначалася, што пры змене службовых асоб, старшынь, старастаў і наглядчыкаў магазінаў, зноў абранымі асобамі хлеб прымаўся ад тых, хто раней служыў, на веру, і таму немагчыма было вызначыць, калі адбылася растрата, бо акты аб прыёме магазінаў не складаліся. Справа ў гэтым выпадку закрывалася, а нястача хлеба пакрывалася сельскай грамадой [63, с. 53].

Нягледзячы на тое, што хлебныя магазіны былі створаны для патрэб сялян, у многіх грамадах збожжам, якое тут захоўвалася, вяскоўцы не карысталіся па 3–4 гады, асабліва ў 1864–1866 гг. і пазней [155, л. 110–140]. Сяляне абавязаны былі прасіць дазволу на пазыку з магазінаў спачатку ў міравых пасрэднікаў, а пазней – у Міністэрстве ўнутраных спраў [156, № 1388], а ў час пасеваў гэта было вельмі нязручна. У выніку збожжа прэла, гніло і станавілася нягодным не толькі для пасеваў, але і для ежы. Часам для асвяжэння запасаў магазінаў жыта раздавалася сялянам прымусова. Часта пазыка з магазіна вярталася сялянамі дрэнным збожжам, бо гаспадарам нявыгадна было аддаваць лепшае замест горшага [63, с. 49, 51, 53, 57].

Хлеб у магазіны засыпаўся часам сырамолатым і з гэтай прычыны псаваўся, усыхаў, падвяргаўся ўцечцы, мышаеду, молееду і, нарэшце, кражам. Большасць будынкаў хлебазапасных магазінаў не была ўладкавана для доўгага зберажэння збожжа, сырамолаты хлеб засыпаўся тоўстымі пластамі і з гэтай прычыны саграваўся і псаваўся. Добрыя гаспадары толькі пры найвялікшай неабходнасці засявалі свае яравыя палі аўсом, які бралі з магазінаў, а аб пасеве азімых палёў магазінным жытам не было і размовы, таму што гэта было заляжалае збожжа, якое напалову было гнілым і страціла ўсякую здольнасць прарасці. Пры вяртанні хлебнай пазыкі сяляне абавязаны былі засыпаць больш, чым атрымалі. Памер дасыпкі азначаўся па-большасці самавольствам сельскіх службовых асоб, пры гэтым рэшткі ад нормы надсыпкі часта прапіваліся сялянамі, што прывезлі хлеб, разам са службовымі асобамі. Акрамя таго, пазыка ў магазіны, не ўнесена неплацёжаздольнымі членамі грамады, папаўнялася самой грамадой, таму што яна несла маёмасную адказнасць за выдачу паручыцельнага прыгавору пры рашэнні аб пазыцы. Зразумела, што пры такіх абставінах збыднелым сялянам часцей адмаўлялі ў пазыцы, аднак і яны плацілі за ўтрыманне магазінаў роўна з астатнімі членамі грамады [63, с. 49, 54, 56].

На думку Гродзенскай губернскай нарады, у канцы XIX – пачатку XX ст. выдаткі сялян па ўтрыманню запасных магазінаў і па надсыпцы пазыкі складалі не менш як 25% сумы атрыманай імі пазыкі. Агульная ж сума страт, якія цярпелі штогод сяляне ад захавання зерня ў магазінах, у адносінах да атрыманай імі пазыкі, пры дабаўленні сумы выдаткаў на ўтрыманне магазінаў і іншыя затраты, складала амаль 63% на капітал, які сяляне бралі

штогод у пазыку [63, с. 49, 54]. Сяляне гэтай губерні выдаткоўвалі на ўтрыманне магазінаў і запасаў у іх вельмі вялікія грошы, пераплачвалі за пазыкі значныя працэнты і тым не менш нічым не забяспечаны былі на выпадак голаду, не мелі ніякай карысці ад сваіх непасільных ахвяраванняў і цяжкіх выдаткаў [63, с. 51].

Стан хлебных запасных магазінаў прыцягваў увагу Міністэрства ўнутраных спраў, якое збірала аб іх звесткі. На жаль, дадзеныя, што тычацца Паўночна-Заходняга краю, носяць несістэматычны характар. У двух выданнях Цэнтральнага статыстычнага камітэта МУС дадзеныя за 1891 г. аб колькасці запасных магазінаў розняцца, але нязначна, таму іх у цэлым можна лічыць супаставімымі. Прычына падобнага адрознення можа быць ў тым, што не ўсе валасныя праўленні своєчасова падалі звесткі. У 1891 г. у 5 беларускіх губернях было 5546 магазінаў, і на кожную воласць прыходзілася ў сярэднім па 8 хлебных запасных магазінаў, якія змяшчалі 4406,1 тыс. асьмін збожжа (па 794,5 асьмін кожны). Найбольшай умяшчальнасцю адрозніваліся магазіны Віцебскай губ. – па 1441,3 асьмін у кожным, а найменшай – у Гродзенскай – па 485 асьмін. Адначасова колькасць магазінаў залежала ад іх умяшчальнасці – чым большай была ўмяшчальнасць, тым менш магазінаў прыходзілася на кожную воласць. Самыя вялікія выдаткі на пабудову і ўтрыманне магазінаў назіраліся ў Віленскай губ. – 2845,1 р. (па 480,1 р. на кожную воласць). У Віцебскай губ. кошт аднаго магазіна ў сярэднім быў 315,8 р., але ў цэлым на воласць прыходзілася найменшая сума – 1112 р. [54, с. 3, 4, 6, 8–9].

У 1895 г. з магазінаў было выдадзена ў пазыку 29,8 тыс. асьмін азімага і 35,7 тыс. асьмін яравога хлеба. У 1894 г. сялянам Віленскай губ., якія пацярпелі ад пажараў, градабою, неўраджаю, на харчаванне і на пасеў увесну была аказана дапамога хлебам з сельскіх запасных магазінаў у памеры 14,6 тыс. асьмін азімага і 29,5 тыс. асьмін яравога хлеба [129, с. 14, 15]. Сяляне дапамагалі не толькі сваім аднабшчыннікам. Глінвіцкая воласць Барысаўскага павета ўвесну 1868 г. выдаткавала да 1000 пудоў жыта з хлебных запасных магазінаў воласці ў дапамогу жыхарам г. Барысава, якія пацярпелі ад пажару [41, л. 125].

Па закону 12 чэрвеня 1900 г. у беларускіх губернях стаў утварацца прыватны харчовы капітал, а грамада магла сама выбіраць, у якой форме яго ўтрымліваць – грашыма ці хлебам. Многія воласці перайшлі да грашовага ўтрымання. Такое становішча адлюстравалася на расходах па ўтрыманню хлебных запасных магазінаў. У прыватнасці, у 1905 г. апошнія абышліся сялянам у 49, тыс. р. (па 73,3 р. на воласць), што ў 31,4 разы менш, чым у 1891 г. Найменшыя выдаткі былі ў сялян Віленскай губ. – 1,6 тыс. р. (па 17,3 р. на воласць), а найбольшыя – у Магілёўскай губ. – 23,7 тыс. р. (па 162,4 р. на воласць) [56, с. 294–295, 310–311]. Гэта, у першую чаргу, звязана з тым, што ў Віленскай губ. практычна ўсе землі былі ў падворным уладанні, а ў

Магілёўскай значная частка яшчэ знаходзілася ў абшчынным. У студзені 1913 г. у Віленскай губ. у хлебных магазінах у наяўнасці было 749,3 тыс. пудоў азімага і 283,4 тыс. пудоў яравога хлеба, а капіталу было больш за 486,6 тыс. р., а ў пазыцы і нядоімках лічылася 358,4 тыс. пудоў азімага і 212,9 тыс. пудоў яравога хлеба, а капітала – 215,3 тыс. р. [109, с. 15]. У студзені 1912 г. у Магілёўскай губ. у 1452 запасных магазінах у наяўнасці было азімага хлеба 1294,7 тыс. пудоў і 927,5 тыс. пудоў яравога, а ў пазыцы – 1493,4 тыс. пудоў азімага і 638,9 тыс. пудоў яравога хлеба. Калі перакладаць на грошы хлеб, што змяшчаўся ў запасных магазінах, то атрымаецца, што ў наяўнасці было хлеба на 1774 тыс. р., а ў пазыцы – 1727,2 тыс. р. [23, с. 16–17].

Такім чынам, дзейнасць органаў сялянскага самакіравання па сацыяльнай абароне на працягу часу змянялася, і выдаткі на азначаныя патрэбы ўзрасталі. Развіццё капіталістычных адносін у вёсцы прыводзіла да таго, што сяляне імкнуліся пазбегнуць выплат на сацыяльную абарону сваіх аднаабшчыннікаў. Прымусовае спагнанне грошай з сельскіх грамад за лячэнне прыпісаных да воласці сялян выклікала пратэст, але дзяржава не адмаўлялася ад падобных мер. Медыцынскае абслугоўванне сельскага насельніцтва няземскіх губерняў фінансавалася з мірскіх капіталаў, якія былі яўна недастатковымі для выплаты жалавання ўрачам і ўтрымання сельскіх бальніц і аптэк. Толькі ў Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях з 1911 г. пасля ўвядзення тут земстваў становішча пачало змяняцца, было адкрыта частковае фінансаванне на азначаныя патрэбы з земскіх сродкаў, але яны не пакрывалі поўнасцю патрэбы на медыцынскае абслугоўванне насельніцтва.

Хлебныя запасныя магазіны часта не выконвалі той функцыі, для якой былі прызначаны, але прапановы аб замене ў беларускіх губернях хлебных запасаў грашымі да пачатку XX ст. не знаходзілі падтрымкі ва ўрадавых колах. З 1900 г. пачынаецца паступовы пераход да харчовых капіталаў, але ў мясцовасцях з абшчынным землеўладаннем ён адбываўся вельмі марудна.

Аб'ёмы мірскіх пазыка-ашчадных капіталаў былі вялікімі, але збыднелае сялянства не мела магчымасці імі карыстацца, бо не магло вярнуць іх у тэрмін і з адпаведнымі працэнтамі. Грамада не была зацікаўлена ў страце мірскіх грошай, таму адмаўляла названым катэгорыям насельніцтва ў пазыках.

Такім чынам, ўрад усклаў абавязкі па сацыяльнай абароне сялянства на само сялянства, і таму, нягледзячы на вялікія выдаткі з боку сельскіх грамад і валасцей, гэтая справа не давала чакаемых вынікаў, аднак тым не менш значна паўплывала на сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускай вёскі.

Культурна-выхаваўчая дзейнасць сялянскага самакіравання. Сярод шматлікіх функцый органаў сялянскага самакіравання вельмі важнае месца займала культурна-выхаваўчая дзейнасць, да якой адносілася ўтрыманне школ і бібліятэк, выхаванне падростаючага пакалення, правядзенне святаў ды

інш. Сучаснікі адзначалі, што сялянiна выхоўвала, па-першае, сям'я, па другое, “школа-вучылішча, царква, нарэшце, само жыццё, гэта азначае адбыццё вайскавай павiннасцi, затым вяртанне дадому, сустрэча твар да твару з жыццём грамадскiм, г. зн. з гаспадаркай, з воласцю, з мiрскiм сходам, з судом i г.д.” [127, с. 24].

Выхаванне дзяцей адбывалася ў сялянскай сям'і па звычаю. Асоба бацькі і старэйшага ў сям'і лічылася свяшчэннай. Да 7 гадоў дзяцей выхоўвалі звычайна маці, але з 7 гадоў хлопчыкі паступова пераходзілі пад нагляд бацькі, і ён перадаваў ім свае веды і ўменні, якія неабходна было ведаць сялянiну, а дзяўчынкі заставаліся пад даглядам маці, каб навучыцца ўсяму, што неабходна было ведаць сялянцы. Дзеці побач з дарослымі ўдзельнічалі амаль ва ўсіх сельскагаспадарчых работах, за выключэннем самых цяжкіх і адказных. На першым месцы стаяла навучанне працоўным навыкам. Такім чынам, дзеці ўдзельнічалі амаль ва ўсіх работах і ва ўсіх праявах сялянскага жыцця. У 15 гадоў юнакі і дзяўчаты былі ўжо сапраўднымі работнікамі і выконвалі ўсе сельскагаспадарчыя работы. Мэтай выхавання з'яўлялася таксама развіццё страху перад Богам, пакорлівасці бацькам, царкве і ўладам. Уследстве таго, што менавіта ў сям'і адбываўся працэс сацыялізацыі, дзеці рана станавіліся дарослымі і былі як бы дваінікамі сваіх бацькоў. Народная педагогіка лічыла прымус і пакаранне нармальнымі і важнымі формамі ўздзеяння на непакорных. Дзеці, асабліва часта маленькія, караліся фізічна.

Кантроль за выхаваннем дзяцей і паводзінамі дарослых выконвала абшчына. Галоўнымі метадамі ўздзеяння было грамадскае асуджэнне ці пахвала. Патрыярхальны лад жыцця і выхавання не адваргаў пакаранняў і дарослых. Формамі выхавання дарослых, напрыклад, былі выгнанне з грамады шкодных і распусных членаў, часовае пазбаўленне права сялян удзельнічаць ў сходах, апека над гаспадаркай п'яніц і “няспраўных”, прызначэнне на грамадскія работы да двух дзён ці грашоваму, на карысць мiрскіх сум, спагнанню да аднаго рубля, ці арышту да двух дзён і г.д. [1, № 36657, арт. 51, 58, 64]. Аднак нефармальныя меры ўздзеяння (насмешкі, мянушкі, плёткі ды інш.) практыкаваліся значна часцей і былі больш дзейснымі.

Значную ролю ў *развіцці адукацыі* аднаабшчыннікаў выконвалі органы сялянскага самакіравання. Да адмены прыгоннага ладу існавалі школы для сялян, але шырокага распаўсюджання яны не атрымалі. Сялянскія дзеці звычайна вучыліся пры праваслаўных і каталіцкіх храмах. Памешчыцкія сяляне да 19 лютага 1861 г. маглі вучыцца ў нешматлікіх школах, арганізаваных уладальнікамі маёнткаў. У некаторых сялібах дзяржаўных сялян таксама меліся свае школы. Акрамя таго, частка дзяцей атрымлівала першыя навыкі чытання і пісьма ад пісьменных рамеснікаў (краўцоў ды інш), якія прыходзілі ў вёску на заробак. Але колькасць сялян, што атрымалі пачатковую адукацыю, была вельмі нязначнай.

У 1861 г. Мінская губернская па сялянскіх справах установа на падставе цыркуляра Міністэрства ўнутраных спраў ад 4 лістапада 1861 г. разгледзела пытанне аб адкрыцці вучылішчаў для адукацыі дзяцей часова-абавязаных сялян. Было вырашана, што да прыняцця асобага закона хадайніцтвы ад валасцей на конт адкрыцця ў вёсках вучылішчаў для першапачатковай адукацыі сялянскіх дзяцей павінны зацвярджацца губернскімі ўстановамі. Меркавалася, што выкладаць закон божа будучь праваслаўныя святары, а вучыць чытанню, пісьму і першым правілам арыфметыкі можна даручыць як святарам, так і іншым асобам [3, л. 23 зв.–24].

На пачатку 60-х гг. XIX ст. у Паўночна-Заходнім краі ўзмацнілася дзейнасць царскай адміністрацыі па ажыццяўленню русіфікатарскай палітыкі. Адным з крокаў у гэтым напрамку было адкрыццё ўсё большай колькасці рускіх школ. Каталіцкія касцёлы закрываліся, і некаторыя з іх перабудоўваліся ў праваслаўныя храмы. Тое ж адбывалася і з польскімі школамі. У сельскіх вучылішчах не дазвалялася вучыць польскай мове (цыркуляр Віленскага генерал-губернатара ад 1 студзеня 1864 г.). Пераконваць сялян да адкрыцця рускіх школ стала важнай задачай міравых пасрэднікаў.

Востра паўстала пытанне аб наяўнасці рускіх настаўнікаў у Беларусі. Іх катастрофічна не хапала, асабліва для сельскіх школ. Для выканання абавязкаў сельскіх настаўнікаў, а таксама валасных і сельскіх пісараў, з цэнтральных губерняў выклікаліся благанадзейныя выхаванцы семінарыі і духоўных вучылішчаў праваслаўнага веравызнання. Грошы на праезд у Паўночна-Заходні край выплочваліся са сродкаў збору з маёнткаў памешчыкаў-католікаў [157, л. 3; 7, л. 24 зв.]. Па цыркуляры Віленскага генерал-губернатара ад 15 красавіка 1865 г. рускім настаўнікам народных вучылішчаў, якія былі выкліканы на службу ў Заходні край, незалежна ад жалавання, што прызначалася ім грамадой, з сельскіх запасных магазінаў выдавалася і па 12 асьмін мукі ў год і столькі ж круп. Акрамя таго, грамады павінны былі прадстаўляць кватэру з ацяпленнем і асвятленнем, а таксама штомесячна выдаваць па 4 рублі “прыварачных” грошай [157, л. 11]. Мясцовыя настаўнікі такой ільготы не атрымлівалі. Такім чынам, ініцыятыва дзяржавы аб забеспячэнні настаўнікаў з “унутраных” губерняў адбівалася на мірскіх расходах воласці дадатковымі зборамі.

У 1873 г. правадзейны стацкі саветнік, член кансультацыі пры Міністэрстве юстыцыі і землеўладальнік Мінскай губерні граф Э.К. Чапскі адзначаў, што настаўнікі, выкліканыя з цэнтральных губерняў, якія вучаць чытаць і пісаць па-руску, у большасці нежанатыя, няцвёрдай маральнасці, “п’янствуюць, гуляюць, разбэшчваюць сваім прыкладам і справамі народ. Настаўнікі большай часткай з духоўнага звання, нізкага ўзроўню і адукацыі” [55, с. 107]. Так лічыў не ён адзін.

Адказнасць за ўтрыманне народных пачатковых школ ускладалася на сельскія грамады. Сяляне за грошы воласці (мірскія зборы) будавалі дамы для народных вучылішчаў ці адводзілі для іх зручныя памяшканні, але абавязкова каля праваслаўных храмаў, прымалі на свой кошт ацяпленне і асвятленне вучылішчаў, прызначалі забеспячэнне грашыма настаўнікаў, рабілі ссыпку хлеба для харчавання хлопчыкаў-навучэнцаў. Напрыклад, у Віраўлянскай воласці Гарадоцкага павета Віцебскай губерні ў 1881 г. на вучылішча, якое забяспечвалася з валасных сум, было затрачана 203 р. 9 к. Сяляне Віцебскай губерні пералічвалі таксама грошы і на ўтрыманне стыпендыятаў Полацкай настаўніцкай семінарыі [158, л. 41–42].

Некаторыя пачатковыя школы для сялян паступова пераходзілі пад патранаж дырэкцыі народных вучылішчаў, якая часткова брала на сябе расходы на ўтрыманне школы. У Мінскай губ. у 1876 г. на ўтрыманне ніжэйшых вучылішчаў, падведаных дырэкцыі, адпушчана было з дзяржаўнага казначэйства 47,5 тыс. р., а ад сельскіх грамад – 27 тыс. р. [159].

Аб значных расходах сельскай абшчыны на навучанне дзяцей гаворыць і тое, што паводле ўказа Аляксандра II, для захавання вучылішчаў, якія існавалі ў селішчах былых дзяржаўных сялян, з 12 лютага 1868 г. быў уведзены земскі збор з душы ў Віленскай губ. – па 7 к., Віцебскай – 6½, а Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай – па 6¾ [160, л. 11]. Назіранне за расходаваннем гэтых грошай ускладалася на дырэкцыю народных вучылішчаў і на міравых пасрэднікаў. Збор гэты праіснаваў да 1897 г.

У 60-я гг. XIX ст. сяляне часта імкнуліся пазбегнуць выплат мірскіх збораў за кошт памяншэння жалавання настаўнікам і расходаў на ўтрыманне вучылішчаў, харчавання вучняў, таму што “не дайшлі яшчэ да поўнага асэнсавання карысці пісьменнасці” і таму з ахвотай скарачалі неабходныя для гэтага сумы [21, л. 266]. У наступныя дзесяцігоддзі гэтая тэндэнцыя працягвалася. Шмат народных вучылішчаў будавалася “сярод брудных і гнілых вуліц, каля могілак і балотаў, пад адным дахам з валасным праўленнем”. Звычайна будынкі былі сырымі і бруднымі. У Гродзенскай губерні ў многіх школах падлогі мыліся “ад аднаго да трох разоў за год”, замест 30 чалавек ў класе сядзелі “па 50–60, а ў некаторых школах ад 90 да 100 і нават 140. Часам ў памяшканні няма чым дыхаць, ліст паперы на працягу 2–3 гадзін так адсырвае, што на ім нельга пісаць”, мэбля была нязручная і яе часта не хапала [63, с. 79]. Грошы на рамонт памяшканняў сяляне адпускалі вельмі неахвотна. У прыватнасці, у вёсцы Чарнаўчыцах Брэсцкага пав. Гродзенскай губ. у будынку народнага вучылішча “вуглы прагнілі настолькі, што дарослы чалавек спакойна можа выйсці ...з дзіркі”. Міравы пасрэднік і нават сам губернатар “пераконвалі” сялян выдаткаваць грошы на рамонт і нават скарацілі стойкавую павіннасць з воласці на 4 кані, сяляне паабяцалі, аднак сход адмовіўся выдаткаваць грошы, таму што ў воласці былі адкрыты царкоўна-прыходская школа і школа пісьма. Пазней

міравы пасрэднік прыязджаў у воласць каля 15 разоў, каб пераканаць сялян выканаць абяцанне, дадзенае губернатару, але безвынікова [63, с.81–82].

Негатыўныя адносіны да навучання сялян захоўваліся пасля адмены прыгоннага ладу, таму што большасць памешчыкаў была ўпэўнена, што навучанне “не толькі не прыносіць карысці сялянам, але нават шкодна для іх, што яны выкарыстоўваюць яго ў зло, робяцца махлярамі, складальнікамі фальшывых пашпартаў, разважаючы, што племені хамаву не да твару вучыцца”. Пры непісьменнасці і недасведчанасці прыгонныя сяляне мімаволі доўгі час заставаліся інертнай і забітай масай” [161, с. 29]. У 1867 г. у Мазырскім павеце Мінскай губерні, па словах сучасніка, у сялян, як і да прыгону, яшчэ адсутнічаў дух законнасці і ўсведамлення карысці ў народнай адукацыі. Нягледзячы на імкненне дзяцей да навучання, бацькі часта забаранялі сваім дзецям хадзіць у школы. Сяляне меркавалі, што да добра там не навучаць, хутчэй падрыхтуюць вальнадумцаў, не годных для гаспадаркі, што пісьменнасць ім не патрэбна, бо і без яе можна абыйсціся [162, л. 1–2].

Яшчэ больш негатыўна ставіліся сяляне да адукацыі дзяўчынак. Лічылася, што “пісьменнасць – непатрэбная справа для жанчыны, свавольства, дурыкі”. У Гродзенскай губерні, напрыклад, у 1857 г. сярод аднадворцаў, дзяцей салдат і сялян (не прыгонных – С.Т.) вучыліся 1.255 хлопчыкаў і 62 дзяўчынкі. Падобная тэндэнцыя захавалася і ў пачатку ХХ ст. Сучаснік, землеўладальнік Магілёўскай губерні Н.А.Лютц, адзначаў, што жанчына ў сялянскай сям’і “непісьменная, нічога не ведае, не развітая, сама яна толькі самка, абавязаная несці самыя цяжкія хатнія работы... Жаночых сялянскіх школ у нас амаль няма. Калі сустракаецца часам ў школе 2, 3–5 дзяўчынак – гэта рэдкасць” [127, с. 24]. Адначасова амаль палову вучняў у прыкасцёльных школах складалі дзяўчынкі, “якім адводзілася ганаровае месца сярод таварышаў-хлопчыкаў. Такого амаль не было ў іншых школах... Прадбачлівыя служыцелі каталіцтва і паланізму разумелі сапраўдны кошт пісьменных матуль-каталічак, для адукацыі якіх і накіроўвалі сваю выхаваўчую работу” [163, с. 36].

У выніку такіх адносін да навучання сярод сялян большасць асоб, абраных на выбарныя пасады сялянскага самакіравання (валасныя старшыні, сельскія старасты ды інш.) былі непісьменнымі. Таму яны лёгка падпадалі пад уплыў валасных пісараў, якія нярэдка дзейнічалі ў сваіх асабістых інтарэсах, карыстаючыся недасведчанасцю сялян.

Аднак мэтанакіраваная дзейнасць урада ў справе русіфікацыі края прыносіла свае вынікі. Некаторыя сяляне паспяхова вучыліся нават у настаўніцкіх семінарыях у Полацку, Маладзечне ды інш. і вярталіся ў свае воласці, якія нярэдка аплачвалі іх навучанне [158, л. 41–42]. Былі сяляне, якія скончылі курс у элементарнай Горыцкай школе. Напрыклад, у гаспадарцы старшыні Свіслацкай воласці Ваўкавыскага павета Гродзенскай губерні “было шмат такога, што можна сустрэць толькі ў нешматлікіх маёнтках

памешчыкаў” [55, с. 23]. Зразумела, што такія станоўчыя, хаця і рэдкія, прыклады паступова пераконвалі сялян у карысці навучання. Колькасць пісьменных сялян павялічвалася.

Ужо ў 1875 г. у Мінскай губерні ў сельскіх школах вучыліся 15921 хлопчык і 1393 дзяўчынкі. У 1876 г. У Мінскай губерні было 475 сельскіх вучылішчаў, з якіх 277 для абодвух полаў, 6 для дзяўчынак і 192 вучылішчных аддзяленняў. У іх навучалася 17332 хлопчыкі і толькі 1651 дзяўчынка. У параўнанні з папярэднім годам колькасць вучылішчаў узрасла на 3, а вучылішчных аддзяленняў на 23. За год колькасць вучняў-хлопчыкаў павялічылася на 1.411, а дзяўчынак – на 258 чалавек [164, с. 283–284]. У некаторых валасцях былі заведзены бібліятэкі пры вучылішчах, на якія штогод сялянамі выдаткоўвалася па 10 р. [63, с. 81].

У 1881 г. сяляне 5 беларускіх губерняў выдаткавалі на пачатковую адукацыю звыш 158 тыс. р., у сярэднім па 230,4 р. у кожнай воласці. [33, с. 236–247].

У 1897 г. у Мінскай губ. існавала 291 народнае вучылішча, 1108 школ граматы і 179 царкоўна-прыходскіх школ з агульнай колькасцю навучэнцаў 34153 чал. [61, с. 559]. У 1900 г. у беларускіх паветах Гродзенскай губ. было 1137 школ для сялянскіх дзяцей, з іх школ Міністэрства народнай асветы – 257, царкоўна-прыходскіх – 79 і школ граматы – 801. У распараджэнне Дырэкцыі народных вучылішчаў паступіла з казны 52,4 тыс. р., а ад сялянскіх грамад амаль удвая больш – 103,6 тыс. р., а на ўтрыманне царкоўна-прыходскіх школ сяляне выдаткавалі 8,3 тыс. р. Школы граматы ўтрымоўваліся на сродкі сельскіх грамад, ці бацькі навучэнцаў плацілі настаўніку самі [63, с. 77, 92].

Па дадзеных Магілёўскага статыстычнага камітэта, у 1900 г. на школы народнай асветы сяляне губерні выдаткавалі 69,4 тыс. р., што складала каля 2/3 ад сумы іх утрымання, а дзяржава выдаткавала на азначаныя школы 35,3 тыс. р., земскія грошы ўвогуле не ўкладаліся. Сяляне давалі дадатковае (да казённага) утрыманне настаўнікам, ўтрымоўвалі інтэрнаты для дзяцей, якія жылі далёка ад школы, аплочвалі харчаванне такіх вучняў ды інш. Акрамя таго, сяляне губерні ўдзельнічалі ва ўтрыманні царкоўна-прыходскіх школ і школ граматы на суму больш чым 82 тыс. руб, што складала 44% ад усёй сумы, што выдаткоўвалася на гэтыя школы (185,4 тыс. р.). Усяго на патрэбы народнай адукацыі сяляне Магілёўскай губ. у 1900 г. выдаткавалі 145,4 тыс. р., што складала 16% ад усіх мірскіх расходаў. Увогуле выдаткі з мірскіх сум на школьную справу тут складалі 50% усіх выдаткаў: усяго на пачатковую адукацыю выдаткавана было 292,9 тыс. р., у тым ліку сельскімі грамадамі 145,4 тыс. р. [127, с. 100]. У 1902 г. у губерні на школы ведамства Міністэрства народнай асветы было асігнавана 138,3 тыс. р., на царкоўна-прыходскія і школы граматы – 242,8 тыс. р., пры гэтым з 381,1 тыс. р. сяляне выдаткавалі 173,6 тыс. р. (45,6% ад усёй сумы). На гэтыя сродкі

ўтрымоўваліся 301 вучылішча ведамства Міністэрства народнай асветы, 338 царкоўна-прыходскіх і 1392 школы граматы, у якіх вучылася 69945 хлопчыкаў і 12253 дзяўчынкі, што складала ў адносінах да ўсяго насельніцтва Магілёўскай губ. 7,9% хлопчыкаў і 1,3% дзяўчынак. Аднак Магілёўскі губернатар адзначаў, што “школы пісьма ніякай карысці не прыносяць, а царкоўна-прыходскія пастаўлены... незадавальняюча” [130, л. 177]. Гродзенская нарада лічыла, што “школы пісьма ...носяць такі выпадковы характар, што наўрад ці могуць быць прызнаны вучэбнымі ўстановамі... для адпаведнай адукацыі” [63, с. 78].

Акрамя таго, дзеці сялян вучыліся не толькі пісьменнасці. Напрыклад, у 1867 г. Мінская губернская па сялянскіх справах установа разглядала спісы хлопчыкаў, абраных сельскімі грамадамі для навучання прышчэпліванню воспы [57, л. 16]. Частка сялян атрымлівала першапачатковую адукацыю ў час службы ў арміі.

Вынікі Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г. сведчаць, што колькасць сялян, якія атрымалі пачатковыя школьныя веды, павялічвалася. У цэлым у Беларусі іх было 24,2% (778,6 тыс. з 3223,3 тыс. чал.) мужчын і 9,4% жанчын (300,6 тыс. з 3193,7 тыс. чал.). Працэнтныя суадносіны паміж пісьменнымі і непісьменнымі па губернях значна адрозніваюцца. У прыватнасці, у Гродзенскай губерні было 33,0% пісьменных мужчын і 12,3% жанчын [165, с. 60]. Адносна высокі працэнт пісьменных тут можна тлумачыць рэлігійным складам насельніцтва, сярод якога значную частку складалі католікі. Адначасова сярод сялян Мінскай губерні чытаць і пісаць маглі толькі 16,9% мужчын і 3,2% жанчын [166, с. 54].

Дадзеныя перапісу 1897 г. сведчаць, што самыя высокія паказчыкі пісьменнасці сялянства Беларусі прыпадаюць на ўзроставыя групы 10–39 гадоў, гэта азначае, што людзі нарадзіліся ў 1857–1887 гг. і вучыліся ў 60–90-я гг. У 60-я гг. сталі пісьменнымі (і дажылі да 1897 г.) 26,9% мужчын і 9,5% жанчын іх узросту (узроставая група 40–49 гадоў), а ў 90-я гг. – 40,3% мужчын і 15,5% жанчын (узроставая група 10–19 гадоў, якая давала самы значны працэнт пісьменных па губернях). Самая малая колькасць пісьменных сярод тых, каму ў час перапісу не было яшчэ 10 гадоў, таму што звычайна сялянскія дзеці вучыліся ў 8–12 гадоў. Сярод тых сялян, што, верагодна, сталі пісьменнымі да адмены прыгону (узроставая група 50–59 гадоў) было 15,7% мужчын і 6,7% жанчын [167, с. 30; 168, с. 34; 165, с. 60; 166, с. 54; 169, с. 54–55].

У 1905 г. на народную адукацыю сяляне 5 беларускіх губерняў выдаткавалі 455,9 тыс. р. (па 722 р. у сярэднім на воласць), з іх 77,6% складалі валасныя выдаткі. Найбольшыя расходы прыпадалі на сялян Магілёўскай губ. – 220 тыс. р. (па 1503,5 р. на воласць), а найменшыя былі ў Віленскай губ. – 21,1 тыс. р. (па 229,3 р. на воласць) [56, с. 292, 399]. У 1911

г., з увядзеннем земстваў, на жалаванне настаўнікам, ўтрыманне народных вучылішчаў і царкоўна-проходскіх школ воласці Магілёўскай губ. выдаткавалі 121,8 тыс. р. (па 834 руб. на воласць), што ў 1,8 раза менш, чым у 1905 г. [23, П. 20].

Такім чынам, нягледзячы на некаторыя аб'ектыўныя і суб'ектыўныя прычыны, у асноўным звязаныя з фінансаваннем устаноў адукацыі, выхаванню і адукацыі сяляне надавалі вялікае значэнне. Пісьменнасць сялянства няўхільна ўзрастала, і важную ролю ў гэтым выконвалі органы сялянскага самакіравання.

Удзел сялянскага самакіравання ў рэлігійным жыцці вёскі. Пытанні рэлігіі на беларускай зямлі заўсёды былі складанымі ў сувязі з геапалітычным становішчам края. Насельніцтва было шматканфесійным, аднак галоўным чынам належала да праваслаўнай і каталіцкай канфесій. Становішча прыхільнікаў разнастайных вераванняў і рэлігій у беларускім краі знайшло адлюстраванне ў шматлікіх манаграфіях і артыкулах, аднак рэалізацыя органамі сялянскага самакіравання рэлігійнай функцыі засталася па-за ўвагай даследчыкаў.

Да *рэлігійнай функцыі абшчыны* адносіўся клопат аб стане царквы і прычту, нагляд за наведваннем царквы; правядзенне рэлігійных святаў і каляндарных земляробчых абрадаў; арганізацыя калектыўных малебнаў у выпадку засухі, падзяжу жывёлы ды пры іншых здарэннях. У парэформенныя дзесяцігоддзі ў рэлігійнай функцыі абшчыны зменаў амаль не назіралася. Для таго, каб у чалавека была добрая рэпутацыя, ён, як і раней, павінны быў рэгулярна наведваць царкву і акуратна выконваць ўсе рэлігійныя абрады, за чым назірала ўся вёска [170, с. 109]. Жаданне лічыцца добрым хрысціянінам было вялікім, аб чым можна лічыць на падставе таго, што з канца XVIII і да 1914 г. на Пасху ў царкву прыходзіла каля 85–90% праваслаўнага насельніцтва ва ўзросце пасля 7 год [67, с. 473].

Аднак у Паўночна-Заходнім краі рэлігійныя паводзіны і перавагі насельніцтва цікавілі не толькі сялян абшчыны, але і дзяржаву. Сялянскія ўстановы ўважліва назіралі за ходам русіфікацыі края, і нярэдка ўмешваліся ў рэлігійнае жыццё воласці. 19 красавіка 1862 г. Мінская губернская па сялянскіх справах установа разглядала заяву Архіепіскапа Мінскага і Бабруйскага аб тым, што “прыхаджане некаторых цэркваў, нягледзячы на ўсе намаганні святароў, у нядзельныя і святочныя дні не бываюць на богаслужэнні, і ў час адпраўлення літургіі праводзяць па корчмах свае суды і расправы”. Губернская па сялянскіх справах установа даручыла міравым пасрэднікам загадаць валасным упраўленням, каб у нядзельныя і святочныя дні, у час абедні, а таксама ў корчмах не праводзіліся сялянскія суды і расправы і каб сяляне знаходзіліся пры богаслужэнні ў царкве [3, л. 42]. Міравыя пасрэднікі дакладалі, што ўжо ў 1864 г. валасныя праўленні прынялі

прыстойны выгляд, таму што там “меліся праваслаўныя іконы” [53, л. 11], і справы разглядаліся ў належнай абстаноўцы.

М.М.Мураўёў у жніўні 1866 г. дакладваў ваеннаму міністру, што “у адносінах палітычных пачуццяў усе жыхары Паўночна-Заходняга краю рымска-каталіцкага веравызнання могуць разглядацца толькі як асобы верныя ці няверныя ўраду” [171, л. 2 зв.]. Сялянскае насельніцтва ўсіх канфесій у асноўнай масе прылічвалася да першай катэгорыі, аднак на яго плечы прыпадала выкананне шматлікіх загадаў і распараджэнняў ураду і сялянскіх устаноў па падтрымцы праваслаўнай царквы.

Па цыркулярах і інструкцыях Віленскага генерал-губернатара ў валасных установах было забаронена вядзенне кніг і перапіска па справах воласці на польскай мове [11, с. 279–280]. У час выбараў у сельскіх грамадах і валасцях забаранялася абіраць на пасады асоб польскага паходжання, перавага аддавалася прадстаўнікам праваслаўнага веравызнання: “у тых валасцях, дзе ў складзе грамады знаходзяцца праваслаўныя, прызначаць старшынь і сельскіх старастаў абавязкова таксама праваслаўных” [172, л. 14; 11, с. 46, 120]. У тым выпадку, калі насельніцтва воласці складалася з праваслаўных і раскольнікаў, то валасны старшыня абавязкова павінны быў быць праваслаўным, а сельскіх старастаў дазвалялася абіраць і з раскольнікаў, у іншым выпадку валасны старшыня прызначаўся міравымі пасрэднікамі з праваслаўных [49, л. 1–1 зв., 33, 58, 61, 65; 1, № 37292]. Міравым пасрэднікам надавалася права ліквідаваць выбары і прызначаць валасных старшынь і старастаў без правядзення выбараў у тым выпадку, калі не будуць задаволены благанадзеянасцю абраных [11, 45–46]. Здараліся такія казусы, калі на пасаду валаснога старшыні “абіраліся” сяляне, якія нават не разумелі мовы сваіх падначаленых, толькі таму, што былі праваслаўнага веравызнання, а астатнія – каталіцкага ці іншага.

Валасных пісараў, большасць з якіх у першыя парэформенныя гады была каталіцкага веравызнання, таксама было загадана звольніць і замяніць праваслаўнымі [171, л. 15 зв.]. У 1865 г. Мінскі губернатар адзначаў, што ў губерні толькі два валасных пісары не католікі, і хаця многія з пісараў “добра разумеюць справу, старанныя і руплівыя, а Лошніцкі і Халапеніцкі прадстаўлены да ўзнагароды за вернасць ураду ў час мінулага мецяжу, але тым не менш, само існаванне пісараў-католікаў сярод праваслаўнага сялянскага насельніцтва нелагічна і шкодна” [147, л. 31 зв.]. Міравыя пасрэднікі падавалі ў павятовыя па сялянскіх справах установы спісы валасных пісараў, у якіх абавязкова ўказвалася веравызнанне апошніх, і галоўным чынам на падставе менавіта прыналежнасці да каталіцкай веры прымалася рашэнне, ці могуць яны і далей займаць названую пасаду, пры гэтым разнастайныя злоўжыванні тлумачыліся рэлігійнай прыналежнасцю [47, л. 1–1зв, 9–19, 117, 119; 160, л. 25–25 зв.]. Звальнялі пісараў і ў тым выпадку, калі яны былі самі праваслаўнымі, але жанатымі на каталічках [173,

л. 1–4]. Аднак да асоб некатоличкага веравызнання сялянскія ўстановы адносіліся нейтральна. Здаралася, што пасаду пісара займалі мусульмане [172, л. 27 зв.–28].

З 1864 г. па распараджэнні М.М.Мураўёва праводзілася расследаванне спраў тых асоб, якія перайшлі з уніяцтва у праваслаўе, а потым – у каталіцтва. Далучэнне католікаў да праваслаўя ішло спачатку вельмі марудна, і абмяжоўвалася толькі адзінкавымі выпадкамі. Аднак з 1867 г. у справу ўмяшаліся грамадзянскія ўлады, жандармы і войскі. Пераход у праваслаўе ахапіў цэлыя вёскі, воласці і парафіі. Так, міравы пасрэднік Навагрудскага павета дакладаў 26 жніўня 1868 г., што ён з дапамогаю святара і станавога прыстава далучыў да праваслаўя 4000 душ. Метады такога далучэння апісаў у 1902 г. Мінскі губернатар, які прывёў у якасці прыкладу дзейнасць міравога пасрэдніка Тотліна ў Мядзведзіцкай воласці Слуцкага павета. Гэты дзеяч сабраў сялян-католікаў у валасным праўленні, “прапанаваў ім вярнуцца ў старажытную веру іх продкаў. Сяляне прамаўчалі, і пасрэднік загадаў скласці прыгаворы аб жаданні іх далучыцца да праваслаўя. У прыгаворы былі ўнесены толькі імёны гаспадароў двароў, пры гэтым адзначалася, што яны выражаюць згоду на далучэнне і за ўсіх членаў сем’яў. З прычыны непісьменнасці сялян за іх прыкладалі пячаткі сельскія старасты ці распісваўся мясцовы настаўнік. Гэтыя прыгаворы міравы пасрэднік забраў з сабою для прадстаўлення начальніку края, і копій іх у валасным праўленні не захавалася. Абрад далучэння да праваслаўя над гэтымі сялянамі праведзены не быў” [130, л. 170–170 зв.]. Сяляне Мядзведзіцкай воласці ў 1902 г. яшчэ адстойвалі сваю прыналежнасць да каталіцтва. Упершыню свой пратэст яны выказалі ў пачатку 1868 г., калі даведаліся, што выключаны з ліку католікаў і прылічаны да Галдовіцкай праваслаўнай парафіі. Праявілася гэта ў спробе знішчыць прыгаворы і спісы, па якіх адбылося далучэнне. Сяляне натоўпам ўварваліся ў валасное праўленне, пабілі валаснога старшыню і пісара, перарылі справы і паперы, але не знайшлі вывезеных міравым пасрэднікам дакументаў і працягвалі хвалявацца. У Мядзведзічы быў прысланы атрад казакаў. Беспарадкі спыніліся, але гэта “на зліццё сялян з праваслаўем не паўплывала” [130, л. 170 зв.]. Сяляне праз паверанага ў 1874 г. скардзіліся ў Камісію прашэнняў, якая дзейнічала пры цары, і прасілі дазвалення спавядаць рымска-каталіцкую веру, аднак ім было адмоўлена [174, л. 1–7], і Мядзведзіцкая воласць і ў 1902 г. “належала да ліку найбольш упартых” [130, л. 170 зв.].

Здараліся і іншыя выпадкі. У 1865 г. кандыдатура валаснога старшыні Брагінскай вол. Рэчыцкага пав. Івана Палуяна прадстаўлялася міравым з’ездам павета да ўзнагароды за тое, што ён “звярнуў увагу на тое, што ў вёсцы Гарадзішча ёсць да шасці двароў сялян-католікаў, яшчэ бацькі якіх былі праваслаўнымі, але ў выніку інтрыг польскай прапаганды спакушаны былі ў лацінства. Старшыня прыклаў старанне, каб азначаныя сяляне

вярнуліся ў праваслаўе. З ліку гэтых сялян тры сям'і, дзякуючы разважлівым дзеянням старшыні, згадзіліся прыняць праваслаўе і далі яму ў гэтым пісьмовую заяву” [41, л. 59]. У 1867 г. Крывошынскі валасны старшыня Навагрудскага пав. Фама Глухоўскі быў узнагароджаны медалём “За усердие” за тое, што “адным з першых далучыўся да праваслаўя і прыкладам сваім садзейнічаў далучэнню ў 1866 г. і іншых сялян Крывошына і Ліпска” і акрамя таго, за садзейнічанне адкрыццю школы ў Крывошыне, адсутнасці ў воласці нядоімак па выкупных плацяхах і падушных падаткаў [41, л. 100–100 зв.].

Сялянскае насельніцтва краю выконвала і дадатковыя павіннасці ў адносінах да царквы, якіх не было ў астатніх губернях. Так, паводле палажэння 20 ліпеня 1842 г. сяляне заходніх губерняў павінны былі апрацоўваць 10-дзесяцінныя надзелы праваслаўных святароў або па ўзаемным пагадненні забяспечваць святара прадуктамі. Пры кожнай царкве былі ўведзены прычтавыя будынкi (дамы і гаспадарчыя пабудовы святарам і членам прычту), якія сяляне павінны былі рамантаваць за свой кошт і забяспечваць палівам [175, с. 176; 176, с. 58]. Толькі ў чэрвені 1888 г. павіннасць землеўласнікаў і прыхаджан па пабудове і ўладкаванні прычтавых памяшканняў у сельскіх праваслаўных прыходах заходніх епархій была адменена. Яе замяніў часовы пазямельны збор, усталяваны з 1 студзеня 1889 г., які пераходзіў у распараджэння Св. Сінода [177, с. 33].

Віленскі генерал-губернатар Патапаў цыркулярам ад 9 чэрвеня 1886 г. № 8648 дазволіў выдаваць праваслаўным святарам адкрытыя лісты на права бясплатнага атрымання параконных фурманак з ліку стойкавых коней, што падаваліся валасцямі, у межах павеатаў па прычыне выключнага становішча раскіданых на далёкіх адлегласцях праваслаўных прыходскіх цэркваў. Генерал-губернатар Каханаў у маі 1886 г. падцвердзіў гэта становішча. І толькі ў 1896 г. Дзяржаўны савет даручыў міністру ўнутраных спраў прыняць меры па скасаванню права на бясплатныя фурманкі для праваслаўнага духавенства, таму што “такога роду павіннасці законам не ўсталяваны” [86, л. 631].

Сяляне беларускіх губерняў вымушаны былі складаць прыгаворы валасных сходаў аб рашэнні пабудаваць за кошт грамадскіх сродкаў у паселішчах помнікі ці крыжы з надпісам “А. П. Февраля 19 дня 1861 г.”, набыць для сваіх цэркваў вобраз св. Аляксандра Неўскага і дзень асвяшчэння святкаваць штогод з малебствам аб здароўі імператара ва ўдзячнасць за вызваленне [38, с. 111, 149], пазней – за “шчаслівае пазбаўленне” жыцця імператара ад пакушэнняў тэрарыстаў і па іншых прычынах і адпраўлялі іх на імя цара [35, л. 13–521; 158, л. 61–64].

На рэлігійныя патрэбы сяляне выдаткоўвалі з мірскіх сум значныя грошы. У 1881 г. сяляне Чарсцвяцкай вол. Лепельскага пав. выдаткавалі 119 р. на набыццё колакала ў Чарсцвяцкую царкву і 250 р. на рамонт Паўльскай

царквы, а на будоўлю новай царквы ў Віраўлянскай вол. Гарадоцкага пав. – 222 р. 55 к. [158, л. 41–44, 73–74]. Увогуле ў 1881 г. грашовыя расходы на царкву ў 5 беларускіх губернях складалі 5,9 тыс р. [33, с. 236–247]. Сялянамі Туркаўскай вол. Бабруйскага пав. у 1894 г. на царкву было сабрана каля 8 тыс. [21, л. 267 зв.]. Зразумела, што такія сумы збіраліся не за адзін год, і часта захоўваліся ў валасных праўленнях, што часам прыводзіла да крадзяжоў ці растрат грамадскіх сродкаў, ці выдаткавання іх на тэрміновыя патрэбы воласці.

У 1891 г. на рэлігійныя патрэбы сялянамі 5 беларускіх губерняў было выдаткавана 16,4 тыс. р. Грошы на ўтрыманне, будоўлю і рамонт малітоўных і царкоўных будынкаў выдаткоўваліся выключна з валасных сум, пры гэтым у 1891 г. найбольшымі былі выдаткі ў валасцях Віцебскай губ. – у сярэднім па 31 р., а найменшымі – у Віленскай губ. – па 2,7 р. на воласць. Адначасова фінансаванне дапомогі і жалавання духавенству і плата яму за грамадскія адправы па губернях і паветах адрознівалася. У Магілёўскай губ. у 1891 г. духавенству заплацілі 2,2 тыс. р. (15,2 р. на воласць), а ў Віцебскай – 23 р. (0,2 р. на воласць), а усяго ў беларускіх паветах – 4,2 тыс. р. (6,1 р. на воласць). [26, с. 2–81].

У 1905 г. сяляне 5 беларускіх губерняў выдаткавалі на “рэлігійныя патрэбы” 141,9 тыс. руб. (у сярэднім па 210,9 руб. на воласць), пры гэтым найменшыя расходы неслі воласці Віленскай губ. – па 9,5 р., а найбольшыя – Магілёўскай губ. – па 424,9 руб. у сярэднім. Звязана гэта было ў першую чаргу з тым, што у Віленскай губ. большасць насельніцтва была рымска-каталіцкага веравызнання, а ў Магілёўскай – праваслаўнага. У прыватнасці, сяляне Віленскай губ. на будоўлю цэркваў, малелен, часовень не выдаткавалі ні аднаго рубля, а на рамонт азначаных будынкаў патрацілі толькі 100 р. Адначасова выдаткі сялян Магілёўскай губ. склалі адпаведна 10,3 тыс. р. і 15,5 тыс. р. Усе ж воласці выдаткавалі на азначаныя патрэбы 28,6 тыс. р. на будоўлю і 33,7 тыс. р. на рамонт будынкаў культу [56, с. 297–298, 313–314]. У 1911 г. сяляне Магілёўскай губ. на рамонт і ўтрыманне цэркваў выдаткавалі з сельскіх сум больш за 23 тыс. р. (па 157,8 р. на воласць) [22, П. 20].

Палітыка назірання за рэлігійным жыццём вёскі і дзейнасцю органаў сялянскага самакіравання ў выкананні азначанай функцыі ўвесь парэфарменны час праводзілася даволі актыўна. У 1901 г. Віленскі генерал-губернатар у справахдачы аб стане губерні адзначаў, што значная частка з асаблівых распараджэнняў, якія дзейнічалі ў краі з 1863 г., патрабавала зменаў, асабліва ў адносінах да інтарэсаў мясцовага каталіцкага насельніцтва [96, л. 41а]. У дачыненні да прадстаўнікоў іншых канфесій праводзілася больш спакойная і ўраўнаважаная палітыка. Дзяржаўныя органы па большасці не ўмешваліся ў рэлігійнае жыццё гэтых сялян, за выключэннем вышэйадзначаных выпадкаў.

Такім чынам, на органы сялянскага самакіравання ўрадам былі ўскладзены значныя павіннасці па будоўлі, рамонту праваслаўных храмаў,

фінансавай і матэрыяльнай падтрымцы праваслаўных святароў. У той жа час наглядалася дыскрымінацыйная палітыка ў адносінах да сялян каталіцкага веравызнання. Гэтая палітыка рэалізавалася праз гвалтоўны перавод католікаў у праваслаўе, забарону будоўлі каталіцкіх храмаў, зняццё з кіруючых пасадаў органаў самакіравання асоб рымска-каталіцкага веравызнання. Такі падыход нярэдка прыводзіў да хваляванняў сялян, што перашкаджала кансалідацыі вясковага насельніцтва. Органы сялянскага самакіравання актыўна выкарыстоўваліся ўрадам ў ажыццяўленні палітыкі “далучэння” католікаў да праваслаўя, а воласць і сельская грамада, а таксама службовыя асобы з’яўляліся выканаўцамі загадаў урада і сялянскіх устаноў. Часта вынікі падобнай палітыкі былі не толькі некарыснымі, а нават шкоднымі для сялян.

Увогуле ж клопаты органаў сялянскага самакіравання аб духоўным удасканаленні сялянскага грамадства давалі свае вынікі. Дзяржава ў многіх выпадках стала браць на сябе некаторыя яго функцыі, напрыклад, культурна-выхаваўчую – адкрыццё школ, увядзенне абавязковага навучання, але рэалізавалі на практыцы гэтыя новаўтварэнні менавіта органы сялянскага самакіравання. Колькасць пісьменных сялян павышалася, што ўскосна адлюстроўвалася і на эканамічным стане сялян, якія пераймалі перадавыя формы вядзення гаспадаркі ды інш.

* * *

Па рэформе 19 лютага 1861 г. значная ўвага надавалася арганізацыі і ўладкаванню сельскіх і валасных органаў самакіравання, іх дзейнасці, а таксама рэгламентаванню функцый яго службовых асоб. Аб гэтым сведчаць артыкулы “Агульнага палажэння аб сялянах, якія выйшлі з прыгоннай залежнасці”. Пераважная большасць артыкулаў гэтага дакумента прысвечана менавіта азначанаму пытанню. Своеасабліваць ў функцыянаванні гэтых органаў у беларускіх губернях замацоўвалася заканадаўствам пры распрацоўцы “Мясцовых палажэнняў”, а ўздым вызваленчага руху прывёў да значнага пашырэння адрозненняў у дзейнасці сялянскага самакіравання ў Паўночна-Заходнім краі.

Менавіта ў беларускіх губернях на працягу першых парэформенных дзесяцігоддзяў адбываліся змены ў складзе валасцей і сельскіх грамад, абумоўленыя імкненнем царскай адміністрацыі да стварэння буйных рускіх пазямельных адзінак, уласнікі якіх сталі б процівагай “польскаму” дваранству. Паселішчы сялян часам значна адлягалі адно ад другога, не мелі агульных гаспадарчых інтарэсаў, аднак часта толькі ў палітычных інтарэсах яны аб’ядноўваліся ў сельскія грамады і воласці. Працэс узбуйнення гэтых адзінак часам выклікаў незадаволенасць сялян. Такі склад сельскіх грамад і валасцей ускладняў дзейнасць службовых асоб сялянскага самакіравання па выкананню сваіх абавязкаў.

Рэформа 1861 г. праводзілася ва ўмовах, калі пераважную большасць жыхароў сельскай мясцовасці складалі сяляне. З развіццём капіталістычных

адносін, ростам мабільнасці насельніцтва ў вёсцы і мястэчках набывалі зямлю, а таксама засноўвалі прамысловыя прадпрыемствы, прадстаўнікі іншых саслоўяў. Яны не прыпісваліся да воласці, хаця жылі на яе тэрыторыі, і таму не неслі нароўне з сялянамі земскіх і мірскіх павіннасцей. У пачатку 80-х гг. XIX ст. гэтыя катэгорыі складалі каля 20% сельскага насельніцтва. Яны карысталіся паслугамі валасных праўленняў, пошты, звярталіся ў валасны суд, а таксама ў сельскія бальніцы і народныя вучылішчы, аднак грошы на ўтрыманне гэтых структур не ўносілі. Такім чынам, ўвесь цяжар азначаных плацяжоў і павіннасцей ускладаўся на сялян, нягледзячы на тое, што органы сялянскага самакіравання абслугоўвалі інтарэсы не толькі сялян, прыпісаных да воласці, але і ўсяго насельніцтва, што жыло на яе тэрыторыі. Таму ўжо ў 80-я гг. XIX ст. узнікла неабходнасць рэфармавання валасной сістэмы. Аднак улады засталіся раўнадушнымі да заклікаў прагрэсіўнай часткі грамадства да стварэння ўсесаслоўнай воласці. Толькі з пачатку XX ст. мяшчане таксама сталі несці частку асобных павіннасцей, але далёка не ўсіх. У 1901 г. на Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні быў распаўсюджаны закон 1889 г. аб земскіх участкавых начальніках. Гэтая пастанова значна абмяжоўвала магчымасці сялянскага самакіравання і паставіла яго пад шчыльны кантроль земскіх начальнікаў.

У дарэвалюцыйнай і савецкай гістарыяграфіі склалася адмоўнае стаўленне да працэдуры дзейнасці валасных сходаў. У перыядычным друку таго часу шмат сведчанняў таго, што яны не адпавядалі ўяўленням аўтараў карэспандэнцый аб ідэале абмеркавання пытанняў. Такі погляд перайшоў і ў савецкую гістарыяграфію. Вывучэнне разнастайных дакументальных крыніц на падставе новых метадалагічных прынцыпаў дзейнасці сельскіх і валасных сходаў, а таксама адносін самага сялянства да гэтых органаў самакіравання дазваляе сцвярджаць, што ўвогуле яны спраўляліся са сваімі абавязкамі і таму ёсць падставы лічыць, што дзейнасць іх была прадуктыўнай. Паступова з развіццём капіталістычных адносін і ростам адыходніцтва адбываўся працэс дэмакратызацыі сходаў. З пашырэннем колькасці сямейных падзелаў змяняўся склад сходаў. Значную ролю ў іх сталі адыгрываць маладыя сяляне, а таксама заможныя гаспадары. Усё гэта сведчыць аб тым, што спалучэнне традыцыйных і новых форм арганізацыі сялянскага самакіравання ў парэформенныя гады адпавядала інтарэсам сялянства і агульнаму працэсу развіцця вёскі ў гэты перыяд.

Адбывалася і павышэнне ролі валасных і агульнаграмадзянскіх судоў. Павелічэнне колькасці звяртанняў да якіх сведчыла аб росце юрыдычнай свядомасці сялянства. Аб гэтым жа гаварыць і рост колькасці спраў, якія вырашаліся ў валасных судах. Аднак ускладненне саслоўнага складу насельніцтва воласці прыводзіла да таго, што валасныя суды часта не спраўляліся з вялікай колькасцю спраў, што павінны былі вырашацца ў валасных судах. Разам з тым шматлікія непісьменныя судзі, якія абіраліся з

ліку сялян воласці, не мелі магчымасці і жадання вывучаць агульнаграмадзянскае заканадаўства. Таму многія рашэнні гэтых судоў не адпавядалі прававым нормам, што вяло да ўзнікнення шматлікіх скаргаў на рашэнні валасных судоў. Тым не менш гэта толькі дадатковае сведчанне павышэння ролі дадзеных органаў сялянскага самакіравання ў сацыяльна-эканамічным жыцці беларускай вёскі.

Царскі ўрад імкнуўся да таго, каб з найменшымі фінансавымі затратамі забяспечыць парадак ў сельскай мясцовасці. Таму на органы сялянскага самакіравання ўсклаліся шматлікія паліцэйскія абавязкі, за выкананне якіх адказнасць неслі сельскія і валасныя службовыя асобы. Абавязкі па забеспячэнню грамадскага правапарадку былі звязаны з вялікімі выдаткамі і фінансавымі стратамі, але выконваліся сялянамі ў поўным аб'ёме. Такім чынам, гэты аспект у дзейнасці органаў сялянскага самакіравання займаў важнае месца ў сацыяльна-эканамічным развіцці Паўночна-Заходняга краю.

Гаспадарча-эканамічная дзейнасць была адной з самых важных ў сялянскім самакіраванні. Менавіта ад яе правільнай рэалізацыі залежаў дабрабыт сельскай грамады і воласці. Арганізацыя і рэгуляванне сельскагаспадарчай дзейнасці ў значнай ступені ўплывала на сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускай вёскі.

З распаўсюджаннем у 1901 г. на тры беларускія губерні закону 1889 г. аб земскіх начальніках кантроль за сельскагаспадарчай дзейнасцю органаў сялянскага самакіравання ўзмацніўся. Гэтымі службовымі асобамі значна абмяжоўвалася самастойнасць сельскіх сходаў у вырашэнні шматлікіх пытанняў у гаспадарча-эканамічнай сферы.

Сталыпінская аграрная рэформа, што распачалася ў 1906 г., мела на ўвазе ліквідацыю менавіта пазямельнай абшчыны, але прыкладала ўсе намаганні, каб захаваць сельскую грамаду і воласць як адміністрацыйную адзінку, з дапамогай якой можна было б уплываць на жыццё вёскі.

Многія абавязкі валасцей і сельскіх грамад па выкананню земскіх і мірскіх павіннасцей і плацяжоў на працягу дзесяцігоддзяў заставаліся без змяненняў. Сяляне ў беларускіх губернях неслі павіннасці, якія ў земскіх губернях раскладаліся на ўсё насельніцтва. Валасное праўленне часта абслугоўвала інтарэсы жыхароў, што жылі на тэрыторыі воласці. Аднак яны да пачатку XX ст. не ўдзельнічалі ва ўтрыманні яго службовых асоб і будынкаў, карысталіся дарогамі, якія рамантаваліся галоўным чынам сялянамі, паслугамі пошты, сельскіх фельчараў, звярталіся ў валасныя суды ды інш. Усе гэтыя ўстановы фінансаваліся галоўным чынам з мірскіх сродкаў сялян. Такім чынам, развіццё сацыяльна-эканамічнай інфраструктуры ў многім залежала менавіта ад сялянства. У 1911 г. у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях былі ўведзены земствы, што дзейнічалі ва “ўнутраных губернях” з 1864 г. Гэта трохі палегчыла цяжар плацяжоў і павіннасцей, бо

фінансаванне, хаця і не ў поўным аб'ёме, ішло ўжо з земскіх сродкаў, што ўносіліся ўсім насельніцтвам.

Ускладанне на воласць і сельскую грамаду паўнамоцтваў па спагнанню падаткаў і выкананню павіннасцей павышала ў вачах сялян значэнне службовых асоб самакіравання і адначасова бюракратызавала гэтыя пасады і аддаляла тых, хто іх займаў, ад аднаабшчыннікаў. Павелічэнне ролі сялянскага самакіравання ў выкананні фінансава-падатковых паўнамоцтваў было накіравана на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця краю, хаця нярэдка гэта прэрэчыла інтарэсам сялянства.

Развіццё капіталістычных адносін у вёсцы мела вынікам паступовы адыход сялянства ад прынцыпаў кругавой парукі пры нясенні плацяжоў і павіннасцей. Гэта сведчыла аб здольнасці абшчыны да развіцця ў новых умовах.

Сацыяльная сфера дзейнасці органаў сялянскага самакіравання не знайшла адпаведнага адлюстравання ў гістарычнай літаратуры. Між іншым арганізацыя апекавання, медыцынскай дапамогі, а таксама стварэнне пазыкадапаможных кас і ўтрыманне сельскіх запасных хлебных магазінаў значна паўплывалі на сацыяльна-эканамічнае развіццё рэгіёну. На працягу парэформенных дзесяцігоддзяў у дзейнасці органаў сялянскага самакіравання па сацыяльнай абароне адбыліся значныя змены. Гэтая сфера жыцця сельскай грамады і воласці ажыццяўлялася на падставе звычаяў, але з цягам часу яна набывала і афіцыйныя рысы. У многіх мясцовасцях апекаванне немаёмасных членаў сельскіх грамад знаходзілася пад кантролем адміністрацыі. Нягледзячы на зеншні рост выдаткаў на апекаванне, развіццё капіталістычных адносін у вёсцы прыводзіла да таго, што сяляне імкнуліся пазбегнуць выплат на сацыяльную абарону сваіх аднаабшчыннікаў. Заканадаўствам прадугледжвалася прымусовае спагнанне грошай з сельскіх грамад за лячэнне прыпісаных да воласці сялян. Гэта выклікала пратэст з боку органаў сялянскага самакіравання, але дзяржава не адмаўлялася ад падобных мер.

Сялянства не мела магчымасці ў поўным аб'ёме з мірскіх сродкаў фінансаваць медыцынскае абслугоўванне сельскага насельніцтва. Гэтыя капіталы былі яўна недастатковымі для аплаты жалавання ўрачам і ўтрымання сельскіх бальніц і аптэк. У цэнтральных губернях медыцынскае абслугоўванне насельніцтва фінансавалася з земскіх сродкаў, якія складаліся з выдаткаў усяго насельніцтва. З гэтай прычыны у параўнанні з земскімі губернямі сяляне беларускіх губерняў былі амаль удвая горш забяспечаны медыцынскім персаналам. Толькі з 1911 г. справа пачала патрохі выпраўляцца, але да 1914 г. не магла быць завершана.

Колькасць хлебных запасных магазінаў перавышала 5,5 тыс., а на іх будоўлю і ўтрыманне ў канцы XIX ст. сялянамі было выдаткавана больш за 1,5 мільёна руб. Тым не менш яны часта не выконвалі той функцыі, для якой

былі прызначаны, але прапановы аб замене ў беларускіх губернях хлебных запасаў грашыма 1900 г. не знайшлі падтрымкі ва ўрадавых колах. З гэтага часу сяляне мгли выбіраць, ў якой форме – грашовай, натуральнай або змешанай ўтрымоўваць запасы. Аб'ёмы мірскіх пазыка-ашчадных капіталаў былі вялікімі і складаліся з выдаткаў усіх членаў сельскіх грамад, але збяднелае сялянства не мела магчымасці карыстацца пазыкамі з запасных магазінаў і пазыка-ашчадных кас, бо не магло вярнуць іх у тэрмін і з адпаведнымі працэнтамі. Грамада не была зацікаўлена ў страце мірскіх грошай, таму адмаўляла названым катэгорыям насельніцтва ў пазыках. Тым не менш, частка сялян карысталася крэдытам з валасных кас і, дзякуючы ўвядзенню новых спосабаў апрацоўкі глебы, ўжыванню прагрэсіўных прылад працы, паляпшэнню пароды жывёлы ды інш., павышала даходнасць сваіх гаспадарак. Урад усклаў абавязкі па сацыяльнай абароне сялянства на само сялянства, і таму, нягледзячы на вялікія выдаткі з боку сельскіх грамад і валасцей, гэтая справа часта не давала чакаемых вынікаў.

Клопаты аб духоўным удасканаленні сялянскага грамадства займалі важнае месца ў дзейнасці сялянскага самакіравання. Выхаванне дзяцей ажыццяўлялася, як і раней, у сям'і, але за гэтым працэсам пільна сачылі ўсе аднаабшчыннікі. Імкненне царскіх улад да кантролю над культурна-выхаваўчым і рэлігійным жыццём беларускай вёскі ўвасаблялася ў актыўным правядзенні русіфікатарскай палітыкі пасля паўстання 1863–1864 гг. Рэалізацыя шматлікіх урадавых пастановаў і распараджэнняў мясцовых улад у сферы пачатковай адукацыі ўскладалася на органы сялянскага самакіравання і яго службовых асоб. У парэформенныя дзесяцігоддзі назіралася паступовае ўсведамленне сялянамі карысці навучання, павялічвалася колькасць пачатковых школ і вучняў у іх.

Русіфікатарская палітыка дзяржавы адлюстравалася і на рэлігійным жыцці вёскі. Праваслаўныя святары імкнуліся паставіць дзейнасць сялянскага самакіравання пад свой кантроль. За мірскія сродкі будаваліся праваслаўныя храмы, і часта за сродкі католікаў. Ад веравызнання залежала і магчымасць займаць пасады ў органах сялянскага самакіравання.

Органы сялянскага самакіравання выконвалі шматлікія і разнастайныя функцыі, якія традыцыйна ўскладаліся на сельскія абшчыны, а заканадаўствам 19 лютага 1861 г. былі замацаваны юрыдычна. Функцыянальны дуалізм гэтага ўладкавання своеасабліва праявіўся ва ўсведамленні сялянамі падзелу гэтых функцый на афіцыйныя – тыя, выкананне якіх правяралася царскай адміністрацыяй, і неафіцыйныя, што тычыліся мясцовых інтарэсаў саміх вясцоўцаў. Афіцыйная дзейнасць воласці была значна бюракратызавана шматлікімі загадамі і інструкцыямі. У савецкай гістарыяграфіі склалася адмоўнае стаўленне да гэтай акалічнасці. Аднак такая бюракратызаванасць мела і надзвычай важныя наступствы для сялянства. Па-першае, яна паставіла абшчынны лад на юрыдычныя асновы, і

такім чынам кіраванне на падставе звычайу замянялася на кіраванне на падставе пісанага закону. Па-другое, сялянская абшчына ўтваралася як саслоўная карпарацыя сялянства, што з'яўлялася моцнай зброяй у барацьбе за свае саслоўныя ці групавыя інтарэсы. Пацверджаннем гэтага сталі шматлікія скаргі на дзеянні сельскіх старостаў, валасных старшынь, суддзяў і пісараў, а таксама міравых пасрэднікаў і іншых асоб несялянскага паходжання. Па-трэцяе, дакладнае азначэнне абавязкаў абшчыны як афіцыйнай арганізацыі ў інструкцыях і пастановах у той жа час у значнай ступені абмяжоўвала самавольства ўлад гэтымі ж інструкцыямі і ўставамі.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). 2-е собр. – Т. XXXVI. 1861. – СПб.: Гос. тип., 1863.
2. Панюціч, В. П. Міравы пасрэднік //Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 10: Малайзія – Мугаджары / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.] Мінск: БелЭн, 2000. – 544с.: іл. С. 462.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 96.
4. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА) у Санкт-Пецярбургу, ф. 1291, воп. 36, 1861 г., спр. 94.
5. РДГА, ф. 1291, воп. 36, 1862 г., спр. 67.
6. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 198.
7. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 414.
8. Миловидов А. К 50-летию освобождения крестьян Северо-Западного края. – Вильна: Тип-я “Русский почин”, 1911. – 56 с.
9. Виленский календарь на 1903 год. Вильна, 1903.
10. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 415.
11. Сборник распоряжений графа М.Н.Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-Западных губерниях 1863–1864 /Сост. Н.Цылов. – Вильна: Тип-я Киркора, 1866. – IV+384 с.
12. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 425.
13. НГАБ, г. Мінск, ф. 295, воп. 1, спр. 1504.
14. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 197.
15. РДГА у Санкт-Пецярбургу. ф. 1291, воп. 1, 1865 г., спр. 531.
16. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 9.
17. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 13.
18. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: В 3-х т. – СПб.: Тип-я М-ва внутренних дел, 1897. – Т. I. – 795 с.
19. РДГА, ф. 1149, воп. 13, 1900 г., спр. 82.
20. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 643.
21. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 2568.

22. Обзор Могилёвской губернии за 1909 год. Издание Могилёвского губернского статистического комитета. Могилёв: Губернская типография, 1910.
23. Обзор Могилёвской губернии за 1912 год. Издание Могилёвского губернского статистического комитета. Могилёв: Губернская типография, 1913.
24. РДГА у Санкт-Пецяярбургу. Ф. 565, воп. 5. спр. 19223.
25. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. V. Губернии Литовской и Белорусской областей. – СПб.: Центральный статистический комитет, 1886.
26. Временник Центрального статистического комитета МВД. № 38. Мирские расходы и доходы крестьян за 1891 г. в 50-ти губерниях Европейской России. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1895.
27. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губ. /Сост. П.Бобровский. – СПб.: Тип. деп. Ген. штаба, 1863. Ч. 1. Приложения. – 247 с.
28. Столпянский Н. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. – СПб.: Тип. Гогенфельдена и К., 1866. – XVI, 200 с. – С. 76–84, 94–109, 118–129.
29. Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 г. – Вильна: Вилен. губ. стат. ком., 1868. С. 245–282.
30. Памятная книжка Витебской губ. на 1864 г. – Витебск: Губ. тип., 1864. Ч. II. Статистические сведения. – С. 378, 380–381.
31. Памятная книжка Могилевской губ. на 1863 г. – Могилев: Губ. тип., 1863. – С. 122–236.
32. Список волостей и гмин Европейской России с распределением по призывным участкам для отбывания воинской повинности по сведениям к 1 января 1875 г. /Под ред. М.Раевского и М.Мусницкого. - СПб.: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1875. С. 8–15, 47–50, 88–96.
33. Статистический временник Российской империи. Сер. III. Вып. 13. Мирские расходы крестьян в 46 губерниях Российской империи за 1881 год /Разработано Охочинским П. – СПб., 1886.
34. Панютин В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. – Мн.: Наука и техника, 1990. – 375 с.
35. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 2815.
36. НГАБ, г. Мінск, ф. 27, воп. 1, спр. 856.
37. Белоруссия в эпоху капитализма: Сб. документов и материалов: В 3 т. /Сост. В.И.Мелешко, З.Е.Абезгауз, Т.А.Воробьева и др. – Т. 1. Развитие

капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии. – Мн.: Наука і техника, 1983. – 272 с.

38. Отмена крепостного права: Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861–1862. – М.–Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. – 312 с.
39. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 95.
40. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 127.
41. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 186.
42. РДГА, ф. 1149, воп. 13, 1901 г., спр. 66.
43. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Доклад. Журналы Комиссии; Прил. I –VII. – СПб.: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1873. – Доклад.
44. НГАБ, г. Мінск, ф. 295, воп. 1, спр. 3069.
45. Зырянов П.Н. Обычное гражданское право в пореформенной общине // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Вып. VI. – Вологда, 1976.
46. Сборник документов музея графа М.Н.Муравьёва /Сост. А.Белецкий. – Вильна: Тип. “Русский почин”, 1906. – LXXXIX+233 с.
47. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 1060.
48. НГАБ, г. Мінск, ф. 295, воп. 1, спр. 2157.
49. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 823.
50. НГАБ, г. Мінск, ф. 1510, воп. 1, спр. 1.
51. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 1605.
52. Вопросы, возникающие по предмету улучшения быта крестьян. Извлечение из данных, представленных губернскими совещаниями Министерству внутренних дел /Сост. Ф.Г.Тернером. – СПб.: Тип-я Министерства внутр. дел, 1902.
53. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 417.
54. Временник Центрального статистического комитета МВД. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1895. № 31. Общественные сельские хлебозапасные магазины в 46-ти губерниях Европейской России: Их вместимость и стоимость. С. 3, 4, 6, 8, 9.
55. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1873. – Приложение VI.
56. Мирские доходы и расходы за 1905 год по 50-ти губерниям Европейской России / Составлено статистическим отделением. СПб.: “Электротипография Н.Я.Стойковой”, 1909. – 404 с.
57. НГАБ, г. Мінск, ф. 242, воп. 1, спр. 832.
58. НГАБ, г. Мінск, ф. 564, воп. 1, спр. 1.

59. Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России: В 3-х ч. – СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1903.
60. Обзор Виленской губернии за 1894 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету. – Вильна: Губернская типография, 1895.
61. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: В 3-х т. – СПб.: Тип-я М-ва внутренних дел, 1897. – Т. II. – 767 с.
62. РДГА у Санкт-Петербургу, ф. 1291, воп. 37, 1872, спр. 383.
63. Крестьянское дело в Гродненской губернии: Свод заключений по вопросам, рассмотренным Совещанием предводителей дворянства и мировых посредников в 1899 г. – Гродна: Губернская типография, 1900.
64. Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. № 36. Содержание волостных должностных лиц в 47-ми губерниях Европейской России в 1890–1893 гг. СПб., 1894. С. 6–16.
65. НГАБ, г. Минск, ф. 68, воп. 1, спр. 2.
66. Смирнов А.Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917: Историко-правовой очерк. – М.: Книга и бизнес, 1998. – 624 с.
67. Миронов Н.Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 2-е изд., испр. – СПб.: Изд-во “Дмитрий Буланин”, 2000. – Т. 1. – 548 с.
68. Зеленаго А.С. О жестоком обращении крестьян с их женами // Современник. – 1857. – № 10.
69. Довнар-Запольский М.В. Белорусская свадьба в культурно-религиозных пережитках // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 1, 2, 4.
70. Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. – М., 1877.
71. Стефанович К. О сельском и волостном управлении в Северо-Западном крае. – СПб., Тип-я Глазунова, 1895. – 207 с.
72. Мулявичюс Л.П. Обычное право крестьянского землевладения в Литве в конце XIX в. // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни). – Уфа, 1984.
73. ПСЗРИ. 3-е собр. Т. VI. – 1886. – СПб.: Гос. тип., 1888.
74. Уманец Ф. Сельская община в России // Отечественные записки. – 1863. – № 10.
75. Анфимов А.М., Зырянов П.Н. Некоторые черты эволюции русской крестьянской общины в пореформенный период (1861–1914) // История СССР. – 1980. – № 4.
76. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIII. Могилевская губерния. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1906. – 53 с.

77. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: В 3-х т. – СПб.: Тип-я М-ва внутренних дел, 1897. – Т. III. – 621 с.
78. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: У 4 т. / Акад. Навук БССР, Ін-т гісторыі; Пад рэд. Н.М.Нікольскага і інш. – Мн.: Выд-ва Акад. навук БССР. Т. 2. (1872–1903 гг.). – XVI, 938 с.
79. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. СПб., 1882. Вып. V.
80. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XI. Гродненская губерния. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1906. – 47 с.
81. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIX. Минская губерния. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1906. – 47 с.
82. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XXVI. Витебская губерния. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1906. – 57 с.
83. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XXXIV. Виленская губерния. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1906. – 47 с.
84. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Вып. XI. Гродненская губ. – СПб.: Тип. М.Гольдберга, 1903. – 544 с.
85. НГАБ, г. Мінск, ф. 1595, воп. 1, спр. 54.
86. РДГА у Санкт-Пецярбургу, ф. 1263, воп. 1, ж. арт. 307 і 310, 16 сакавіка 1899 г., спр. 5385.
87. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губ. /Сост. П.Бобровский. – СПб.: Тип. деп. Ген. штаба, 1863. Ч. 1. Приложения. – 247 с.
88. Зарудный М.И. Законы и жизнь: Итоги исследования крестьянских судов. – СПб.: Тип. Второго Отд-ния Собственной е.и.в. канцелярии, 1874. – 224с.
89. Тенишев В.В. Правосудие в русском крестьянском быту. – Брянск, 1907.
90. Свод законов Российской империи. Свод законов о состояниях. – Т. IX. – СПб.: Гос. тип., 1897.
91. Приложение ко всеподданнейшему отчету Минского губернатора за 1875 год. – Б.м. – Б.г.
92. РДГА у Санкт-Пецярбургу, ф. 1291, воп. 37, 1872, спр. 365.
93. РДГА у Санкт-Пецярбургу, ф. 1291, воп. 37, 1872, спр. 366.
94. Бібліятэка Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва (РДГА) у Санкт-Пецярбургу, воп. 1 (Справаздачы губернатараў), спр. спр. 122.
95. Введение мировых судебных установлений в девяти Западных губерниях // Отчет по Государственному совету за 1871 г. – СПб., 1873. – Приложение V.
96. Бібліятэка РДГА у Санкт-Пецярбургу, воп. 1 (Справаздачы губернатараў), спр. 121.

97. НГАБ у г. Мінску, ф. 1595, оп. 1, д. 82. – Ведомости о деятельности земских начальников Бобруйского и Мозырского уездов за 1 октября 1901 г. – 1 июня 1914 г.
98. Евреинов, Н. История телесных наказаний в России: Репринт. изд. – Белгород: Пилигрим, 1994. – 235 с.
99. Свод законов Российской империи. Т. IX. Особое приложение к тому IX Свода законов о состояниях. – СПб.: Гос. тип., 1897.
100. ПСЗРИ. 2-е собр. Т. XXXVIII. – 1863. – СПб.: Гос. тип., 1863.
101. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 158.
102. НГАБ у г. Мінску, ф. 1513, воп.1, спр. 1.
103. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 1627.
104. НГАБ у г. Мінску, ф. 1525, воп. 1, спр. 1.
105. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 1503.
106. Панюціч В.П. Земскія, грамадскія і іншыя падаткі, павіннасці і плацяжы сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. // Весці НАН. – Сер. гуманіт. навук. – 2000. – № 3. – С.71–75.
107. Ястремский Ф. Повинности крестьян Минской губ. – Мн.: Паровая типолит. Л.Г.Дворжец, 1906. – 111, 81 с.
108. Высочайше утвержденное 2 апреля 1903 г. Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилёвской и Подольской. Изд. Хозяйственного департамента МВД (второе). – СПб.: Тип-я МВД, 1904.
109. Обзор Виленской губернии за 1912 год. – Вильна: Губ. типография, 1913.
110. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 1387.
111. Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / Ред. В.П.Панютич. – Мн.: Наука и техника, 1980. – 224 с.
112. РДГА у Санкт-Пецярбургу, ф. 1316, воп. 1, спр. 19.
113. РДГА у Санкт-Пецярбургу, ф. 1316, воп. 1, спр. 20.
114. Временник Центрального статистического комитета МВД. № 9. Сведения о числе сотских и десятских в 1888 году. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1889.
115. РДГА у Санкт-Пецярбургу, ф. 1317, воп. 1, спр. 60.
116. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1873. – Приложения. II. Свод сведений о недостатках современного положения сельскохозяйственной промышленности вообще. – Отд. IX. Сельскохозяйственное законодательство. – Ч. III. Местное крестьянское самоуправление.

117. НГАБ у г. Мінску, ф. 1595, воп. 1, спр. 83. – Дело земского начальника 6 участка Борисовского уезда Минской губернии В.А.Шаумана о деятельности его с 1 октября 1901 г. по 1 октября 1911 г.
118. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887. – М., 1937.
119. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 91.
120. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 72.
121. Н.К. Заметки о городе Борисове и его уезде // Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства за 1868 г. – Вильна: Вилен. губ. стат. ком., 1868. – С. 127–149.
122. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 1826.
123. Земский начальник // Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. Т. XII. Земпер–Имидокислоты. – СПб.: Типо-литография И.А.Ефрона, 1894.
124. Риттих А.А. Крестьянское землепользование. – СПб.: Тип-я В.Киршбаума, 1903. – 126 с.
125. ПСЗРИ. 3-е собр. Т. XIII. 1893. – СПб.: Гос. тип., 1897.
126. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1873. – Приложение I. – Отд. I.
127. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Вып. XXII. Могилёвская губ. – СПб.: Государственная типография, 1903. – 167 с.
128. Пестржецкий Д. Опыт аграрной программы. – СПб.: Знаменская тип. инж. Г.А.Бернштейна, 1906. – 127 с.
129. Обзор Виленской губернии за 1895 год: Приложение ко всеподданнейшему отчету. – Вильна: Губернская типография, 1896.
130. Бібліятэка РДГА ў Санкт-Пецярбургу, воп. 1 (Справаздачы губернатараў), спр. 123.
131. Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму: вучэб. Дапам. У 5 ч. Ч. 1. Урадавая сацыяльная палітыка ў аграрным сектары эканомікі / склад. А. П. Жытко [і інш.]; пад агул. Рэд. А. П. Жытко. – Мн.: БДПУ, 2005. – 138 с.
132. Панюціч, В. Сельская гаспадарка і аграрная рэформа П. Стальпіна // Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII–пачатак XX ст.) / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч і інш.; Рэдкал.: М. Касцюк (гал. Рэд.) і інш. – Мн.: Экаперспектыва, 2005. – 519 с.; іл.
133. НГАБ у г. Мінску, ф. 1595, воп. 1, спр. 2965.
134. ПСЗРИ. 3-е собр. Т. XXI. 1899. – СПб.: Гос. тип., 1899.
135. ПСЗРИ. 3-е собр. Т. XXIII. 1903. – СПб.: Гос. тип., 1905.

136. Панюціч, В. П. Сельская абшчына // Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З. Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А. Р. Бухавец і інш.; пад рэд В. П. Панюціча. – Мн.: Бел. навука, 2002. – 552 с.
137. Панютіч В.П. Дзяржаўныя падаткі сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. // Весці НАН Беларусі. – Сер. гуманіт. навук. – 1998. – № 3. – С. 66–73.
138. Панюціч, В. Развіццё капіталістычных адносін у вёсцы. Феадальна-прыгонніцкія перажыткі // Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII–пачатак XX ст.) / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч і інш.; Рэдкал.: М. Касцюк (гал. Рэд.) і інш. – Мн.: Экаперспектыва, 2005. – 519 с.; іл.
139. Шабуня, К. І., Крук, У. П. Становішча сялян // Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З. Е. Абезгауз, Х. Ю. Бейлькін, А. Р. Бухавец і інш.; пад рэд В. П. Панюціча. – Мн.: Бел. навука, 2002. – 552 с. С. 280–286.
140. Бухавец, А. Р. Становішча сялян // Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З. Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А. Р. Бухавец і інш.; пад рэд В. П. Панюціча. – Мн.: Бел. навука, 2002. – 552 с. С. 393–400.
141. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1873. – Приложение I. – Отд. III.
142. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Вып. IV. Виленская губ. – СПб.: Типолит. Н.Евстифеева, 1903. – 212 с.
143. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Вып. XXI. Минская губ. – СПб.: Тип. М.Гольдберга, 1903. – 435 с.
144. ПСЗРИ. 2-е собр. Т. XLII. – 1867. – СПб.: Гос. тип., 1871.
145. ПСЗРИ. 2-е собр. Т. XL. – 1865. – СПб.: Гос. тип., 1867.
146. РДГА, ф. 1149, воп. 13, 1901 г., спр. 183.
147. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 425.
148. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 1678.
149. Свод законов Российской империи. – СПб.: Гос. тип., 1857. – Т. XV. – Ч. I.
150. Свод законов Российской империи. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. – СПб.: Гос. тип., 1857. – Т. XIV.

151. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 835.
152. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 376.
153. Опыт описания Могилевской губ. /Под ред. А.С.Дембовецкого: В 3 т. – Могилев н/Днепре: Тип. Губ. правл., 1882–1884. Т. 3. – 55, 329 с.
154. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 69.
155. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 111.
156. ПСЗРИ. 3-е собр. Т. III. 1883 г. – СПб.: Гос. тип., 1887.
157. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 373.
158. НГАБ у г. Мінску, ф. 2642, воп. 1, спр. 78.
159. Приложение ко всеподданнейшему отчету Минского губернатора за 1876 год. – Б.м. – Б.г.
160. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 1676.
161. Дружинин Н.П. Право и личность крестьянина. – СПб.: Т-во М.О.Вольф, 1912. – 319 с.
162. НГАБ у г. Мінску, ф. 242, воп. 1, спр. 833.
163. Никифоровский Н.Я. Сельско-школьное обучение в Юго-Восточной окраине Витебской Белоруссии, каким застаёт его реформа 19 февраля 1861 г. – Витебск: Губернская типография, 1893.– 46 с.
164. Тенишев В.В. Правосудие в русском крестьянском быту. – Брянск, 1907.
165. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Ч. V. – Тетр. 3. – СПб.: Изд-во Центр. стат. ком. МВД, 1903. – 281 с.
166. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Ч. XXII. – СПб.: Изд-во Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 243 с.
167. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Ч. XI. – СПб.: Изд-во Центр. стат. ком. МВД, 1903. – 319 с.
168. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Ч. IV. – Тетр. 3. – СПб.: Изд-во Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 179 с.
169. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Ч. XXIII. – СПб.: Изд-во Центр. стат. ком. МВД, 1903. – 375 с.
170. Громько М.М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. – М.: Наука, 1986. – 274 с.
171. РДГА, ф. 1267, воп. 1, спр. 3.
172. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 3014.
173. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 2157.
174. НГАБ у г. Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 2564.
175. Извеков Н.Д. Исторический очерк состояния Православной Церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 гг. – М., 1899. – 522 с.
176. Миловидов А. Заслуги графа М.Н.Муравьева для православной церкви в Северо-Западном крае. – Харьков: Тип. губ. правл., 1900. – 92 с.
177. Яноўская В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі ў 1863–1914 гг. – Мн.: Бел. дзярж. ун-т, 2002. – 197 [2] с.